

249255

Він. зр. Гречан
46
ко

Р. 1898 кн. V.

Т. XXV.

ЗАПИСКИ ОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN WČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

hrgang.

1898, V B.

B. XXV.

Іакладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства іменя Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ XXV ТОМУ.

1. Молотовське срібло, археологічна замітка М. Грушевського (з 1 фототипією і малюнками в тексті) . . . . . с. 1—6
2. Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р., написав Олег Целевич с. 1—26
3. 1 і 2 падолиста 1848 р. у Львові (урядове справозданнє), подав Юліян Левицький . . . с. 1—43
4. Ювілей українсько-руської літератури . . . с. 1—1
5. Miscellanea: а) Продажа „попівства“ в с. Скопові 1592 р., под. М. Зубрицький; б) Наданнє магдебурського права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р., под. М. Грушевський; в) Граничний став, епізод із 1805 року, под. Др. І. Франко . . . . . с. 1—12
6. Наукова Хроніка: а) Огляд часописей за 1897 р. — часописи видавані на російській Україні; б) Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р., подає Др. М. Кوردуба (кінець) . . . . . с. 1—80
7. Бібліографія (рецензії й справозданнє), зміст на с. 53) . . . . . с. 1—54
8. З Товариства (май—серпень 1898 р.) . . . с. 1—4

Сей том виходить в збільшенім обсягу, бо в нього увійшла Наукова хроніка, полишена з попереднього тому.

Inhalt des XXV Bandes.

1. Silberfund von Molotiw (Ost-Galizien), eine archeologische Notiz von M. Hruschewskyj . . . . . S. 1—6
2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Doroszenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celewyc . . . . . 1—26
3. 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein offizieller Bericht), mitgeth. von I. Lewyckyj . . . . . 1—43
4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur . . . . . 1—1
5. Miscellanea . . . . . 1—12
6. Wissenschaftliche Chronik: а) Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; б) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba (Schluss) . . . . . 1—80
7. Bibliographie . . . . . 1—54
8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) . . . . . 1—4

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Buches.

Адвокатський
Др. СТЕФАН ФЕЛІК
у Львові, ул. Сикстуська 48.

Рік VII.

Р. 1898 кн. V.

Т. XXV.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

VII Jahrgang.

1898, V B.

B. XXV.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надком К. Веджарського.

НБ ПНУС

249255

БІБЛІОТЕ
Івано-Франкі
педагогічного Ін-
Інв. 249855

МОЛОТОВСЬКЕ СРІБЛО.

Археологічна замітка М. Грушевського¹.

Тому два роки в с. Демидові, філії села Молотова (недалеко Миколаєва над Дністром), на новім цвинтарі, на глибини метра знайшов ся скарб у глинянім невеликім (півлітровім, як мені писали) горнці. Обставини нахідки і ціле се місце не виказали ніякого сліду, щоб тут була колись могила; се був скарб в повнім значінню того слова. Горнець при копанню зовсім знищив ся, срібні-ж річи, що були в нім, перейшли до музею львівської Ставропіїї, де й переходуєть ся тепер сей скарб. Він складаєть ся з ось яких срібних (виключно) річей:

1) з одного наручника (брансолети), зложеного з двох частин, злучених рядом обручок;

2—3) з пари наручників, зроблених з срібної стяжки, три рази зігнутої спирально;

4—5) з менших наручників, подібно зроблених з срібної стяжки, зігнутої в $2\frac{1}{2}$ круга;

6—7) з пари подібних (але не однаких) кульчиків (каблучок) до висків з трома галочками;

8—9) з пари однакових кульчиків до ух, теж з трома галочками;

---

¹) Тому рік подав я був коротку звістку в Записках (т. XV, Miscell.) про сей цікавий скарб; тепер, завдяки дозволу хв. заряду Ставропіїїського інституту і його вп. сеніора проф. Дра Шараневича, можу опубліковати ці цікаві річи; уважаю своїм обовязком висловити на сім місці подяку хв. заряду й його сеніору за їх ласкавий дозвіл, а пароху с. Молотова о. В. Соколовському за подані ним відомости про подробиці нахідки.

10—12) з трох перстенів з печатками;
 13) одного перстеля з скрученого дрота;
 14) одного перстеля з геометричним чорним рисунком на щитку;

15) одного перстеля, що мав камінець (камінця нема);

16—80) 65 чеських монет — грошей, широких і малих (*minores et majores*), з них 3 менших Вячеслава II (1278—1305), а 21 більший і 38 менших кор. Іоана I Люксембурського (1311—1346), по означенню віденської центральної археологічної комісії, котрій сей скарб посилав ся; три монети не прочитано.

Ті предмети дуже інтересні самі по собі, а ще більше — завдяки тому, що мають дуже докладну дату в виді сих монет з першої половини XIV в.; на останку — дуже інтересне саме місце находки, бо взагалі галицькі находки досі майже не входили в круг студій над давньою руською штукою.

Перегляньмо їх за порядком.

На долученій фототипичній таблиці¹⁾ в горі подано наручник. Він досить делікатної, але й нетрівкої роботи. Складається з двох симетричних половинок, закінчених рядом тонких срібних каблучок — шарнерів (всіх їх було п'ять або шість), що входять одні між другі; в каблучки єї встромлювалася затичка (бронзові дротики тепер) і звязувала обидві частини; разом взявши наручник має коло 23 см. наоколо, отже вимагав руки досить замашистої²⁾. Кожда половина наручника має в середині гладку срібну бляшану поверхню, на зверхній частині срібну бляшку з вирізьбленими (травірованими) рисунками; наложеною на сю бляшечку срібною рамою в формі аркад кожда половина поділяється на три частини, на три поля. Середнє поле одної половини має схематично зроблену цвітку (лілію), середня бляшка другої — неформенну фігуру чоловіка — ловця, в гостроверхій (турецькій) шапці, що в одній руці має спис, а в другій — здобич (як думаю — схематично зроблену птицю). Бічні поля на обох половинах мають симетричні фігури голубів: всі вони зроблені схематично, в однаковій позі: сидять, піднявши

¹⁾ З робітні Тшемеского у Львові. Предмети, як видно з долученої до неї скалі, зменьшені на ній на третину (в півтора раза); не подаю міри предметів, бо її видно з тієї долученої скалі.

²⁾ Д. Кондаков (Руські клади I, с. 138) догадувався, що єї великі наручники носились поверх одія.

голови, задерши крила в гору; обидві пари відрізняють ся деякими деталями. Береги (рами) половинок і трикутники між аркадами прикрашені випуклими точками; пробиті дірочки служили, очевидно, для якихось тепер затрачених окрас, може камінців; дві петлички на другій половинці очевидно служили для привішування якихось окрас (брельоків). Наручник був уже заношений і замочки заховались у фрагментах.

Сеї тип наручників добре звістний і досить частий в нашій штуці княжого періода. Таж сама форма (дві половини, злучені шарнерами), розміщення декорацій і теми рисунків повторяють ся в иньших находках. Зовсім подібний наручник, орнаментований теж трома наложеними на бляшку аркадами, з рисунками птиц і змії на полях сих аркад, знайдено в Київї 1893 р. (тепер переходуєть ся в петербурьскім Ермітажі, відділ „руських старинностей“, шафа 5)¹⁾; зовсім подібна і половинка наручника з Чернигова (находка 1887 р.), що переходуєть ся тамже²⁾, тільки вона дуже знищена: поля аркад на ній зовсім пропали. Мотив аркад в простійшій формі, де сі аркади не наложени, а награвіровані на самій бляшці, як і рисунки на полях, повторяєть ся на цілім ряді иньших наручників; при тім часом сеї основний орнамент дістає ще додатки, нпр. на наручнику з київської нахідки в оселі Раковського³⁾ сеї орнамент подвоюєть ся: аркади йдуть двома рядами; в парі наручників з Териховського скарба (Орлов. губ.) або на новонайденим володимирьскім аркади займають верхню частину наручника, а під ними бачимо иньший, плетений орнамент⁴⁾, але взагалі орнаментация аркадами (особливо трома)⁵⁾ — се дуже трівкий мотив для сієї річі, широко росповсюднений.

Що до орнаментации самих полей, то чоловічі фігурки, як на молотівськім наручнику, стрічають ся у нас дуже рідко. Натомісь дуже росповсюднені в нашій давній штуці иньші орнаментацийні мотиви. Схематичну ділію вкажу на наручнику з оселі Раковського, де голубів заступають иньші улюблені форми русько-

¹⁾ Описаний у Толстого і Кондакова Русскія древности V, с. 123—4.

²⁾ Вона видана у Кондакова Русскіє клады, табл. XI, ч. 1.

³⁾ Виданий у Кондакова оп. с. с. 138.

⁴⁾ Териховські видані у Кондакова Русскія древности V, с. 115, володимирьскій — Археологическія извѣстія и замѣтки 1896, с. 369.

⁵⁾ Наручники, орнаментовані аркадами, але в иньших комбінациях (не по три) див. в московськім історичнім музею, саля IV, вітр. 8 (з м. Романова Могилівської губ.) і в володимирьскій находці 1896 р.

византийського стилю — сирени; взагалі се орнамент дуже популярний. Схематично зроблених голубів бачимо на київському наручнику з нахідки 1893 р., на тереховських наручниках, і взагалі — се улюблений мотив нашої юбілерської штуки¹⁾.

Одже сей наручник з Молотова є дуже типовим взірцем давньої руської штуки, як що до своєї техніки, так і що до орнамента. Натомість інші молотівські наручники не звичайні. Сі дві пари наручників із срібної стяжки (на таблиці подано по одному предмету з кожної пари, внизу) повторяють в сріблі дуже старий тип спиральних наручників бронзових, росповсюджених і в середнедунайській бронзовій культурі; для галицької Русі можу вказати бронзові наручники з вузної стяжки нпр. з Висоцька і в Чехів²⁾. Золоті наручники з спіральної стяжки, зовсім подібні, але звичайно орнаментовані на кінцях головками, часто стрічають ся в чорноморських (єденізованих) нахідках (особливо порівняти наручник з Анапи в Ермітажі, піраміда I, ч. 216 h, де кінцеві орнаменти дуже слабкі, сходять на ніщо. Срібних наручників сього типу в українсько-руських нахідках вказати не можу, тим молотовські наручники мають особливий інтерес.

Дві пари каблучок (більших і менших — на таблиці подано обидва більші, а з менших одну (в середині), бо вони однакові), належать до варіацій т. зв. київського типу, широко росповсюдженого в краях давньої руської держави. Він характеризується власне трома галочками, насадженими на дріт, що імітують три перлини або наміста на дроті; менші з них могли носитись в усі, більші — носились або на усі, або причеплялись до волося чи якогось наголовного убраня (шапочки то що). Галочки орнаментувались різно; молотовські належать до категорії горошковатих: галочка вкрита як би горошком, що імітує галку, обсажену дрібними перлами (се імітація на трох з молотовських ковтків віддана дуже докладно і на оригіналах і на фототипії). Подібно орнаментовані ковтки стрічаємо поміж українськими; нпр. в розкішній колекції ковтків з оселі Єсикорського (Київ) маємо їх кілька, найближше своєю технікою пригадує молотівські ковток виданий Кондаковим (Русские клады I)

¹⁾ Порівняти нпр. золоті ланцюхи з Києва — з Михайлівського скарба і з оселі Лєскова (Кондаков op. c. I табл. VI і X.

²⁾ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIV, c. 50; чеські нахідки, ще неопубліковані.

на табл. IV, ч. 21, або між ковтками з Княжої гори видані Бобрінским (Курганы близь См'ялы II, табл. XX, ч. 9 і 11), тільки київські ковтки цього типа мають галочки більш циліндричної форми. Дріт коло галочок обмотаний філіграновим дротом, як звичайно.

Пара менших молотовських ковтків мають галочки круглі, пара більших — овальні, бочілковаті; се характерна відміна, що не стрічаєть ся, скільки знаю, на українських ковтках цього типа, але подибуєть ся де инде — в східніх нахідках, на Поволжу, на Кавказі¹⁾. Два більші молотовські ковтки мають той самий рисунок, тільки різнять ся виконанням: ковток поданий на таблиці з лівого боку має характер незручної схематизованої імітації другого: майстер не розумів значіння тієї горошковатої — перлової орнаментациї. Середні галочки на обох трохи більші від бічних. Характерні ще сі скобочки на середніх галках обох ковтків: вони очевидно мали служити до протягання через них нитки чи дротика з якимсь намистом, чи перлами, або до привішування ланцюжків з якимсь намистом, як бачимо на розкішних ковтках з Великого Болгара (Ермітаж, ів. шафа 2), де стрічаємо теж і ковтки з подібними скобочками на галочках.

Дуже інтересні три перстені з печатками. Всі вони мають на печатці рисунок птаха, дуже неформенний і схематичний, а на-

около напись; на двох написи кирилицею, на однім: **ПЕЧАТ+ІВАНОВА**, печать Іванова (вона подана на фототипічній таблиці,

¹⁾ Такі овальні, бочілковаті, чи жолудковаті галочки, гладкі, не орнаментовані бачимо на ковтках з Камбулти (Кавказ) — Ермітаж, вітр. I (дві пари), гладкі і орнаментовані — на ковтках з Казанської губернії (Вел. Болгара), срібних і золотих (Ермітаж Рус. старин., шафа 2, оден з них див. у Кондакова Рус. древности, V, с. 97, тамже згадка про подібний ковток Ізабелі Католічки в Мадридськім музею с. 138). Вкінці тіж овальні галки, не орнаментовані, великі, бачимо на характерних ковтках з Симбірської губ. (з одною галкою) — Ермітаж *ibid.*, шафа 4.

з боку, і на сій стороні — самий щиток її); на другім: ПЕЧАТ+СКОЧКОВА, печать Скочкова; напись на третім я не міг прочитати; деякі букви нагадують глаголицю, але глаголицькою азбукою я не міг написи розв'язати.

Цікаво, що написи зроблені на печатках просто, отже на відбитку імена читались би навиворіть.

З сих печаток Скочкова виглядає трохи підозріло; ніяких слідів старини на собі не має, виглядає як сьвіжо вибілена мідна, зроблена дуже грубо, аби як прильотовано щиток до товстого дрота (тепер її прильотовано на ново, бо відпав був щиток); насуваєть ся думка, чи се не фальзифікат, але я не відважуюсь признати його рішучо фальзифікатом — може се тільки сильно і незручно відчищений перстень?

На Україні не могу вказати печаток з іменами з сього часу, хоч печатки з ріжними рисунками і значками стрічають ся досить часто (Кондаков Русскіє клады, I, с. 103, 107). Що на Руси широко уживались печатки, про се сьвідчить умова з Греками 944 р.

Четвертий перстень скручений з трох срібних шнурків, а з них кождий теж зсуканий з двох дротиків. Сей стиль — плетений дріт в ріжних варіяціях дуже часто стрічаєть ся в нашійниках (гривнах), наручниках, рідше в перстнях „княжої“ епохи, одначе і тих не бракує — вкажу нпр. два перстені в колекції Поля (Каталогъ кол. Поль, I, табл. XII, ч. 49—50, пор. наручник з Княжої гори, виданий у Бобрінського II, таб. XX, ч. 5).

Два иньші перстені (14—15) не мають нічого інтересного, для того я й не уважав їх потрібним публікувати.

Я мав нагоду піднести в своїй попередній замітці і тепер знову повторяю, вже вказавши на анальогічні предмети з иньших наших нахідок: молотівська колекція має дуже типовий характер; маємо в ній цілий ряд предметів характерних для старої руської, під византийськими і сусідніми впливами розвиненої штуки, т. зв. княжої доби. Молотівська нахідка показує, з одного боку, ще раз, що й західня окраїна українсько-руської землі входила в круг сієї штуки, з другого боку — що ся штука була ще в силі у нас в XIV в. і загинула, мабуть, під новими впливами, що принесли з собою XIII—XV в.: се були східні, але відмінні від давнійших впливи і ще більше — перевага західньої культури.

ПРИЧИНКИ

до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р.

Написав **Олег Целевич.**

— — — —

I.

В діяльності Петра Дорошенка відбила ся найвиразнійше цікава переміна в українській політиці, приготовлена боротьбою з Польщею. Історичною ідеєю України була вічна боротьба з турецьким світом, з степом, ворогом осілого — християнського життя. Боротьба з поганями сталась чимсь нерозлучним з існуванем українського народу, сталась частиною його життя, його метою. Найкращим цвѣтом, що розвивавсь на українськїм ґрунті, огнищем, де містивсь осередок сих ідей було славне Запороже, що на своїй девізі мало заповіт: Боротьбу з Бісурманом.

Щоб зневіритись в ідеї усьвяченїй віками мусять віки на се зложитись. Народу треба звести важку душевну боротьбу, щоб зірвати з минувиною, зірвати пута сього, що ще недавно було для нього найсвятїйшим. Сього не вдіє аби яка марниця, мусить остатня розпука огорнути серце народу, заким кине ся в обійми своїх найбільших ворогів.

Полїтика Польщі була занадто коротковорою або можна-б сказати байдужною, коли не вважала на ознаки народнього не-

---

Сю розвідку читав я на історичнім семинарі Ви. проф. М. Грушевського у Львові. На сьому місци чую себе в обовязку подякувати високоповажаному провідникови за всі його цінні ради і вказівки, якими я користував ся при писаню сеї праці.

вдоволення, що знаходили свій вираз в козацьких повстаннях почавши від останньої чверти XVI в., не зважала на могутчу турецьку державу, що могла стати в потребі українському народові і з ворога статись його протекторкою.

Богдан Хмельницький був перший, що перевів в жите союз від віків ворожих собі народів: Татар, Турків та Русинів, хоч змагання до сього показались значно скорше. Увесь час від смерти Хмельницького аж до часу, коли гетьманська булава опинилась в руках Дорошенка, Татари і Турки приходили до все більшого значіння на Україні; вже за часи Хмельниченка і Тетері проскакують звістки, що Татари й Турки претендують на щось більше ніж союз або номінальна зверхність Порти над Україною; нарешті 1665 р. Татари проголошують для України нового гетьмана в особі Петра Дорошенка. Хоч сталось се припадково, то все таки годі не добачити тут вже якоїсь сьмілості їх, якоїсь певности та довіря в свої власні сили на українським ґрунті.

Татарська протекція одначе не була такою силою, щоб на ній можна було виключно опертись. Обставини, серед яких опинивсь новий гетьман, не були зовсім такими, щоби легко в них з'орієнтуватись. Україна *de facto* була тоді поділеною на дві частини. Лівобережна з гетьманом Бруховецьким на чолі стояла кріпко при Москві, коли в правобережній стрічались і комбіновались ріжним способом елементи — козацький, татарський і польський. Козачина була тут страшно ослаблена довгими війнами і безрадною політичною ситуацією. Про певну політичну самостійність України в тодішніх обставинах не можна було ще й думати. Дорошенку треба було на разі шукати якоїсь точки опори, шукати могутчої опіки у одної з сусідніх держав, що змогла-б його захистити перед завистним оком його соперників, але zarazом дати спроможність перевести в жите можливо широку внутрішню автономію на Україні.

Пристати до Москви при тих ласках, які запевнив собі Бруховецький у московського правительства, значило для Дорошенка зречи ся булави в користь лівобережного гетьмана; при тім Дорошенко з власного досьвіду знав неприхильність московського правительства до автономії; тільки пресією обставин можна було щось вимогти від нього, а для сього треба було мати інші опорні точки. Лишалась Туречина і Польща. Польща все ще не вирікалась верховодства на Україні і всі її змагання обертались коло сього, щоби вернути давні впливи на українським ґрунті. Але все розбивалось на глибокій антипатії на-

рода до Польщі, на повнім браку довіря до сеї фірми. При тім і тут не було надії на порозумінє. Українська інтелігенція — старшина швидко розвивалась політично. Дух часу зробив велику різницю між ідеями і змаганнями Хмельницького та Дорошенка. Сьвітогляд Дорошенка далеко ширший і ціла старшина могла тільки далі розвивати автономічні ідеї заложені в пактах Виговського, тим часом як для Польщі вони були неможливою уступкою. На сїм пункті найбільш податливою булаб Порта.

Але досі не можна було порушити Порту, щоб вона взяла активну участь в українських справах, сам же Крим був дуже неневною опорою. Тому приходилось числитись з Польщею, котра будь-що-будь мала ще деякі впливи на Україні а в тім моменті ще й на Запорожю, що хоч не з симпатій до Польщі, то з огляду на союз Дорошенка з Кримом вважало за відповідне виступити проти нього, а тим самим іти рука в руку з Поляками. Приходилось отже балансувати між Польщею і Туреччиною, щоб не привести до утвореня польського сторонництва і поставленя гетьмана в польської руки. І дійсно, Дорошенко балансував. Його відносини до польського правительства в головніших моментах описав Костомаров у „Руїні“, є дещо в „Історіи Запорожскихъ Козаковъ“ Еварніцкого. Чимало матеріялів було публіковано в „Ojczysty-x Spominka-x“ Грабовського, дещо в „Актах Южноі і Западноі Росіі“.

Але 1881 р. появили ся нові матеріяли до сеї справи — „Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego“ видані Францішком Ключицим (*Acta historica res gestas Poloniae illustrantia 1507—1795, vol. II, tom. I, pars I—II*, у Кракові — видане академії наук); тут у двох частинах першого тому маємо багато цінного для поясненя політики Дорошенка, а що до тепер ніхто не користувався сими матеріялами для історії козачини, тому я хочу на їх основі докладнійше пояснити відносини сього гетьмана до польського правительства. Для перших п'ятьох років Дорошенкового гетьманованя тут матеріяла не багато, натомість від 1670 р. маємо багато відомостей, і то окрім матеріялу для дипломатичної історії знаходимо ще багато воєнного матеріялу. Маючи на оці головно дипломатичні зносини, не поминемо ми і сього останнього.

Матеріял наш головно обертає ся коло зносин Дорошенка з Собеским. Се не припадково. Часи, коли Дорошенко обняв гетьманованє, припадають як раз на останні роки панованя Яна Казимира і на початки Михайла Вишневецкого. Становище їх су-

проти справи Дорошенка не будить в нас якогось спеціальнішого інтересу, бо вони, особливо Вишневецький, мали дуже невеликий вплив на державні справи. Репрезентантом тодішнього польського правительства на Україні був в. коронний маршалок, Ян Собеский. Він був, значить, в своїм часі може найбільше впливовою особою, з котрою Дорошенко міг навязати зносини; при тім він дививсь на козаків не з становища католика і шляхтича, а з становища державного чоловіка, головно вожда, і з ним ще легше можна було прийти до порозуміння. Тим пояснюють ся єї спеціальні відносини до Собеского, а zarazом значіне його кореспонденції для історії козачини.

Відповідно до сього матеріяла, що маю під рукою, я побіжно перегляну зносини Дорошенка з Польщею перед 1670 р., а потім докладніше перейду часи від переговорів в Острозі і доведу річ аж до турецько-козацького походу 1672 р. Наші жерела подають виправді ще деякі цінні звістки про загальну діяльність Дорошенка, описують досить докладно здобуте Каменця і початки пертракцій з Турками, але се все вже по більшій частині звістне з иньших жерел, оджеж тим самим не будить особливого інтересу.

II.

Перший документ, що вводить нас *in medias res* Дорошкових відносин до польського правительства, є лист нашого гетьмана до Собеского тодішнього в. кор. маршалка¹⁾. Він має дату 20 вересня 1666 р., одже писаний як раз рік після вибору Дорошенка на гетьмана. Розуміє ся, тоді вже мусіли його вязати якісь дипломатичні зносини з Турчиною, хоч може Турки ще поводитись з певною обережністю супроти нього, та з певною здержливістю супроти Польщі. Що передовсім замітне в више згаданім листі, то сам тон, що дійсно міг витворити у Собеского пересвідченє про щирість Дорошенка до нього. Сей лист починає ся словами: „Коли я про що найбільше стараюсь, то лиш про се, щоб не нарушити приятни моїх приятелів до мене“. Дорошенко виправдує ся, що лише під напором старшини і козацького війська примушений просити Собеского, аби ужив своєї поваги та заборонив польським військам так „severe“ поводити ся

¹⁾ Ключицький I N 72; низше я цитую його тільки з означенем частини і нумера документа.

з українським народом. Він каже: „я-б собі бажав, щоб з козаками поводили ся ліпше, бо инакше і я, жичливий підданий короля, попаду у небезпечність від самих козаків, а коли нарід приведуть (себто польські війська) до розпуки, то я бідний мушу лишити ся на леді“. В другій частині листу робить Дорошенко докори Собєському, що підчас його походу в лівобережну Україну не дістав помочи від Поляків. „Поляки, каже Дорошенко, не лише не хотіли помочи мені в війні, але і козаків навіть до мене не пустили, кажучи: вже доти вашого козацтва“. Тут находимо також натяк і на зносини Дорошенка з Турками, він признає ся, що в браку помочи зі сторони Поляків мусить завізвати до себе орду.

В другім листі до Собєского 1/10 (I N 13) дякує Дорошенко зараз на вступі за якусь королівську резолюцію. Незвістно, чи була се резолюція на його проханє в попереднім листі з 20 вересня, чи, що більш правдоподібно, була се відповідь короля на якийсь иньший нам невідомий лист Дорошенка до нього; за сим промавляє дуже короткий час між обома листами, бо коли Дорошенко жалить ся перед Собєским на поступованє польських військ з українським народом в листі з 20 вересня, то се рішучо був би за короткий термін, аби лист, як відомо, адресований до Собєского, впротягу 20 днів діставсь до його рук, потім до рук короля і знов відповідь від сього останнього могла ще перед 1 жовтнем наспіти до Дорошенка, а 1 жовтня він вже висилає подяку за сповненє його бажаня. Дорошенко приобіцює, що піде з військом в лівобережну Україну, аби польським комісарам пішли успішнійше трактати з Москвою; а що його сили за слабї, аби подоліти Москву, тому він буде просити у кримського хана помочи. Не зраджує він одначе ні словом, що ся турецька поміч має йому послужити і проти Поляків; він навіть каже: „З поміж Татар виривають ся декотрі ворожо проти Польщі, але сьому я зараджу, бо Татари незадоволені, що без них ведуть ся трактати з Москвою“.

Порівнавши зміст сього листу з фактами, що кілька день пізнійше стались на Україні, себто з конфліктом між Дорошенком та Маховским, мусимо дивуватись, як Дорошенко зручно скрив ся аж до останньої хвилі з своїми плянами, бо не можна припустити, аби Дорошенко пишучи сей лист до Собєского, не мав ще наміру виступати ворожо супроти Поляків.

Війна Маховского з Дорошенком скінчилась, як звістно, знищенєм Поляків, а сам Маховский попав у неволю. Се мабуть

мало своє значінє й у польсько-турецьких зносинах: від тепер відносини загострюють ся що раз більше, і розуміє ся не малу тут ролю мусіли відгравати впливи Дорошенка. Доходить вкінці до сього, що Турки заповідають Польщі війну, а її найважнішим моментом була облога Собеского під Підгайцямп і підгаєцький трактат, уложений наперед з Турками, а потім з козаками. Силою сього трактату мав Дорошенко далі лишитись під зверхністю Польщі, а одною з найголовніших точок, коло котрої групують ся дальші пертрактації між Собеским і Дорошенком, то була сеся, де козаки з'обовязались вислати своїх послів на сойм — просити визначеня комісії, що мала погодити раз на завсїди козацьку справу.

Мабуть Собеский повірив у щирість Дорошенка, а бодай сам широ бажав заспокоїти його бажаня, щоби коли не силою, то хоч добротою приневолити Дорошенка зречи ся зносин з Турчиною, та тісніше звязати з Польщею. Досить глянути на інструкцію дану 16 падолиста 1667 р. Андрійови Моджеевському і Казимирови Пивницкому, висланим до Дорошенка. „Відповідно, як було приобіцяно, каже ся інструкция (I N 108), буде старати ся кор. маршалок як найчастійше зносити ся з Дорошенком, запорожським гетьманом, щоб козацькі справи і жаданя подані сойму були відповідно полагоджені“. Собеский приобіцює, що більше польського війська в Україну не вишле, а навіть се, що було в Барі, усуне, „аби не наприкрати ся українським людям“. Вкінці запевняє Дорошенка у вічливости короля для нього і приобіцює вислати йому привілей на Чигрин, булаву і иньші гетьманські клейноти.

В половині грудня одержав Собеский відповідь Дорошенка на свою інструкцію (I N 113). Після попередних Дорошенкових листів вона не робить на нас якогось спеціальнішого вражіня. Дорошенко вмів надати їй такої закраски, мов би між Польщею та козаками запанувала після підгаєцького трактату ідеальна згода. Що приневолити його представити Собескому в так гарних формах польсько-козацькі відносини на Україні, пізнаємо се з тексту його листу. Він дякує Собескому, що бажє з ним листувати ся, бо хотів би наперед, заким вишле послів на сойм, подати до відомости кор. маршалка сї точки, на яких він хоче унормувати свої відносини до Польщі. Одначе послів не вишле до Варшави скорше як перед рускими різдвяними сьвятами, розуміє ся, другого року себто 1668, бо наперед мусить скликати старшину і військо на раду, щоб уложити з ними

відповідну інструкцію для козацьких відпоручників. Особливу ласку добачає Дорошенко в сім, що Собеский забирає польські залози з українських міст. Вкінці згадує і про гетьманські інсигнії. Він каже: „Вдячне буде військо запорожське, коли хоч по довším очікуваню uszczone będzie“.

Ся коротенька згадка була для Дорошенка мабуть неменьшої ваги як і справа виводу польських військ з України, і з сих причин Дорошенко робив надію Собескому на щасливе розв'язане козацького питання на Україні. Наділене Польщею Дорошенка гетьманськими інсигніями, себто санкціоноване його гетьманства, було сею точкою, коло котрої обертали ся дотеперішні його дипломатичні зносини з Собеским і ще довгий час буде вона осередком найживіших переговорів між Польщею та окликаним Татарами українським гетьманом. Собеский дуже помиляв ся, коли сиравді вірив в щирість Дорошенкових слів. Ми знаємо, що як раз в тім самім часі, коли польське правительство відбирало від Дорошенка сі облесливі листи, тоді саме й Туречина могла повеличатись змаганнями Дорошенка придбати собі ласку у Порти.

Про се мали вкоротці самі Поляки переконатись наочно. В половині грудня 1667 р., оджеж як раз майже в тім самім часі, коли Собеский отримав відповідь Дорошенка на свою інструкцію з 16 падолиста 1667 р., писали з Криму польські послы Злотніцкий і Ліхоцкий (I N 121): „Козацькі послы при нас прибули до Бакчисараю; оден Ярош черкаський асавул, другий товмач, з Уманя. Привезли лист від Дорошенка з 10 падолиста, котрого копію висилаємо“. А в иньшій місці пишуть (ibid.): „Писав Дорошенко і другий лист зараз після повороту калги султана, і сього копію висилаємо. Сподівають ся (себто Турки) ще значнійших послів з козацької ради“. Послы благають не вдавати ся з козаками в жадні „скрипти“, бо свої викрути вони хотять пофарбовати нашими „literkami“ і найменьші висилають до Криму. Зрештою для характеристики тодішніх відносин Дорошенка до Крима може послужити його лист з 28 січня 1668 р. до кримського хана (I N 126); між иньшим він пише: „ми всі зарівно з обовязку нашої приязии, скріпленої присягою наперед нурадином, а потім з калгою султаном, готові вчинити всьо, що ваша ханська милость буде від мене з запорожським військом вимагати“. Се вказує аж надто добре на тодішню щирість Дорошенка для Польщі.

Наслідки Дорошенкових зносин з Портою скоро дали себе відчутти і в польсько-турецьких відносинах. В реляції Карвовського, що в половині мая вернув від сидістрийського баші, читаємо жадане (I N 149): „Коли хочете в згоді бути з Портою і охоронитись від татарських набігів, мусите зовсім понехати Україну і козаків, як цісарських вже підданих, щоб там не стала нога ваших війск“.

Се не перешкаджало одначе Дорошенку далі удавати з себе вірного прихильника Польщі. З дальшої кореспонденції Дорошенка з Собеским замітний лист з 28 цвітня (I, N 144). Тут знов згадка про якийсь лист Собеского до Дорошенка, та на жаль він не заховався. Дорошенко наводить з нього лише кілька пустих фраз — упевнене Собеского про щирість короля для козаків, а далі виправдує ся, що з причини білоцерківського коменданта і справ в лівобережній Україні не вислав своїх послів на сойм.

Ще перед укінченням коронаційного сойму визначено було комісію для переговорів з козаками, одначе Дорошенко застерігає собі в згаданім листі, що козаки не приступлять скорше до пертракцій, доки їм перед комісарами не звернуть забрані свого часу Тетерою до Польщі військові і церковні привілеї, а далі єпископський хрест і митрополичі ризи, зложені давніше в Білій церкві. Стахурский — білоцерковський комендант був предметом жалів Дорошенка про негідне поступоване польської залоги, бо за дозволом його польські жовніри рабували міщан, а вкінці мов би через те, що білоцерківська старшина не хотіла висилати послів на сойм, він вкинув її разом із значним числом поспільства до вязниці пограбивши вперед їх дома і православні церкви.

Богато шкодить докладности наших відомостей про зносини Дорошенка з Польщею, те, що ми, на жаль, маємо дуже мало відповідей Собеского на його листи. Що вони дійсно існували, про се нема сумніву, бо Дорошенко дуже часто згадує про листи від Собеского, і число їх було мабуть навіть більше, ніж число листів Дорошенка. 20 червня 1668 р. згадує Дорошенко знов про якісь два листи Собеского, з котрих один приніс йому Чейковский до Крупкова під Кременчуком, а другий Яків Проскурний до табору за Дністром під Опшною. Брак сих листів заступає нам по часті згаданий лист Дорошенка з 20 червня 1668 р., писаний у відповідь на ті два листи Собеского (I, N 158). Очевидно, Собеский повідомляв його, що військові клейноти,

булава, бунчук та гетьманські інсигнії, відібрані у Тетері, тепер у нього, Собеского, крім сього довідуємо ся, що Собеский виднав для Дорошенка також привілей на Чигрин та амнестию для козацького війська. Потім Дорошенко каже: „Що до комісії, то я бажав би її зовсім занехати, бо тепер показалась найлучша воєнна пора (для акції) за Дніпром. Се був час смерти лівобережного гетьмана Івана Бруховецького. На иньшій місци каже Дорошенко: „Тимчасом в імі Боже іду проти Москви, та буду пильно глядіти, аби викинувши ворога з королівських країв, привернути їх знов у підданство польської корони“. Сим хотів Дорошенко оправдати неприсутність його послів на соймі. „За рік, пише він далі, вже мабуть і лівобережні полки вишлять своїх депутатів у Варшаву“. І тут не обійшлося без скарги на білоцерківського коменданта. Гетьман жалує ся, що Стахурский не тільки білоцерківську старшину та міщан вкинув у в'язницю, але грабить також сусідні місточка та у людей забирає майно. Крім сього ще иньші польські війська під час походу Дорошенка у лівобережну Україну увійшли в паволоцький та кальницький полк і під містами нарobili багато шкоди. Далі згадує Дорошенко про закид Собеского (мабуть в однім з вище згаданих листів), мовби то він не дозволяв везти запаси у Білоцеркву. Сьому, каже гетьман, винні жовніри Стахурского, що засідають ся по дорогах та непокоять подорожних.

В реляції Стахурского (I, N 162) маємо дещо ближше про тодішні розрухи на Україні, хоч на жаль в тексті багато пропущено, так що тяжко здогадатись, яка була безпосередня причина сих всіх непорозумінь, особливо між Стахурским і білоцерківським полковником Бутенком.

Загальний народний настрій характеризує Стахурский ось якими словами: *Ale zajątrzone na pany chłopstwo. podbiwszy Zadnieprze, chce daley, u Białocerkiew polknawszy, explere tyrannidem swoje*“. Про козаків каже (ibid.): „Надармо звідти (себто від козаків) сподіватись спокою, вони вже зовсім віддалились під турецьку протекцію“, а на иньшій місци згадує, що висланий з Чигрина Васильковський, товмач гетьмана Дорошенка, вернув від Порти з двома Турками, і ті упевнили Дорошенка в турецькій протекції й ласці. Стахурский жалує ся, що Дорошенко порозписував по містах, мов би білоцерківський комендант без приказу Собеского зіставався у Білій церкві, і додає: „znac invencye chytrą chłopską, chce żołnierza na swą odwabić strone“.

Що до згаданого конфлікту між Стахуреким і козацьким полковником Бутенком, то він випав в реляції дуже неясно. Стахурекий згадує лише про якісь кінні, що їх Бутенко хотів відібрати у Поляків, а коли йому се не повелось, закликав собі в поміч „Яроша“ паволоцького полковника, сьому-ж наказний гетьман (мабуть Григорій Дорошенко) прислав з під Ілинець 200 Подністрян на поміч. Оба полки козацькі злучившись до купи ударили 2 липня з рана на місто. Одначе приступ до Білої церкви скінчивсь тим, що Бутенко мусів тікати, а паволоцький полковник і кількох сотників дістались в неволю. Три милі дококола застелено поле трупами(!) На жаль, кажу, початок реляції пропущений, а він був би може більше інтересний, ніж опись самої борби.

Невзістно, чи на жаданє самого Стахурского, чи сталось се може на просьби Дорошенка, досить, що вже 11 серпня бачимо на становищи білоцерківського коменданта Лебля. Дорошенко по-витав його листом повним комплементів, та просив, щоби пильновав підгаєцьких пактів, „aby wszelakie przeszłe dissidentie oddaliwszy złe, w zgodzie u požądanym pokoju w iako nayróżniejszy wiek miła Oycyzna nasza lata swoje liczyć u do przeszłego przyjsć vigoru u perfectiey mogła“ (I, N 170). Але зміна коменданта білоцерківської кріпости не вплинула щасливо на відносини Дорошенка супроти Польщі. Іньшим представлявсь Дорошенко в листах, иньшим був на ділі. Лебель, хоч йому не можна закинути й тїни антипатий до українського гетьмана, не був зовсім вдоволений з поведєня Дорошенка. Пишучи до Собєского в листі з 17 серпня 1668 р. (I, N 172) про брак запасів в кріпости, він покликєє ся на лист Дорошенка з 11 серпня 1668 р. і каже: „Від пана гетьмана запорожського нема жадної на се надїї, він прирікає лише жити з нами в згодї, але за провянти анї згадки“. А в иньшїм знов листі з 22 верєсєня 1668 р. пише. (I, N 180): „Від козаків вже жадної помочи в живности сподіватись не можна, бо Дорошенко вже здавсь зовсім на турецьку протекцію“.

Лебель згадує також про Яблоновского, що, як можна догадатись з листу у Яблоновского до Собєского з 3 жовтєня 1668 р., був мабуть послом або чимсь подібним у Дорошенка в Чигринї. З згаданого листу (I, N 183) довідуємо ся лише, що він в останнїх днях верєсєня вернув з Чигрина і привіз з собою два листи: одєн був відповідію на невзістний нам лист короля до Дорошенка, а другий призначений був для Собєского. Він пише:

„Що я бачив очима і чув на власні уха, коротко здам справу: Пан гетьман запорожский тоту старшину, котру я від Вашої Милости привіз, приняв дуже радо і заявив, що в чім схоче його Ваша Милость ужити, буде у всім помагати“. Мабуть, тут іде мова про старшину, що її Стахурский вкинув до вязниці, а тепер на прохання Дорошенка казав Собеский відслати гетьманови в Чигрин.

Цікава згадка Яблоновского про симпатії народу до Собеского (ibid.): „Військо запорожське і все поспільство радо згадує Вашу Милость, називаючи лиш батьком і добродієм“. Порівнявши се з висше наведеними словами Стахурского про симпатії народу до Поляків, мусимо признати, що се є лиш пуста і зовсім безпідставна фраза, бо в подібних обставинах про якусь любов до ворога мови бути не може. „Послів на сойм, каже далі Яблоновский, (ibid.) обіцяв-Дорошенко вислати скоро тільки відбуде раду з військом“.

III.

Без сумніву, сей період української історії належав до сих може найрідших моментів, коли ріжнородні течії народного життя, репрезентовані амбітними одиницями, вирили найглибше своє корито в політиці українського народу. Як коли то передовсім тепер брак якоїсь однастайности в політичних поглядах дав себе найбільше відчувати. Минуло заледво кілька місяців від коли Дорошенко бачив себе вже близьким своїх цілий, коли Україна роздерта андрусівською угодою мала знов злучитись під одною булавою, а вже лівобережна Україна була страчена для нього, а й на правобережній з'являє ся у Дорошенка противник — Суховієнко, коли-ж сей не вдержавсь на бурних хвилях, невдоволені елементи виносять на верх Ханенка. Ситуація Дорошенка ставала все прикрійшою. Польща не потребовала з ним числитись у тій мірі, як давнійше. Але то треба піднести, що хоч Дорошенку може й більше залежало тепер на признанню його гетьманом зі сторони Польщі, то всеж таки він захоче ся супроти неї з певною резервою, а навіть ворожо. 21 падолиста 1669 р. писав білоцерківський комендант (I, N 221): „Се є ознакою нещирости Дорошенка, що й коло білоцерківського полку уміщено 10 тисяч орди; щоби він не задумав поступити собі так, як се зробив тому два роки

з Маховским, бо як довідуюсь, орду уміщено тут з страху, що прийдуть польські війська на Україну“, а далі читаємо: „Ясна оджеж нещирість Дорошенка, lubo inaczej przez listy swoje obfaryjuje sie“. Заразом Дорошенко пильно заходивсь у польського правительства та короля виеднати задоволення своїх бажань переданих ще минушого року Петрановським і Тарасенком на коронаційний сойм. На погляд Собеского Дорошенкови грозила тепер поважна небезпечність і то зі сторони його дотеперішних союзників-Турків (I, N 233). Порта звикла все тримати для підвладних собі країв по кілька „*principaliiores*“ щоб мати другого в запасі, коли оден буде її не на руку. Се мало стрінуги й Дорошенка. Хмельниченко мав відай бути сим небезпечним для Дорошенка кандидатом в турецьких руках. Наколи-б дійсно мало до сього прийти, рад би Собеский, як бачимо з листа його до краківського воєводи (*ibid.*), вислати комісію на 12 марта, раз тому, що се булоб для Дорошенка вигіднійше, а по друге ся пора принала-б як раз підчас обрад сойму, оджеж можна-б часто давати комісарам вказівки і відповідно тому рішати справи. Найвідповіднійшим місцем для комісії вважає Собеский подільський Камінець, бо не далеко є багато польського війська, а що важнійше переговори будуть вести ся майже в турецьких очах, сеж міцно захитає їх віру до козаків. Як відомо, для комісії вкінці призначено Острог.

В подробиці переговорів в Острові вдаватись не буду — вони загально звістні. Я лише наведу слова підканцлера, котрі вказують нам, що і польському правительству не були тайною пляни Дорошенка (I, N 251): „По Дорошенку і о. Тукальським не сподію ся ні вірности ні послуху „*którzuy udzielności gospodarstwa et patriarchatum spirant*“. Тимчасом як вони, читаємо далі, не пускають панів в Україну, доходять вісти про нові посольства Дорошенка до Порти, своєїж вічливости для Польщі не оказують вони нічим. Се для нас зрозуміло. Незрозумілою може здаватись неподатливість Дорошенка в сих переговорах з Польщею, але очевидно була ріжниця, при всій зверхній дипломатичности Дорошенка, між сим українським автономистом з переконання і простим карьеристом — Ханенком.

Проголошене Ханенка гетьманом з польської руки на разі не багато змінє на зверх в відносинах Дорошенка до Польщі. Хоч як се мусів бути болючий удар для Дорошенка, він таки не перестає робити Польщі надію, що пропасть між ним і річею посполитою ще не так глибока, щоб не можна

її зарівнати, відкликавши іменоване Ханенка. Досить буде оком кинути на його лист з 29 падолиста 1670 р. (I, N 263). Дорошенко, жалуючись тут на польських жовнірів, розкватерованих по Поділю, за їх грабоване селянського майна, каже на кінці: „робимо се тому, щоби не до рознуки, ale do lepszey coraz, ile do pokoju swego iuż zabierają się, rzeczy przychodziły wzajemnej podu- fałości“. На ділі Дорошенко свого не упушав. Для лучшого пояснення Дорошенкової політики я наведу ще де що з листу білоцерківського коменданта до кор. маршалка з 7 грудня 1670 р. Він пише (I, N 267): „Звісна вже добре нещирість Дорошенка і білоцерківського полковника для річи посполитої, коли ані людям на їх згрища ані нам жадного збіжа ані соли приво- зити не можна, бо остро наказано, аби ніхто не важивсь навіть за гроші спродавати, і тому окружив нас серденятами“. А далі пише: „Я бачу, що з ним (Дорошенком) заносить ся на певну війну“.

Перший раз зраджує Дорошенко своє невдоволене з при- чини признання Польщею Ханенка українським гетьманом, а на- вить грозить війною в цікавім листі з 18 січня 1671 р. (I, N 283). Його писав Дорошенко з нагоди насильної смерти козацьких послів у Польщі. Він пише до Собеского: „Прощу вас, вчиніть се своїм впливом, щоб і нас не віддалювано від королівської ласки і хоч в части полагоджено предложені нами постуляти; бо як би, борони Боже, мало стати ся що иньше і не вважаючи на се, що ми горнемо ся до корони, uwenegowano кого инь- шого, нехай потім не нарікають на мене, бо вже кілька разів остерігав і остерігаю“. І тут, бачимо, ще Дорошенко удає, що ігнорує іменованне Ханенка, дає час відкликати се.

Корсунська рада скликана з нагоди повороту Петрановського і асаула Харлана, висланих послами у Польщу, була предме- том живої кореспонденції між виднійшими особами на Україні і в Польщі. Білоцерківський комендант писав до Собеского 12 марта 1671 р. (I, N 282), що рада була коротка і дуже тайна. Одначе від декого що чув, що козаки не хочуть мирити ся з Поляками. Дорошенко доносив знов королеви, що він на раді зовсім не був, а коли приїхав до Корсуня, застав вже готовими всі військові ухвали. Петрановский предложив раді королівський лист, де король остерігає військову старшину, щоб не вірила у всім Дорошенкови, бо він багато дечого робить без її відо- мости. На те 12 лютого Прокіп Березецький та Семен Половець, генеральні судії вислали відповідь королеви (I, N 278). Основа

її містилась в словах: „А ми кажемо, що наш гетьман робить усе за порадою війська і не то що не криє листів від вашої королівської милости, але навіть від менше знаних осіб“.

Тут згадує ся також і про привезену Петрановским експедицію від короля. Вона не могла вдоволяти українських патріотів, вони кажуть: „На таку обіцянку „як було перед війною“ не можемо богато числити, бо не лиш гетьман і полковники, але і найменший староста і ревізор перед війною були Поляки, а військо не можучи довше знести сього тягару мусіло визволити ся з такого ярма“.

Подібного змісту був давнійше вже звістний лист городових козаків до низових, лише з тою різницею, що коли попередній був стилізований більше в урядовім тоні, то сей має характер так сказати-б домашній, свобідний і служить до нього цікавим доповненням. Він замітний сим, що тут козацька старшина, вірна ідеям Дорошенка, висказує досить ясно свою програму, закидаючи противній партії „сервілізм“ та надто велику податливість в пертракціях з польськими комісарами в Острозі (Ojczyście spominki, т. II, стор. 303). „Знайте, наші милі братя, каже він, що ми, запорожське військо, як за попередних гетьманів, так і за теперішнього Петра Дорошенка, чоловіка мудрого і достойного сього уряду, що навчає нас боронити божих церков і наших вольностей, добиваємо ся більших свобід, ніж були перед війною і не хочемо пристати на сїм, що ви постановили в Острозі; військового товариства зменьшати не гадаємо, ані не позволимо панам і старостам вертати до своїх дібр та давним звичаєм панувати“. Під листом підписано 11 полковників, 2 генеральних судиїв і військовий обозний. Лист писаний був 22 лютого 1671 р., оджеж як раз тоді, коли вислано і згаданий лист до короля.

Деякі інтересні подробиці приніс в польські круги львівський єпископ Шумлянський, що 14 марта 1671 р. вернув з Чигрина. Він об'їздив свою єпархию, а коли прибув в Могилів, казав його Дорошенко привезти до Чигрина — з причини убийства козацьких послів, що вертали з Польщі. Описля одначе, як пише Собеский (I, N 282), *recolligował się* Дорошенко, що так невинно його трудив, прийняв дуже красно і забавляв кілька днів в Чигрині аж до повороту Петрановського з Варшави. Петрановский прибув з дуже лихими вістями. Він оповідав що все своє майно мусів покинути в дорозі, аби ратувати жите від напасників. В Ямполю на Волини, маєтности Конст. Вишне-

вещкого, мало його не убито; з оружьем в руці встиг він уратуватись від нехибної смерти. Опісля він передав Дорошенкови угоду уложену з Ханенком в Острозі і нещасну, по словам Собеского, „експедицію“ Михайла Вишневецкого. З сеї останньої було видно, що і Тукальський тішивсь не ліпшою славою у Поляків як Дорошенко. Собеский казав, що гетьман і ціла Україна живуть його духом.

Невдале посольство Петрановського мусіло сильно вколоти Дорошенка, бо не оглядаючись на яку будь етикету виступив він отверто проти Поляків. В ночі перед від'їздом Шумлянського з Чигрина відбула ся війскова рада а на другий день рано прикликав Дорошенко Шумлянського та сказав: „Я щиро бажав миритись з Польщею і додержував присяги зложеної під Підгайцями, а наколи шукав протекції у Татар, то лиш для того, аби охоронитись від їх набігів. Але коли вже такі жарти стрічають нас від короля і річи посполитої, то мусить пролити ся християнська кров“. А Шумлянського він остерігав: „отче владико, тїкай чим скорше, бо вже по орду посилаю, не лиш Турка але і самого Ахеронта порушимо проти Польщі“. В дорозі вже надігнав Шумлянського лист від Тукальського, аби як скорше схоронивсь до якої небудь кріпости, бо може попастись в руки Татар.

Шумлянський оповідав при тім, що нарід дуже привязав до Дорошенка; за всю дорогу не чув він згідного слова про гетьмана. Що ночі Дорошенко відбував нараду з Тукальским, а двір його і „полїтика“ в нім ведеть ся не як у козацького гетьмана, але у найвизначнійшого польського магната. Цікаві також слова Шумлянського про тодішний український нарід. Він казав: се не хлопи, але нарід самостійний. *Exulat iuz daleko od nich owe grubiaństwo, tyrannis, piiaństwo у owa barbaries.* Козаки найбільше глумились з сеї точки острожської комісії, де сказано, що пани і духовенство можуть вертатись у свої маєтности на Україні. Вони говорили: „Чому шляхта і духовенство не вертають ся до своїх маєностей, коли їм Ханенко дозволив“?

Сї вісти приніс Шумлянський 14 марта, і тодіж писав з Бару Мочидловский, (лист датований з 12/III) що з Могилева принесено вісти про прихід якоїсь орди в Польщу. Се була орда силїстрийського баши, а з нею козаки під проводом наказного гетьмана Гоголя. Провід над татарською ордою мав Суїн-Кази ата, син звісного Кази ати, що брав участь в боротьбі під Варшавою в часах шведської війни. Татари стали

кошом під Стіною і тут злучились з ними козаки з Гоголем на чолі. Число Татар не звістне; що до козаків, то було тут 5 серденяцьких полків і значне число городових козаків. З під Стіни пішли козацько-татарські війська під Бар і Межибож, а коли вертали обтяжені добичею, ударили на них барські мешканці і богаго ясиру відбили.

На охорону Поділя і Волини вислав Собеский кілька драгонських регіментів під проводом чернігівського каштеляна Сильницького і полковника Пива. Крім сього він порозсилав універзали до польських військ розкватерованих по Україні, аби були готові, бо ще мабуть перед весною прийде ся рушати в поле.

По словам Собеского (I, N 286), могли Поляки протиставити козацько татарським силам 8 тисяч війська.

IV.

Але і на сей раз Дорошенко не зваживсь цілком порвати свої відносини до Польщі. Тим часом як на вісти про прихід татарської орди в границі України в Варшаві на радї сената рішено на 10 мая скликати военну раду, — до Собеского, що хорий перебував тоді у Львові, наспів лист з Чигрина з 25 марта, де Дорошенко вертаючи знов до свої давньої політики старає ся навязати переговори з Собеским на підставі чуднівської згоди. Дивним се здавалось Собескому, та таки на його погляд не повинні були Поляки відкидувати Дорошенкової пропозиції. І король не був противний нертрактаціям з Дорошенком, він визначив навіть комісію на 3 липня, що мала вдатись в переговори з козаками, а заразом вислав Дорошенкови універзал, де приобіцює, що незабаром сам прибуде на Україну, а гетьмана взиває, аби мав зносити з Польщею через білоцерківського коменданта (I, N 286). Речником більш скептичного погляду на відносини Дорошенка, виступає як давнійше і тепер в нашій кореспонденції підканцлер Ольшовский, в листі до Собеского з 10 цвітня (I, N 289, ст. 643). На жаль не маємо дословного тексту з сього документу, Ключицкий подає лише зміст його, що обертаєть ся коло гадки: звістно, що козаки не бажать додержати чуднівської згоди, але хотять скинути панованє річи поси.

13 мая відбулась в Варшаві военна рада. Вона обдумала плян близької війни з козаками та Турками. Ось які питання поставлено під розвагу ради (I, N 294): відомо про великі воєнні приготованя Турків проти Польщі, отже які сили протиставити

ворогам? Чи скликати загальний похід (*pospolite ruszenie*)? Де визначити місце для нього? Для Камінця постаратись про піхоту й амуніцію, та вислати туди доброго коменданта. Наколи мають вести ся переговори з Дорошенком, то яким способом, аби не зрадити Ханенка? Чи вислати на Україну булаву й інсигнії й кому? До Татар вислати послів з дарунками. Як розложити війська по Україні? Чи шукати союза з заграничними князями, або лише просити помочи у брандербурського курфюрста, Шведів і цісаря? Як дістати поміч від вел. кн. Литовського, коли виленська конвокація зірвана? Чи король має сам рушитись до табору, чи зараз, чи чекати загального походу? Обдумати спосіб зимівлі для війська, щоб воно не розходилося по чужих мастностях. Чим нагородити чужі війська?

Результат ради був такий, що цілу надію покладено на загальний похід, і король постановив 10 липня разом з королевою виїхати до Львова (I, N 295). Часу і місяця для заг. походу не означено. Ухвалено вислати послів до Дорошенка зробити йому надію на приверненє інсигнії з умовою, що зрече ся турецької протекції.

До Дорошенка виправлено Миколая Рачковського. Дорошенко з свої сторони вислав королеви точки угоди, на яких хоче миритись з Поляками. Сю інструкцію, видану вже давніше (*Ojczyste spominki*, т. II, с. 308), читано 9 червня 1671 р. на раді в монастири камедулів на Белянах під Варшавою, де король мав літню резиденцію. Дорошенко, як відомо, жадав привернення православних церков, утворення козацької території з воєводств київського й браславського, свободної від польських залог, привернення забраних Тетерею грошей, наданя інсигнії Дорошенку і загальної амнестії. Се був властиво короткий зміст його попередньої інструкції відданої ще 1668 р. Петрановским і Тарасенком на коронаційнім соймі Михайла Вишневецького. Почалась тепер знов живійша кореспонденція між Дорошенком та Собеским.

Під датою 24 червня наспіли два листи до кор. маршалка, оден від згаданого Рачковського, а другий від Дорошенка; вони видруковані вже давніше, але ми спинимо ся коло них, бо вони досить характерні для Дорошенкової політики; в першім знаходимо більше дипломатичного материялу, другий містить деякі звістки про тодішні воєнні події на Україні. Лист Рачковського дає вражіннє, що не маємо тут до діла з сильним дипломатом;

в листі пробиває ся наскрізь якась дитиняча віра в пусті слова, що не могли принести ніякої користі справі, котру заступає Рачковський: він вірить, бо так сказав Дорошенко.

„Гетьман запорожський, писав Рачковський (Ojczyste spominki, т. II, с. 139), дуже сим вдоволений, що король і річпосполита віддали Собескому „plenariam potestatem“ заспокоїти бажаня козаків. Хоч і прикро йому, що Ханенко має більші ласки у правительства ніж він, та Дорошенко вважає се за свою нещасливу долю і бажає щиро миритись з Польщею. Але наперед він жадає, щоб усунені були залоги з Білої церкви і Диміра і полковник Пиво“. Рачковський радить заспокоїти се бажане Дорошенка, бо тим можна позискати довіре у козаків. „Дорошенко присяг, каже він далі, що сього не уживе на зраду Полякам, але робить се раз для орди, а по друге для декотрих полків, що боять ся, аби їх гетьман по скінченю війни не звільнив від служби, бо є декотрі полки, що ніколи не бажали-б згоди, нпр. подністряньські. Коли польська залога вийде з Білої церкви, Дорошенко поведе туди свої війська і вишле разом комісарів до пертракцій з кор. маршалком. Залози треба однаково тому вивести, бо вони чи скорше чи пізнійше мусіли-б самі звідти забратись, для браку соли й амуніції. „О скільки я міг зрозуміти гетьмана, заявляє Рачковський, ручуюсь, що він щиро бажає згоди а найліпшим доказом сього є, що по щасливих пертракціях обіцяє свої сили ужити на користь річи посполитої“.

В листі Рачковського знаходимо також згадку про лист, що Дорошенко тоді вислав з Чигрина; про нього буде низше мова; тут наведу лише кілька Дорошенкових слів, що подав Рачковський у своїм листі, стараючись вияснити Собескому сей тон, може троха заострий, що був в Дорошенковім листі. Ось яку відповідь дістав Рачковський, коли жадав від Дорошенка, аби пишучи до Собеского не згадував нічого про острожську комісію: „Я хочу виписати то, що маю на серцю, сказав Дорошенко, одначе і згоди не вирікаюсь. Нехай кор. маршалок призначить місце для комісії або в Межибожу або де схоче, але передовсім щоб виведено залоги і віддано інсігнії. Щоб я не титулював ся дармо королівським гетьманом, бо се мене гнівить“.

Як бачимо, Дорошенкова дипломатія все обертає ся коло одного і того самого, себто коло інсігній та виводу залог, що

мало йому дати більшу свободу і зблизити на оден степенъ до здійсненя його плянів.

Польське правительство, очевидно, помітило наївність Рачковського, бо вже 10 липня радить підканцлер Собескому (I, N 297) відкликати Рачковського, а на його місце вислати Толезанського. Бажане Дорошенка — вивести залоги з Білої церкви і Диміра на гадку підканцлера найліпше лишити без відповіді.

Згаданий лист Дорошенка з 24 червня (Ojcz. sp. II, 310) на скрізь саркастичний та повний справедливих і несправедливих закидів про польські війська на Україні. По кількох словах поздоровлень Собескому з нагоди іменованя його першим комісаром для пертракцій з козаками, приступає Дорошенко відразу до гірких докорів за нещирість польського правительства супроти нього та негідні вчинки польських комендантів на Україні, що значно приспорили матеріялу для війни. Доповненням служить лист Дорошенка з 17 червня 1671 р. (Ojczyste spom. II, 309), де по кількох дипломатичних комплементах Дорошенко жалить ся на чернігівського каштеляна, Сільницького, що з кількома тисячами напав на Могилів, спалив передмістя, пограбив мешканців і як каже: „dosyć hojnie nasycił się krwią niewinną chrześcijańską“. Супроти нападів і захватів польських військ Дорошенко питає ся Собеского (24/VI): „Чи лучше мені накладати ярмо сього короля і річи посполитої, що підбурюють нарід, аби збиравсь на чорні ради та убивав своїх гетьманів, чи радше триматись сього монарха, що не pozwalaє нас кривдити, що присилає нам своє військо в поміч та не вагавсь скинути з уряду бувшого кримського хана — мого ворога, а посадити на його місце Селімірея — приятеля українського народу.

10 липня 1671 р. отримав Дорошенко відповідь Собеского на свої оба листи (17 і 24 червня). Собеский (Ojczyste spom. II, 313) збиває закиди Дорошенка: причиною лиха були на гадку Собеского самі козаки і Татари, що примусили Поляків виступити проти них; скільки лиш християн і то самих Русинів Татари забрали в неволю! При тім Собеский згадує також про лист, що мав писати Дорошенко до брандєбурского курфїрста. Сі листи, каже Собеский, віддано в руки самого короля „czem, jednak nie racz się W. M. P. alterować“. Рівнож не дає Собеский Дорошенкови найменшої надії на вивід залог перед закінченням пертракцій, а гетьман не повинен навіть сього жадати, коли щиро бажає згоди з Польщею, навпаки козаки вже тепер

повинні показати, яку користь буде з них мати річ посполита, яку поруку дадуть вони Полякам, що не будуть більше шукати чужих протекцій, що хоробро і відважно будуть боронити границь річи посполитої.

V.

Тимчасом сі переговори не здержували ворожої акції обох військ. Дорошенко з 7 полками перебував тоді під Білою церквою, а Собеский не дочекавшись загального походу пішов зі Львова під Камінець і в першій половині серпня бачимо його вже під сею кріпостию. Свої війська він поділив на кілька частий, щоб сим способом більшу часть краю охоронити від Татар (I, N 301). Одначе і тут не довелось йому довго сидіти: треба було як найскорше спішити у Бар, боронити сього староства від Григория Дорошенка (I, N 306). Получивши ся під Маньківцями з Дмитром Вишневецким, белзьким воєводою, хотів Собеский несподівано напасти на Григория, одначе се не удалось, нарід тоді був ще занадто привязаний до справи Дорошенка, щоб не остережи Григория в саму пору про намір Собеского. Ось як каже про се Собеский (*ibid.*): „але тепер сього тяжко доказати, а особливо в сім краю, бо селяне і весь нарід жичливий для наших ворогів“.

Коли Поляки прибули до Бару, Григорий був вже в Бра-славі; за ним пігнав туди Собеский, але на разі його увагу звернули на себе Татари; розбивши Татар (істория сієї погони за Татарами, описана в листі з 31 серпня 1671 р. (I, N 306), для нас меньше інтерна), Собеский вернувся під Браслав, де запер ся Григорий з значним числом козаків і уруженого поспільства. Тимчасом побіда над Татарами вплинула на українську людність, міста Печери, Ладизин і Четвертинівка піддалися Полякам ще в часі погони Собеского за Татарами, а коли він з'явивсь під Браславом, то тут застав вже Немирівців, що прийшли сюди просити у Поляків ласки; коли Собеский, обложивши Браслав, перейшов під Красне, се місто, стрівожене приходом Собеского під його мури, піддалось Полякам. З під Красного вислав Собеский Прущковського під Шаргород, і місто отворило брами і приняло польську залогу, що складалась з 4 козацьких відділів і 400 драгонів. Ся сама доля стрітила Браїлів; звідки вийшли козаки, а мешканці піддалися Полякам. Але

в. коронний маршалок не прецінював сих успіхів і не зарікався згоди з Дорошенком.

З під Красного написав Собеский лист до Григорія, де робить йому докори за пограбоване Бару (I, N 304), zarazом висилає на його руки лист до Петра Дорошенка. В сім листі (I, N 303) він пише, що з під Бару не рушить ся скорше, аж прийде до згоди з Дорошенком; просить його, щоб довів сю справу до кінця і зрік ся ворожих змагань проти Поляків. В листі 31/VIII 1671 р. до краківського єпископа (I, N 307) Собеский поясняв: „Я бажаю далі вести переговори з Дорошенком (але сам про то до двору писати не буду), бо бою ся, щоб з розпуки не прийняв на залоги турецькі війська, а вони від давна того від нього жадають“.

З вересня вислав Дорошенко відповідь Собескому (I, N 309). Він складає всю вину на Поляків, кажучи: „Ваша милость з королівськими військами вдер ся в Україну і людей, що бажали згоди, за їх привязане до мої особи негідно покарав“; а дальше пише: „Непевність королівської ласки приводить мене й військо запорожське до розпуки і каже мені шукати протекції у чужих держав“. „Nie chlubię się tem, Bogiem moim świadczę, że mam in promptu siły moje zdolne, ale że dbam o to przedtym, że majestatem Boskim protestor, aby się krew amplius nie lała chrześcijańska“. Собеский відписуючи Дорошенкови на сей лист (I, N 313), радить забути собі обопільно все, що сталося чи то з вини Дорошенка, чи то з вини Поляків, — „ujmijmy się obiema rękami świętobliwego pokoju dzieła“. Всеж таки Собеский на сей раз вже не довіряв Дорошенкови; він зазначає се в своїм листі до краківського єпископа з 15 вересня кажучи (I, N 314): „Tych jednak listów Doroszeńkowych stylum et calamum vulpinum censeo“, і тому він не понехає нічого, щоб мало причинитись до безпеки війська річи посполитої.

Але й Дорошенко також не засипляв справи. Коли він писав „że mam in promptu siły moje zdolne“, то се не була безсідставна хвальба; він як раз тоді одержав поміч з Туреччини і зараз поуміщував свої замоги в містах, що вже піддалися Полякам, себто в Немирові, Ладижині і Печерах. Одначе Білої церкви не удалось йому здобути, неважаючи на всі заходи, а коли він відступив, Собеский злучив війська кн. Острожського і полковника Пива та вислав їх під Білу церкву.

Боротьба ставала все більш лютою. Винниця довгий час боронилась від Поляків; Собеский не міг довше, як казав, „tej złości ich siegriec“ (I, N 314) і вислав Любомирського, мальтанського кавалера, добувати сю кріпость. Любомирский заняв місто, а Поляки розлючені опором мешканців вирізали всіх уоружених, лише кількадесять козаків замкнулось в сзуйцкім костелі і тут боронились завзято аж до половини вересня. Собеский розумів добре, що Польщі прийдець ся звести ще тяжку боротьбу з Турками та Дорошенком; він сам стратив всю надію щось путнього вчинити і в више згаданім листі до краківського єпископа пише, що рішивсь головою наложити, dummodo fiat bene geircae; не вважаючи на те не перестав добувати Браслава і хотів голодом примусити його до покори. Цілий край над Богом від Межибожа аж за Винницю до Брацлава здавсь був під власть короля.

21 вересня прибув посол від Дорошенка та просив Собеского, щоб вернув назад з військом, бо коли придуть Турки, то гетьман мусить звернутись з ними на Собеского; наколи-б Собеский уступив ся, то Дорошенко піде куди инде вимовившись перед Турками невідповідною порою до боротьби з Поляками, а тимчасом можна-б покінчити трактати (I, N 318). Собеский відповів: „І перед самим турецьким цісарем не уступлю і буду тут його чекати“ (ibid.). Тоді посол просив, аби правительство запевнило його, що Дорошенко лишить ся при гетьманстві, а Тукальський при митрополії, бо гетьман готовий не вимагати більше тяжких уступок від Польщі, а навіть тепер підчас війни готовий вчинити щось користне для Поляків. Собеский пристав на се і дав послови жадану асекурацію, а другу знов для послів, що мав їх Дорошенко за кілька день прислати. Чи що вийшло з сього, не знати.

Між тим Поляки не перестали примушувати деякі міста до підданства королеви. Сильна кріпость Стїна (I, N 320) піддалась Собескому, се само вчинили міста: Ямполь, Туманівка, Яруга, а вкінці і під Могилів прибули польські війська (I, 320).

З кінцем вересня рушив Собеский з під Бару (I, N 323); військо поділив він на дві часті і виправив двома трактами для лекшої переправи під Могилів. Скоро Поляки з'явились під мурами міста, козаки переконані про великі сили Собеского здали Могилів, там поставлено польські залоги. Ся сама доля спіткала 12 жовтня і Браслав (Ojcz. sp. II, 148). Міщане не

хотіли зразу прийняти польських військ, аж коли Поляки заволіли брамою і повідбирали оружје сторожам, тоді удало ся ввести свої війська до міста.

Другого дня Собеский перейшов з військом Бог під Кальник (I, N 324), але сю кріпость не легко було здобути; Кальничани, як писав Собеский 22 жовтня до підканцлера (I, N 326), воліли дивитись, як горіли передмістя і хутори, ніж увійти в які небудь переговори з Собеским або Ханенком. Дармо страшив їх Собеский гарматами, штурмувати не було чим, зрештою Поляки надіялись, що голод примусить місто піддатись. Кальничани замкнулись в двох горішних містах а крім того мали міцний замок. Між замком і містом був став, а на нім гребля і млини, але гребля обведена була такими високими палями, що не то, що її перекопати, але й видіти не можна було. Собеский мусів розложитись табором в Глинцях, добру милю від Кальника. 20 жовтня в ночі дали люде з Дашова знати, що Петрановский з кримською ордою прибув на поміч Кальникови. Собеский рушив проти нього і 21/X досвіта ударив на турецько-козацькі війська. Петрановський ввійшов з козаками в місто, а тимчасом Поляки ударили на Татар та розбили їх зовсім. Богато їх потонуло, а не мало і полягло. Особливо Ханенкові козаки без милосердя мордували Татар. Вісім мурзів і сам начальний вожд сеї орди Казі мурза полягли, крім того кількадесять дісталось в полон.

Між тим Дорошенко з Нурадином прибув до Каміного броду, 10 миль від табору Собеского, і тут чекав білгородської орди (I, N 328). Собеский загадав зразу з литовським військом посунутись проти Дорошенка, одначе надія на литовську поміч несправдилась, а коли ще й сильні морози йшли, мусів розкватерувати військо між Богом і Дністром по містах і замках, а сам поїхав до Львова.

Дорошенко не маючи перед собою противника, підступив під Умань, щоб його притягти на свою сторону (Ojcz. spom. II, 154—5); не вдіявши одначе нічого, він відступив, лишивши під мурами 2 козацькі полки і кількадесять орди. Скоро польські війська розкватеровані по містах довідались про се, рушили з своїх кватир, скупились під Ладижином і знищили полишену Дорошенком облогу. Тимчасом Дорошенко посунувся до Скибовець, 24 грудня перейшов Бог і ударив на Тростянець¹⁾. Спочатку Полякам удалось напад відбити, одначе на

¹⁾ Ojcz. spom. II, 159, Ключицкий II, N 339.

саме різдво Дорошенкові серденята з городовими козаками вдерлись в місто, якась частина втекла до кріпости, всіх иньших витяли Дорошенківці. Але сі що схоронились в замок, держались і не піддавались, бо їм постачав запасу Ханенко з Ладжижина; Дорошенко підчас приступів стратив до 1000 козаків та орди. 30 грудня Дорошенко відступив від облоги і рушив до Маньківки.

VI.

Так закінчивсь 1671 р., місто згоди приніши ще більшу ненависть та утворивши ще більшу пропасть між польським правительством та козаками. 1672 р. почавсь в Польщі соймом, що тревав до 14/III 1672 р., але його зірвано, заким, він ухвалив щось користне, щоб обминути турецьку війну.

На сей сойм прибули 25/II (II, N 342, ст. 843) відпоручники козацькі, але яку їм дано відповідь і як їх прийнято, не звісно; ми маємо лиш згадку, що вони прибули у Варшаву, та нема на жаль звістки, який був результат їх посольства.

Собеского на соймі не було; він хорий перебував у Львові; свої гадки про становище, яке тоді повинна була зайняти Польща супроти Дорошенка, висловив він у votum, висланім 19 лютого на сойм до Варшави (II, N 347). Він надавав велике значіне сойму, казав, що се хвиля, від котрої залежить ціле істноване Польщі. На його погляд три способи могли-б вивести Польщу з її прикрої ситуації. Перший з них, як каже Собеский, нечестний, шкідливий та небезпечний і тільки на час може віддалити погибель річи посполитої, се — зробити все чого жадає турецький султан: виречи ся України і її зовсім відступити, а державі вимежувати нові границі. Сей спосіб шкідливий не лиш для Польщі, але і для цілого християнства, бо через уступлене України не лише прибуло-б поганам велике число хоробрих людей, але і Запороже, що так їх коле в очи, мусіло-б на віки загинути.

Другий спосіб охоронити ся від так тяжкої війни се — зівволити Дорошенкови на все, чого він жадає, а Ханенка чимсь удобрухати, щоб і дальше лишив ся вірним Полякам. Позволити на все радить Собеский тому, бо Україна вірно стоїть при Дорошенку і жадною мірою відступити його не хоче, хоч бачить свою згубу через се; друга знов причина — що Дорошенко є не лише під протекцією Турків, але і цар московський

Йому сприяє, оджеж Польща противитись не в силі сим обом державам; третя причина — се великі вимоги Ханенка і Запорожа, що майже в нічім не менші бажаня Дорошенка, бо Ханенко вимагає: 1) знести унію, 2) число запорожців довести до 50,000, 3) аби польські жовніри не були розкватеровані по українських містах, 4) аби до козацьких полків зачислити і подільський, оджеж Могилів мав би бути граничним містом. Колиж претенсії обох ті самі, то вже лучше миритись з Дорошенком, бо при нім стоїть більша частина України, але миритись з тим, аби він вирік ся турецької протекції. Користь з сього булаб така, що Турки, стративши довіре до козаків, получать ся з Поляками і той злий і невірний нарід вигублять зовсім. А наколиб Турки і тоді не стратили таки охоти воювати з Поляками, то вперед мусіли би атакувати Україну, а тоді козаки в спілці з польськими військами моглиб добре датись в знаки Туркам, чого найлучшим доказом є хотинська війна. Наколиб Польща мала ратуватись сим способом, то треба спішитись, заким прибудуть на Україну турецькі війська, бо тоді вже Україна не буде „*sui iuris*“.

Третий спосіб — се хоробра боротьба за вітчину і християнство. Але чи міг би він виратувати Польщу, найлучшим доказом є свідощтво Собеского про недостачі війська, що ніяк не могло противитись військам, які на випадок війни могли виставити Турки. До того на війну треба гроший, а як здати ся лиш на ті податки, що їх ухвалить сойм, то як каже Собеский „*utinam falsus vates sim, actum est de re publica*“.

Сойм тимчасом не то що не шукав нових жерел доходів на покритє военных видатків, але взагалі нічого не видумав на охорону польських границь від Турків. Рада сенату була примушеною вкінці ратувати вітчину грішми здобутими з заставу державних клейнотів.

Події на Україні теж могли тільки зміцнити скептичні погляди Собеского на перспективу польсько-турецької війни. В марті піддало ся Полякам м. Насташка (т. II, N 354): Насташан непокоїв безперестанно Лебель, білоцерківський комендант, і вони поклонились Полякам „хлібом і солею“ та привезли з собою 30 возів збіжа (9/III 1672). Але ті міста, що здались на ласку Поляків жалували опісля сього гірко. Станіслав Лужицький, пишучи про се до свого брата межибіжского коменданта (т. II, N 363), каже, що сі міста, отверто говорять: „Ніколи вже не будемо вірити Ляхам“. Подібну відповідь дали

Лисянка та Вільшана, коли Лужицький візвав їх, аби піддалися. Положене самого Лужицького не було зовсім завидне. Кальницькі козаки наїздили раз-враз під Немирів, тодішню резиденцію Лужицького. Він пише до свого брата, що наколи не дістане поміч, а так довше як до 1/VI не видержить на сім становищі; Ханенко з Ладижина теж задумує вернутись до Січі. Останній епізод перед турецьким походом — нещаслива кампанія Лужицького і Ханенка під Четвертинівкою звісна з давніших жерел (Ojcz. spom. II 162—3), тож нема що коло неї спинятись.

На 18 мая знову скликано в Польщі сойм. Собеский тут сам особисто порушив ще раз справу Дорошенка. Він жадав в своїй промові 7 липня „щоб Дорошенка не приводити до рознуки і заспокоїти всі його справедливі бажання (т. II, N 369). Одначе слова Собеского прогомоніли без наслідків, а тимчасом Дорошенко осягнув свою ціль: він порушив цілу Туречину проти Польщі.

1 і 2 падолиста 1848 р. у Львові.

ПОДАВ

Юліян Левицький.

Недавно попав я на цілий ряд друків, брошур, відозв і прокламаций з 1848 і дальших рр. Більше інтересні і менше звістні з них будуть при нагоді оголошені в „Записках“. Тут на тім місци подаємо найцікавійшу річ споміж усіх, а до певної міри і жерело до історії сего року. Се не друк, а рукопись, — справоздане (розуміє, ся в відписі) про революційну агітацію в Галичині в 1848 р., передовсім же про львівські розрухи з 1 і 2 падолиста сего року, зложене президентом карного суду бароном Польбергом міністрови справедливости¹⁾.

Рукопись німецька, обіймає 32 аркуші письма (писано по половині сторони). В кількох місцях находимо поправки і уваги, писані оловцем, що очевидно вийшли з під иньшої руки, і в репродукції тексту ми їх подаємо.

Само справоздане складає ся з двох частин: першої загальної, що представляє революційну діяльність і агітації польської „Rady narodowej“ і иньших товариств і комітетів революційних і старає ся довести, що сї революційні змагання були звязані з подібними змаганнями в иньших коронних краях, і з другої, що докладно оповідає про розрухи у Львові в днях 1 і 2 падолиста аж до збомбардованя міста ген. Гаммерштайном і заведеня стану облоги. Справоздане є результатом карного слідства переведеного львівським судом. Слідство, при котрім переслухано близько

---

¹⁾ Рукопись передав я Наук. Тов. ім. Шевченка.

900 осіб, вів радник кримінальний Frey. Як одначе само справозданє зазначає, результати слідства були дуже мірні, бо переведжено його аж далеко пізнійше (справозданє носить дату 24 мая 1851 р.). Материялу, який нам приносить се справозданє, критично ми не розсліджували, бо хотіло ся нам, щоб сей цікавий причинок до історії 1848 року в нашім краю повив ся як найскорше. За те подаємо його в повній основі, а лиш зазначимо, що реферат намагає представити річ так, немов би повстане дійсно було приготовлене, але мало воно вибухнути пізнійше, та випадкова бійка івардійців з артилеристами приспішила вибух його проти волі аранжерів.

На закінченє сего короткого вступу додамо ще, що в нашій рукописи не находимо ані одної згадки про Русинів, про їх становище, або участь в випадках з 1848 р.

Ось дословний текст нашої рукописи :

Abschrift des an S-e Excellenz den Herrn Justizminister unterm 24 May 1851 durch den Strafgerichtsvorsteher und provisorischen Generalprokurator Freiherr von Pohlberg über die galizischen Umtriebe des Jahres 1848 und die Aufstands-Ereignisse des 1/2 Novembers 1848 in Lemberg erstatteten Berichtes.

Zahlreiche Aussagen stellen heraus, dass gleich nach der im Jahre 1848 eingetretenen Änderung der politischen Zustände der Monarchie, insbesondere aber seit Errichtung der Nationalgarde in Lemberg und seit der bald darauf erfolgten Ankunft einer grossen Anzahl polnischer Emigranten aus Frankreich und Deutschland, die alle im Lande, insbesondere aber in Lemberg ungestörte Unterkunft fanden und deren nach den mitgetheilten Ausweisen des Landes Militär-Kommando nach dem 2. November 1848 — 202 theils ausser Landes geschafft wurden, theils selbst das Land verliessen, die Bestrebungen auch in Galizien eine Revolution zum Umsturze der bestehenden Ordnung und im Nazionalpolnischen Interesse herbeizuführen dadurch sichtbar wurden, dass man versuchte, aufreizend auf das Volk einzuwirken und übereinstimmend damit die Nationalgarde, auf welche man als auf eine sichere Stütze jedes Aufstandsversuches rechnete, möglichst zu verstärken, um auf diesem Wege eine der Revolutionsparthei zu Gebote stehende bewaffnete und militärisch organisirte Macht zu schaffen; — zu diesem Ende traten die meisten der ins Land gekommenen Emigranten in die Nazionalgarde ein, vor allem aber zeichnete sich durch ihr auf Verbreitung der Aufregung abzielen-

des Benehmen die aus Studierenden, in der letzten Zeit ihres Bestehens aber aus Gesindel aller Art zusammengesetzte akademische Legion aus; — die Bestätigung dieser Angabe findet sich insbesondere in dem durch die politischen Behörden dem Strafgerichte zugekommenen Geschäfts- und Berathungsprotokolle des unter der Leitung des damaligen Adjunkten der philosophischen Fakultät Peter Gross bis zum 1. November 1848 bestandenen akademischen Komitees, welches sich mit den organischen Angelegenheiten der Legion, mit allen Interessen der Universität, endlich, da es sich zur Wehrung der Volksrechte und Nationalität berufen hielt, auch mit allen öffentlichen Zuständen befasste; denn aus diesem Protokolle ist zu ersehen, dass in jenem Winter die Vermehrung der Waffenvorräthe, Anschaffung von Munition, Entfernung der der Regierung ergebenen Professoren, die Herstellung des Einvernehmens mit der Wiener Aula, die Begrüssung des Doktor Fischhof in Lemberg als Repräsentanten der Revolution, die Propaganda unter dem Landvolke beschlossen und nach Kräften auch gefördert wurden.

Bezüglich der Anschaffung von Waffenvorräthen muss besonders der eidlichen Angabe des lemberger politischen Geschäftsgenten Edward Schmidt erwähnt werden, indem er als gewesenes Mitglied der Rada narodowa in Lemberg, in den Versammlungen derselben oft gehört hatte, dass Fürst Sapieha für den Ankauf von 11000 Gewehren in Belgien gesorgt habe.

Übereinstimmend mit diesen Beschlüssen war auch die besonders erwähnenswerthe und auf Andringen des Landespräsidiums auch hiergerichts dem Thatbestande nach erhobene Einwirkung der Garde und Legion auf die Lemberger Bürgermiliz; denn durch diese wurde der früher ehrenhafte und gesetzliche Geist, welcher das Korp der Bürgermiliz beherrschte, ganz unterdrückt, indem Sorge getragen wurde, die früheren Anführer derselben von ihren Stellen zu entfernen und diese mit Anhängern der Umsturzparthei zu besetzen; polnische Abzeichen und Komando wurden eingeführt, die Gutgesinnten sahen sich genöthigt auszutreten, wodurch es so weit kam, dass am 29. Sep[t]ember 1848 aus Anlass der Ausrückung der Bürgermiliz zur Michaelsfeier, die österreichischen Abzeichen an den Seitengewehren abgerissen und mit Füßen getreten wurden, wobei sich vor allen der ehemalige Militzhauptmann Bürger Sieniakiewicz hervorthat, indem er selbst mehreren seiner Mannschaft die Degenquasten herabriss, was im Oktober 1848 in einer Versammlung des bürgerlichen Scharfschützenkorps ebenfalls durch den Schneidermeister Kulczycki und den Lakirer Boczkowski jedoch ohne Erfolg angeregt wurde.

Die Nazionalgarde und Legion suchten folgerecht mit ihrer oben angedeuteten regierungsfeindlichen Richtung das k. k. Militär in jeder Weise zu reitzen und Exzesse herbeizuführen, theils um dadurch die feindselige Stimmung des Volkes zu vermehren, theils um Anlass zu Beschwerden zu haben und Konflikte zu veranlassen, die zum Aufstande und endlich zum Umsturze der bestehenden Ordnung führen könnten.

In dieser Beziehung sind besonders die Aussagen des armenischen Geistlichen David Dawidowicz, welcher von Seiten des bestandenem lemberger Nazionalrathes (Rada narodowa) zur Unterbringung der angekommenen Emigranten in Privathäusern verwendet wurde, dann der hiesigen Insassen Ioseph Czacki und Heinrich Schmid bemerkenswerth, indem sie angaben, dass vor allen die Emigranten, unter welchen Heltmann, Darasz, Domagalski, Malinowski, welche alle der polnisch demokratischen Centraleitung in Frankreich angehörten, was ältere strafgerichtliche Untersuchungen konstatirt haben, auf den Umsturz der kais. Regierung in Galizien hinarbeiteten, sich desshalb dem Militär feindlich entgegenstellten, besonders aber unter dem Proletariate in Lemberg Anhang suchten und fanden, und sich durch keine Vorstellungen von diesem Treiben abbringen liessen.

Die bisher geschilderte, thätige regierungsfeindliche Haltung der zwei vorzüglichsten Faktoren der Umsturzparthei machen auch die ihrem Inhalte nach nicht unwichtige Aussage eines hiergerichts durch den Gefertigten vernommenen geheimen Anzeigers, der von Seiten des lemberger Stadthauptmannes dem Gefertigten als eine verlässliche Person geschildert wurde, der jedoch, wie er angab, seiner persönlichen Sicherheit wegen, seinen Namen nicht Preis geben wollte, glaubwürdig: dieser protokollarischen Aussage nach, bestand in Lemberg seit dem Frühjahr 1848 und zwar seit den ersten Tagen der Bewegungen in Lemberg ein Comité, welches den Zweck hatte, Waffenanschaffungen zu besorgen, Aufregung unter der polnischen Bevölkerung anzufachen und zu nähren, die Schenkung der damals noch bestandenen Frohne im Namen der Grundherrn zu betreiben, um damit die Revolutionsparthei, nicht aber die Regierung die Vortheile einer solchen Schenkung erhalte, die Entfernung der Gutgesinnten Beamten zu veranlassen und überhaupt alles zu thun, was die Regierung schwächen und endlich deren Umsturz, als Folge dessen aber die Einsetzung einer provisorischen Regierung herbeizuführen geeignet wäre.

Dieses Komitee soll mit der öffentlich thätigen und von Seiten der Regierung geduldeten Rada narodowa in Lemberg, die sich um jene Zeit auch bereits konstituirte und nach und nach im Lande, und

zwar in allen Kreisstädten dergleichen Rady organisirt hatte, welche zu der lemberger im Verhältnisse der Unterordnung standen, im engsten Zusammenhange gestanden sein, ja einige Glieder der letzteren zu Comiteegliedern gehabt haben, und hielt seine Berathungen bald im gräflich Skarbek'schen Theatergebäude, bald im lemberger Dominikanerkloster, da dieser Konvent sich der Umsturzparthei stets sehr ergeben zeigte, nach der Aussage des Layenbruders Anton Rezny (der wegen der Verfolgungen, die er seiner der Regierung ergebenden Gesinnung wegen im Kloster erlitt, 1848 austrat und dermal Feldwebel ist) seine Lokalitäten vorzugsweise zur Unterkunft der Emigranten hergab, und dessen Guardian Dalmat Ufryewicz (bereits an den älteren hochverrätherischen Umtrieben, die im Jahre 1841 untersucht wurden, bedeutend theilhaftig) und der Ord: Priester Korotkiewicz regierungsfeindliche Predigten hielten und grössere Summen zur Werbung für die ungarischen Insurgenten verwendet haben sollen.

Namentlich sollen dem genannten Comitée der Advokat Smolka (da er erst später nach Wien ging), der Privatagent Robert Hoefern, der Advokatenschreiber Carl Kiselka und Alexander Graf Dzieduszycki angehört haben; — es sollen ferner Sekzionen für Justiz-, Finanz- und Unterrichtsarbeiten, so wie für die Bewaffung der damals erst im Entstehen begriffenen Nationalgarde gebildet worden sein, und insbesondere habe die Justizsekzion auf die Einführung von Schiedsgerichten gewirkt, um die rechtsuchenden Partheien von den kais. Gerichten abzuziehen und sie jenen aus der Mitte der Revoluzionsparthei hervorgehenden Richtern zuzuführen; — allgemein bekannt ist es, dass wirklich derlei Institute um jene Zeit in Lemberg und auf dem Lande auftauchten, was die Angabe jenes Anzeigers allerdings unterstützt, — und in welcher Beziehung noch der eidlichen Angabe des politischen Agenten Eduard Schmidt erwähnt werden muss, dass Advokat Menkes sich die Einführung und Geltendmachung obiger Schiedsgerichte angelegen sein liess, ja selbst eine Instrukzion für dieselben verfasste.

Als Beleg endlich der Gesinnung und des Wirkens dieses Komitees wird angeführt, dass bald nach den Märzereignissen des Jahres 1848 in Lemberg Smolka in Folge einer Komiteeberathung in der Versammlung der Rada narodowa die Grundsätze der Demokratie in feuriger Rede erläuterte und als die einzigen jezt zur Geltung kommenden vor einem zahlreichen Publikum erklärte, zugleich aber eine von vielen Edelleuten, darunter Ludwig Jablonowski unterzeichnete Erklärung vorlas, laut welcher dieselben auf ihre Adelspraerogative verzichteten, Alexander Graf Dzieduszycki aber in der Versammlung

der Rada narodowa mit einer Rede auftrat, in welcher er versicherte, dass wenn hier für das Vaterland Blut fließen sollte, wozu es übriggens bald kommen müsse, er zuerst das seinige opfern werde.

Zum Theile aus diesem Komitee bildete sich in der Folge, als nämlich im Sommer 1848 der ungarische Emissär Ernest Wański mit noch einigen andern, namentlich, wie der wegen Hochverrathes in Untersuchung gestandene Carl Kiselka angab, mit Bulharin, welcher hiergerichts wegen seiner Bethheiligung an der galizischen Verschwörung vom Jahre 1846 zur Kriminaluntersuchung geeignet erklärt und mit Steckbriefen verfolgt wurde, in Lemberg eintrafen und sich an die Rada narodowa wegen der den Ungarn zu leistenden Hülfe wendeten, das sogenannte philomaggiarische Komitee in Lemberg, welchem der ehemalige k. österreichische Offizier Stanislaus v. Dąbrowski, der oberwähnte Carl Kiselka, der in der Folge assentirte Konstantin Gayda, die Doktoren der Rechte Dominik Gembarzewski und Ryglewicz, endlich der Winkelschreiber Jabłoński nebst noch einigen andern angehörten, und dessen Thätigkeit in der Anwerbung und Instradirung junger Leute nach Ungarn bestand, wo dieselben in eine dort errichtete polnische Legion eintraten und gegen die kais. Truppen kämpften.

Diese Umtriebe zu Gunsten Ungarns bildeten zwar den Gegenstand einer abgesonderten Untersuchung, und zwar jener des Stanislaus Dąbrowski, Carl Kiselka und des Staatsbuchhaltungsakzessisten Adolf Gelinek wegen Hochverrathes, mit welchen wegen Mangels an Beweisen die Untersuchung aufgehoben wurde; — da jedoch diese Umtriebe das regierungsfeindliche Wirken der Umsturzparthei in Galizien und namentlich in Lemberg in ein helles Licht stellen, und beweisen, dass dieselbe allerdings, wo sie nur konnte, auf den Umsturz der Regierung hinarbeitete, so ist es auch angedeutet, derselben hier zu erwähnen.

Die Thatbestandserhebung in Sachen der drei obgenannten Hochverrathsbeschuldigten bekräftiget wesentlich die Angaben jenes geheimen Anzeigers; denn es erhellet aus mehreren Zeugenaussagen, dass ein solches Komitee wirklich in der Wohnung des Victor Dunajewski und des jezt bereits verstorbenen lemberger Landrechts-Akzessisten Anton Pilsnicki bestand; wo sich alle diejenigen meldeten und einschreiben liessen, welche nach Ungarn zu dem dortigen Insurgentenheere gehen wollten, und in welcher Beziehung in der hiergerichtlichen Erhebung der lemberger Magistratsrath Slaski und der Magistratsauskultant Sidorowicz als thätige Werber für die Freischaaren nach Ungarn geschildert werden; so wie auch ferner ein bei dem in Wien, wegen seiner Bethheiligung an den Wiener Oktober Ereignissen des

Jahres 1848 in kriegsrechtlicher Untersuchung gestandenen Alexander Ritter Jazwinski gefundener Brief des Carl Kiselka aus Lemberg an den oberwähnten ungarischen Emissär Ernest Wański dahin lautet, dass in Lemberg Werbungen für das ungarische Insurgentenheer mit Erfolg Statt finden, dass namentlich die Soldaten des Regimentes Maryassi, welches jener Zeit in Lemberg garnisonirte, nach Ungarn zu gehen verlangen, und dass die Unteroffiziere eine Deputazion an das Comitee schickten, um über die Mittel die Garnison zu verlassen und nach Ungarn zu gelangen, sich zu verständigen.

Eben so erhellet aus jenem Schreiben, dass eine Deputazion von Lemberg nach Ungarn abreisete, welche mit der ungarischen Revolutionsregierung das Uibereinkommen über die Errichtung, Behandlung und Führung der polnischen Hülslegion abschloss; — und Kiselka gab, diesen Brief erläuternd, in seinem Verhöre auch wirklich an, dass jenes Comitee bestand, dass er selbst einigen Berathungen (jedoch nicht als Mitglied) beiwohnte, dass aber ein sicherer Lange, Matcner und Tchorzewski als Glieder desselben galten, dass er Kiselka durch sie mit Wański und Bulharin, bei welchem letzteren er den nachmaligen Legionschef in Ungarn Ioseph Woroniecki traf, bekannt wurde und aus ihren Mittheilungen erfuhr, dass Bulharin nach Lemberg gekommen sei, um mit der Rada narodowa im Interesse der Förderung des ungarischen Aufstandes ins Einvernehmen zu treten, was auch erfolgt sein soll; da man aber hierorts in diese Agenten wenig Vertrauen setzte; so wurde entweder von Seiten der Rada narodowa oder des philomaggiarischen Komitees beschlossen, jene Deputazion an das ungarische Ministerium zu entsenden, wozu Stanislaus Dąbrowski, der Advokat Duniecki, der Emigrant Czerkaski, der Gubernial-Konzeptspraktikant Gniewosz und Alexander Ritter Jazwinski bestimmt wurden, welche auch mit Wański abreiseten, und mit Ausnahme des in Wien verbliebenen Jazwinski Anfangs Oktober 1848 zurückkehrten und anzeigten, dass sie mit der ungarischen Regierung über die Errichtung einer galizischen Hülslegion von 1200 Mann übereingekommen seien.

Mit diesem Sachverhalte stimmt auch die weitere Aussage, des oft erwähnten Anzeigers überein, dass nämlich die Angeworbenen in kleineren Rotten unter einem ihnen bestimmten Anführer auf ihren vorgezeichneten Wegen und Einbruchsorten, deren einer Skole im Stryer Kreise war, wo der Mandatar Jastrzębski¹⁾ dieses Geschäft besorgte, nach Ungarn entsendet und an die ungarischen Uibernahmskommissio-

---

¹⁾ Додано на боці оловцем: Jezierski ?

nen in Bartfeld und Eperies gewiesen wurden, was auch durch eine solche schriftliche von Stanislaus Dąbrowski und Adolf Gelinek unterzeichnete Anweisung an die Kommission in Eperies aus dem Monate Oktober 1848, welche in dem erwähnten Geschäfts- und Berathungsprotokolle des akademischen Komitees gefunden wurde, bekräftigt wird; dass ferner in Sambor ein Filialkomitee des Lemberger unter der Leitung des in der Folge nach Ungarn gegangenen Gardehauptmannes Thorznicki¹⁾ bestand, welche Angabe allerdings durch die eifrige Unterstützung, welche die aus dem Samborer Kreise nach Ungarn entwichene Huszareneskadron in ihrem Unternehmen in und zunächst Sambor erfuhr, glaubwürdig erscheint; - in welcher Beziehung jedoch auch noch erwähnt werden muss, dass laut den von der Wiener politischen Erhebungskommission anher mitgetheilten Akten und namentlich laut eines Berichtes des Obersten des Regimentes Sachsen Coburg Huszaren, die Rada narodowa (die Lemberger oder Samborer) dem Oberlieutenant Lukats und dem dieses Umstandes auch geständigen Oberlieutenant Fölggyessy kurz vor ihrer Entweichung 400 fr. CM auf Kossuths Rechnung auszahlte; dass die zur Lemberger Nationalgarde gehörigen Graf Leonard Piniński und Martin Goszkowski die Wegweiser der flüchtigen Huszaren von Ianow bis Sambor machten, und dass endlich die in Sambor angehaltenen Huszaren dort neuerdings durch Nationalgarden zu Fluchtversuchen verleitet wurden, welche Umstände den Einflusz des lemberger polnischen Nationalrathes und der Garde auf dieses gesetzwidrige Treiben darthuen.

Bezüglich dieses, den Huszaren bei der Desertion geleisteten Vorschubes ist übrigens die Untersuchung bei dem lemberger Strafgerichte anhängig, und namentlich die Ergänzung des Thatbestandes im kommissionellen Wege im Zuge, worüber sodann die Qualifications-Erkenntnisse zu fällen sein werden; übrigens steht dieser Fall des den Militärdeserteuren geleisteten Vorschubes nicht als das einzige Beispiel der eifrigen Bemühungen der Umsturzparthei, die k. k. Truppen zum Abfalle zu verleiten, da, denn es steht bei dem lemberger Strafgerichte auf noch Ignaz Lang, Sohn des Gutsherrn von Wolica, Żółkiewer Kreises, wegen des Verbrechens der Vorschubleistung in Untersuchung, weil derselbe der Erhebung zufolge mit seinen Brüdern, dem dormaligen Justiziär Josef und Emanuel Lang, die am 30. Oktober 1848 erfolgte Entweichung einer Eskadron des Huszaren Regiments Sachsen Coburg aus der Stazion Grossmosty, Żółkiewer Kreises, nach

¹⁾ Догано: hat den Hauptmann Schaller vom Nr. 9 Infanterie zu Sambor im Duelle getödtet.

Ungarn vermittelte; wobei noch bemerkt werden muss, dass auch diese Untersuchung Spuren des Einwirkens der leMBERGER Rada narodowa auf diese Flucht enthält, indem verkömmt, dass Ignatz Lang kurz vor jener durch ihn und seine Brüder beförderten Desertion sich zur Rada narodowa nach Lemberg begab und Geldmittel von dort nach Mosty brachte, welcher letztere Umstand dadurch bekräftigt erscheint, dass nach mehreren Aussagen die Brüder Lang Geld unter die Hussaren vertheilten, um sie theils zur Flucht zu bewegen, theils ihnen diese zu erleichtern.

Die Glieder des Lemberger ungarischen Komitées bemüheten sich ferner stets die günstigsten Nachrichten über den Fortgang der ungarischen Insurrektion im Publikum zu verbreiten, und letzteres den Ungarn günstig zu stimmen, da sie auf einen Einfall der Ungarn in Galizien rechneten und ihnen durch diese Propaganda ihre Fortschritte im Lande erleichtern wollten.

Diese so thätige Unterstützung der ungarischen Insurrektion von Seiten der Galizianer und insbesondere der Lemberger, wirft ein helles Licht auf die gleichartigen Pläne, mit welchen man hier umging, insbesondere, wenn man berücksichtigt, dass Alexander Iazwinski, wie theils die wiener kriegsrechtliche, theils die hiergerichtliche Untersuchung nachwies, in Wien, wo er Anfangs Oktober 1848 ankam, grössere Einkäufe von Gewehren und anderem Rüstzeuge machte, und den Handelsmann August Obermajer in Wien, wie dieser selbst angibt, zur Reise nach Krakau zu bewegen suchte, wo dieser von einer Kommission die Gelder zum Ankaufe einiger Tausend Gewehre erhalten würde, welche Gewehre Obermajer in der Folge dem Iazwinski in kleineren nicht auffallenden Sendungen zuschicken sollte, und worüber sich Iazwinski natürlich nicht genügend erklären konnte.

Ausser den bisher genannten drei ausser der Rada narodowa in Lemberg wirkenden Komitees, nämlich jenem älteren, an welchem Smolka, Hoefern und einige andere Theil nahmen, dann dem akademischen Comitee, endlich dem ungarischen, führte die bisherige That-erhebung auf einen vierten Verein, die Gesellschaft der Brüder — „*Towarzystwo braci*“ genannt.

Es befindet sich nämlich in hiergerichtlicher Untersuchungshaft wegen des Verbrechens der Nachmachung öffentlicher Kreditspapiere der Geistliche Hippolit Bobek, der schon im Jahre 1846 politisch kompromittirt, deshalb in eine geistliche Korrekptionsanstalt gebracht, dann wieder als Vikär angestellt wurde, im Jahre 1848 seinen Posten eigenmächtig verliess, und nach Lemberg, von da aber nach den No-

vemberereignissen des Jahres 1848 nach Ungarn ging, dort bei den Insurgenten Dienste nahm, nach Unterdrückung des Aufstandes aber nach Galizien zurückkehrte, sich an mehreren Orten herumtrieb, bis er in Lemberg als Verfertiger falscher Banknoten im Jahre 1850 aufgegriffen wurde.

Dieser gab im Monate März 1851 in seinem Verhöre an, dass er nach Ostern 1848 nach Lemberg kam, und hier in die um jene Zeit oder längstens bis Anfangs Sommers 1848 entstandene Gesellschaft der Brüder eintrat; dieser Verein bestand öffentlich und habe die Verbreitung allgemeiner Bildung, und insbesondere im Landbauer das Bewusstsein der Menschenwürde zu wecken, die Errichtung von Volksschulen, Verbreitung der Nächsten- und christlichen Liebe in Galizien zum Zwecke gehabt, um auf diesem Wege die allgemeine Wohlfahrt zu befördern.

Um diesen Zweck zu erreichen, hielt der Verein Sitzungen, in welchen über die einzuschlagenden Wege und Mittel dazu unter dem Vorsitze eines Präsidenten öffentlich berathen wurde; die Mitglieder, deren in Lemberg bei 50 bestanden, leisteten monatliche Beiträge, so wie auch die Rada narodowa, mit welcher der Verein in steter Verbindung war, demselben Unterstützungen zukommen liess, was auch der lemberger wohlthätige Damenverein that.

Um seine Zwecke im ganzen Lande zu verfolgen sendete der Verein seine Agenten aus, um die Grundsätze der christlichen Liebe zu predigen, das Landvolk aufzuklären, Beiträge zur Schulenerrichtung zu sammeln, dem Vereine Mitglieder zu werben, und im gleichen Interesse wirkende Filialvereine zu errichten; ein solcher Aussending für den Tarnopoler und Czortkower Kreis war während des Sommers 1848 auch Hippolit Bobek, will jedoch nicht viel Sympathie für die Sache gefunden haben, übrigens mögen solche Filialvereine in den westlichen Kreisen bestanden haben, denn in den östlichen sollten sie erst errichtet werden.

Zum Vereine gehörten namentlich die Mehrzahl der in Lemberg anwesenden Emigranten, insbesondere Victor Heldmann, der zeitweise den Vorsitz führte, ein gewisser Głoskowski, der privatisirende Doktor der Rechte Dominik Gembarzewski, ehemals wegen Hochverrathes aus Mangel an Beweisen entlassen, so wie auch der jetzige Kriminalgerichtsaskultant Caspar Cieglewicz, der die Statuten des Vereines in einem zu veröfentlichenden Programme zu redigiren hatte und eine dié Zwecke des Vereines verfolgende Zeitschrift herausgeben sollte; mehr will Bobek nicht über das Wirken des Vereines wissen, weil er bald nach seinem Eintritte seine Missionsreise antrat, von die-

ser aber gerade vor dem 1 November 1848 zurückkehrte, welcher Tag auch den Verein seinem Ende zuführte. Caspar Cieglewicz, von dessen Theilnahme an obigem Treiben Bobek gegenwärtig die erste Spur lieferte, gab darüber vernommen an, dass er allerdings dem oben genannten Vereine angehörte; er sei im Oktober 1848 auf Aufforderung der kolomeaer Abgeordneten der dortigen polnischen Nationalen, die in ihm als geborenen Kolomeaer Vertrauen hatten, als ihr Bevollmächtigter in die Rada narodowa zu Lemberg eingetreten, wo er jedoch wegen der kurzen Zeit seiner Betheiligung an derselben, da der 2 November 1848 auch diesem Vereine ein Ende machte, weder etwas besonderes gewirkt, noch auch von den Leistungen anderer etwas erfahren habe; zu Anfangs Oktober 1848 sei er endlich auf Aufforderung mehrerer Glieder des Brüder-Vereines, dessen öffentliche Sitzungen er einige Male als Gast besucht habe, mit diesem in nähere Berührung getreten, indem er gegen monatliche Bezahlung von 50 fr. CM die verantwortliche Redaktion der von diesem Vereine zur Förderung seiner Zwecke herauszugebenden Zeitschrift „Pielgrzym ludu“ übernahm, und da nach den Satzungen des Vereines nur ein Vereinsglied die Redaktion führen dürfte, sei er auch in den Verein, welchem damals Dr. Gembarzewski vorstand, eingetreten, doch verhinderte der 2 November die Herausgabe jener Zeitschrift, da er auch den Verein auflösete; — als Vereinszweck bezeichnet er Verbreitung allgemeiner Bildung, der Nächstenliebe, um den Armen mit dem Reichen zu vereinen, endlich Ausbildung der polnischen Sprache; andere politische Tendenzen will er in so ferne ausgeschlossen wissen, als nicht schon jede Verbreitung von Bildung einen entfernten politischen Zweck in sich nothwendig trage; er läugnet endlich nicht, dass es auch Mitglieder gab, welche jedoch in der Minderzahl gewesen seien, die dem Vereine andere politische Zwecke unterschieben wollten.

Seine Theilnahme am Vereine entschuldigt er übrigens damit, dass derselbe öffentlich geduldet und das Associations Recht damals unbeschränkt war.

Cieglewicz brachte auch ein gedrucktes Exemplar der Statuten des Brüdervereines bei, in welchem die „Nächstenliebe“ als oberster und leitender Grundsatz des Vereines ausgesprochen ist, Aufklärung zu verbreiten wird als Zweck bezeichnet und besonders das Landvolk als Gegenstand dieser Bemühungen herforgehoben, welche die Verbrüderung und Einigung insbesondere des Landmannes mit dem ehemaligen Gutsherrn zu Folge haben sollten; — die Organisation des Vereines halte aus Central- Kreis- und Filialkomitées zu bestehen, die mit einander im innigsten Zusammenhange sein sollten, an der Spitze des

Vereines hatte als Exekutionsorgan desselben eine aus 7 Gliedern bestehende leitende Abtheilung zu wirken; die grösseren und kleineren Komités, sowie jedes Vereinsglied hatte nach Kräften in seinem Bezirke alle Innwohner kennen zu lernen, die Aufklärung derselben zu vermehren, Einigkeit unter denselben zu begründen und sie dem Vereine zu befreunden, damit sie in gleicher Weise wirken mögen.

Mit des Cieglewicz Angaben stimmen nur in zurückhaltenderer Weise auch jene des Präsidenten dieses Vereines Dominik Gembarzewski überein, nur fügte derselbe noch hinzu, dass er im Monate Oktober 1848 eben jenen Verein der Brüder in der Rada narodowa zu Lemberg repräsentirte, welche letztere er als das die Interessen der Nation bei der administrativen Gewalt der Regierung vertretende Organ angesehen wissen will.

Diese Darstellung lässt keinen Zweifel übrig, dass dieser Verein keinen andern Zweck hatte, als unter dem Deckmantel religiöser und moralischer Bestrebungen, demokratische Propagande im weitesten Umfange zu üben, und namentlich das Landvolk, dessen treue Anhänglichkeit an die kais. österreichische Regierung alle Plane der Umsturzparthei durchkreuzen musste, für sich zu gewinnen.

Ferner erwähnten Cieglewicz so wie Gembarzewski des Bestandes noch zweier Vereine im Laufe des Jahres 1848 in Lemberg und zwar des Vereines der Freunde des Rechtes, und jenes der Privatbeamten zur wechselseitigen Hülfe; — Cieglewicz will beide nicht gekannt haben, dagegen gehörte Dr. Gembarzewski seiner Angabe nach dem Vereine der Rechtsfreunde an, welcher den Zweck gehabt habe, Vorschläge zu Verbesserung der Justizpflege und politischen Administration im Lande vorzubereiten und seiner Zeit der Regierung vorzulegen; der Gefertigte muss übrigens bemerken dass notorisch dieser Verein es war, der alle sich der deutschen Sprache bedienenden Beamten aus dem Lande zu entfernen suchte, und gegen sie, wie namentlich gegen den gefertigten Berichterstatter diesfalls Klagen bei den vorgeetzten Behörden überreichte und Anklagen in den öffentlichen Blättern einrücken liess; die Advokaten Malisz und Hoffmann waren die Leiter dieses Vereines, was den politischen Zweck des Vereines hinreichend charakterisirt, da diese Beiden die masslosesten politischen Wähler waren.

Als Zweck des Vereines der Privatbeamten bezeichnet Gembarzewski wechselseitige Unterstützung behufs ihrer Unterkunft und Existenz. Über diesen Verein liegt übrigens nichts weiteres vor.

Endlich weiset die hiergerichtliche Erhebung auch den Bestand eines Handwerker Vereines in Lemberg während des Jahres 1848

nach; nach Angabe eines Vereinsgliedes soll der Bestand dieses Vereines mittelst eines gedruckten Programmes veröffentlicht worden sein, was jedoch noch nicht konstatiert ist; der Verein umfasste die Klasse der Handwerkergesellen, als Vereinszweck wird Aufklärung in geistiger und technischer Beziehung, Beilegung der zwischen den Gesellen oder diesen und ihren Meistern vorkommenden Streitigkeiten und die Verschaffung von Arbeit bezeichnet. Mehrere Versammlungen wöchentlich wurden gehalten und kleine Beiträge zur Bestreitung der Miethe für das Vereinslokale und der Kanzleierfordernisse entrichtet; als Vorstand wird ein Schneider Maciejewski, der den polnischen Revolutionskampf von 1831 mitmachte, dann in Frankreich gewesen und im Jahre 1848 zurückkehrte, bezeichnet, dessen jetziger Aufenthalt ist jedoch unermittelt geblieben.

Auch hier also hatte ein Glied der Emigration die Leitung übernommen, und mit welchen Künsten dieser Betrüger seine leichtgläubigen Vereinsglieder zu beirren suchte, ergibt sich daraus, dass derselbe vor seinem angeblich nach Krakau erfolgten Abgange von Lemberg in einer Versammlung, welcher ausser den Vereinsgliedern auch noch viele Fremde insbesondere Geistliche beiwohnten, als von Gott mit einer Offenbarung begnadigter Seher auftrat, welcher Offenbarung zu Folge bis 1856 fortwährend blutige Kämpfe stattfinden würden, in deren Folge die Fürsten werden abtreten müssen, wobei er, um seine Angaben glaubwürdiger zu machen, auf die Thronentsagung Seiner Majestät des Kaisers Ferdinand hinwies.

Sein Nachfolger in der Leitung dieses Vereines war abermals ein Emigrant — der Techniker Carl Paduch, und es gehörten dem Vereine mehrere bereits wegen politischer Umtriebe verhaftet gewesene Personen, wie die Mechaniker Schnaufert und Kretschmer und der Gutsbesitzer Miecislaus Darowski an.

In den Versammlungen wurden politische Zeitschriften vorgelesen und den Zuhörern erläutert, die nothwendige Einigung aller slavischen Völkerstämme ihres gemeinsamen Interesses und Ursprunges wegen gelehrt, die glücklichen Zeiten unter den polnischen Königen gepriesen, und insbesondere die Einschreibung der Handwerkergesellen in die Nationalgarde betrieben; — bedeutenden Einfluss auf diesen Verein soll auch der Winkelschreiber Carl Hubrich, der ihn namentlich in der Rada narodowa repräsentirte, geübt haben.

Aus der Darstellung des Wirkens der hier bestandenen bewaffneten Körper, Komitées und Vereine, ergibt sich eine so gleichförmige Richtung aller dieser nationalen Kräfte, und eine solche Uibereinstimmung in den Grundsätzen ihres Handelns, dass man nicht zweifeln

kann, dass sie ein gemeinschaftliches Ziel zu erreichen sich bemühten; und betrachtet man ferner die offen regierungsfeindliche Richtung, die in allem, was sie unternahmen, vorherrschte, das auffällige Streben nach Schwächung der Regierung und Vermehrung der eigenen Kräfte, so gewinnt man auch die Ueberzeugung, dass das oberwähnte Ziel kein anderes, als der Umsturz der kais. Regierung in Galizien sein konnte, und dass daher die Ereignisse des $\frac{1}{2}$ Novembers 1848 nicht zufällig oder gar von Seiten der Regierung (wie man glauben machen will) herbeigezwungen, sondern dass sie vielmehr der berechnete Erfolg eines früheren planmässigen Wirkens waren.

Die strafgerichtliche Erhebung förderte aber auch mehrere Daten zu Tage, welche die Absicht, einen Aufstand herbeizuführen direkt beanzeigen und zwar:

Hat nach mehreren Zeugenaussagen der in Ungarn verschollene Techniker Theofil Czarnecki eine Woche vor dem 1 November 1848 öffentlich geäußert, dass es zur Beschiessung der Stadt kommen werde, voraus gefolgert werden muss, dass er von der darauf eingetretenen Erhebung in vorhinein Kenntniss haben musste; es erhellet ferner aus mehreren Aussagen, dass bereits Vormittags am 1 November 1848 unter den Nationalgardisten eine auffallende Geschäftigkeit, ein geheim thuender lebhafter Verkehr in den Gewölben der Stadt, Hin- und Hertragen von Waffen wahrgenommen wurde, welches Treiben keinen offenkundigen dasselbe in erlaubter Weise rechtfertigenden Zweck hatte.

Namentlich gibt Eduard Schmidt eidlich an, dass er in den letzten Tagen Oktobers 1848 im Gewölbe des Kaufmannes Klein einige Studenten traf, die sehr hastig Pulver und Kugeln zu kaufen begehrten, und auf die Erwiederung, dass nur Schrot vorhanden sei, auch dieses nahmen, wobei sie die grösstmögliche Quantität verlangten; Kaufmann Klein gab dem Deponenten die Aufklärung, dass dies schon seit einigen Tagen so fortgehé, und dass alle Munizionsvorräthe aufgekauft wären.

Bereits um die Mittagszeit sammelten sich ferner zahlreiche Menschengruppen im Innern der Stadt, und in der Zuckerbäckerei des Pasinkowski, dem bekannten Zusammenkunftsorte der Glieder der Umsturzparthei, so wie an den Strassenecken Plakate sichtbar wurden, welche den Anmarsch von 70000 Ungarn gegen Wien, so wie die Ankündigung enthielten, dass laut einer von Reichstagsdeputirten und Przemysler lat. Bischöfe Wierzchleyski, einem bekannten Anhänger der Bewegungsparthei, eingelangten Nachricht, Fürst Windischgrätz aufs Haupt geschlagen worden sei; dass ferner im Samborer Kreise die Bauern bereits im Aufstande gegen die Polen seien, indem sie

den zur Lemberger Nazionalgarde gehörigen Grafen Leonard Pininski überfallen hätten (welche Angabe sich auf die bereits geschilderte Desertion der Hussaren im Samborer Kreise, den ihnen durch Pininski geleisteten Vorschub, und das gesetzliche kräftige Auftreten der Bauern bezog), daher das Volk zur brüderlichen Eintracht und zur Bewaffnung aufgefordert wurde.

Diese Plakate wurden den versammelten Volkshaufen durch unbekannte Personen vorgelesen, was alles die Aufreizung der Volksmassen zum offenen Auftreten gegen die gesetzlichen Gewalten bezwecken musste, in welcher Absicht offenbar auch laut mehrerer Zeugenaussagen der polnische Flüchtling Lesniowski gerade am 1 November 1848 und zwar vor Abends, daher gerade vor dem Ausbruche des Aufstandes im Kaffeehause die Nachricht verbreitete, in Wien sei die Republik proklamirt worden.

Nachmittags am 1 November 1848 und zwar noch mehrere Stunden vor dem Ausbruche versammelten sich 2 Kompagnien Nazionalgarden im Gebäude des Ossolinskischen Institutes, und übten sich in Angriffsmanövern, ohne dass mehrere über den Zweck dieser Massregel befragte Beschuldigte darüber eine rechtfertigende Aufklärung geben konnten; so wie auch, was besonders bemerkenswerth ist, laut des bereits erwähnten Geschäftsprotokolles des akademischen Komitées, dasselbe sich Ende Oktobers 1848 beeilte, alle aus Anlass der Ferien aus Lemberg abwesenden Akademiker und Mitglieder der Legion zur Rückkehr vor dem 2 November 1848 nach Lemberg dringend und bei ihrer Ehre aufzufordern, was Peter Gross damaliger Adjunkt der philisophischen Fakultät und Präsident des akademischen Komitées vernommen, auch als geschehen zugab, jedoch keine hinreichenden Gründe dafür anzugeben wusste.

Vorzugsweise berücksichtigungswerth sind in der oberwähnten Beziehung endlich noch die Aussagen des Grafen Stanislaus Starzynski, und des eidlich vernommenen politischen Agenten Eduard Schmidt, welcher ungefähr bis September als Mitglied des städtischen Gemeindevorstandes, auch gewähltes Mitglied der Rada narodowa centralna (wie sich die lemberger nach dem Entstehen mehrerer Rady auf dem Lande vorzugsweise nannte) war. Graf Starzynski, der als Deutschkatholik den Eid verweigerte, gab an, aus dem offenen Auftreten des lemberger polnischen Nazionalrathes, aus dem Inhalte der zahlreichen öffentlich angeschlagenen Plakate, so wie aus vielen ungescheut geführten Reden seiner Bekannten folgern zu müssen, dass die Errichtung einer polnischen Republik das Bestreben jener Bewegung in Galizien gewesen sei, insbesondere habe ihn der nunmehr

bereits verstorbene ehemalige Gubernialrath Wasilewski wiederholt aufgefordert, an den Berathungen des Nazionalrathes über das Wohl des Vaterlandes Theil zu nehmen, und als er Starzynski darauf nicht einging, habe ihm Wasilewski für den Fall, als er mit der Bewegungspartei gemeine Sache machen würde, die Stelle eines Refferendars versprochen, und las ihm zugleich aus einem Verzeichnisse diejenigen Namen vor, welchen höhere Würden zudedacht waren; so viel Starzynski sich an dieses Verzeichniss erinnert, war ein Baron Konopka zum Finanz-Minister und Wasilewski zum Diktator bestimmt, auch hätten der nach der Hand zum Militär assentirte Dobrzanski, Joseph Dierzkowski, der bereits verstorbene Gutsbesitzer N. Strzembosz und der Gutsbesitzer N. Ianiszewski als besonders hervorragende und thätige Glieder der Umsturzparthei gegolten. Eduard Schmidt gibt im Zusammenhange mit den Aussagen Starzynskis über die Diktatur weit bestimmter an; dass während seiner Betheiligung an der Rada narodowa in derselben vielseitig die Rede war, dass der stets zu verfolgende Zweck der Rada narodowa kein anderer, als die endliche Herstellung eines unabhängigen Polens sein könne, dass man vor allem im friedlichen Wege dies Ziel erstreben, deshalb alles dasjenige von der Regierung verlangen und durchsetzen müsse, was Galizien eine möglichste Sonderstellung gegenüber den übrigen Theilen der Monarchie verschaffen könne, insbesondere müsse die Nazionalgarde möglichst stark gemacht und für Waffenvorräthe gesorgt werden, um zu rechter Zeit dieses Streben auch kräftig unterstützen zu können; natürlich kamen diese Äusserungen nur in den geheimen Berathungen vor, und am häufigsten hörte sie Zeuge von dem Advokaten Malisz, Krzeczunowicz, Lakirer Boczkowski, Gubernialrath Wasilewski, dem Gutsantheilsbesitzer Wasilewski, Abancourt, Dobrzański, Dierzkowski, Apotheker Ziętkiewicz und Smarzewski; ein Ausfluss dieser Tendenzen war die Beschickung des Slavenkongresses in Prag von Seiten der Rada narodowa; Advokat Malisz und ein ihm beigegebener Aktuar (dürfte der Landrechtsrathspokollist Pogłodowski gewesen sein) waren die abgesendeten Organe, so wie nach Frankfurth der Graf Titus Dzieduszycki entsendet wurde; sie erhielten geheime Instruktionen vom Präsidenten der Rada narodowa, was zur Zeit wahrscheinlich Dierzkowski war; den geheimen Inhalt dieser Instruktionen erfuhr Deponent nicht, der ostensible Inhalt derselben aber wies diese Agenten an, der Sache Polens allgemeine Theilnahme und Unterstützung zu gewinnen.

Die folgerechte Verfolgung des obigen politischen Planes führte in der Rada narodowa endlich zur Einführung eines Septemvirates,

welchem und insbesondere dessen Präsidenten die unbeschränkte Macht einer Diktatur eingeräumt wurde; charakteristisch bezeichnend ist das stets geltend gemachte Motiv, dass man für Fälle eines Aufstandes insbesondere einen leitenden Körper brauche, der unabhängig und ohne Verantwortlichkeit alles verfüge, was die Lage des Augenblickes erfordern würde; — dieses Septemvirat kam ungefähr Ende Juny 1848 und zwar wahrscheinlich über den Vorschlag des Gutsantheilsbesitzers Wasilewski zu Stande; Deponent wohnte dieser Berathung bei; zu Gliedern des Septemvirates wurden gewählt: Graf Alexander Borkowski, der Antheilsbesitzer Wasilewski aus Filipówka, Alexander v. Batowski als damaliger Präsident der Rada narodowa, der Advokat Menkes¹⁾, endlich der Gutsbesitzer Abancourt²⁾, vielleicht Meliton Pięczykowski und der Gubernial-Rath Wasilewski, die der betreffenden Berathung beiwohnten; die Universitäts Adjunkten Ruebenbauer und Gross, die mit der Rada narodowa stets in innigster Verbindung standen, könnten ebenfalls diesem Septemvirate zeitweise angehört haben; über die weiteren Agenden dieses Ausschusses weiss Deponent, da er in denselben nicht gewählt wurde, in der Folge das Vertrauen dieser Parthei einbüsste und im September auch die Rada narodowa verliess, nichts anzugeben. Wenn ferner Deponent auch glaubt, dass eine gewaltsame Erhebung für der 1. Novemb. 1848 nicht in vorhinein verabredet gewesen, so gibt derselbe doch an, dass allerdings seit den letzten Tagen Oktobers, und insbesondere seit der publizirten Adresse des bürgerlichen Ausschusses vom 24. Oktober 1848 an den Reichstag, der den Anschluss Lemberger an die Revolution aussprach, eine allgemein sichtbare Vorbereitung zu einem Erregnisse offener Gewaltthätigkeit vorzugsweise gegen das Militär eintrat, woraus geschlossen werden müsse, dass der Ausbruch des Aufstandes wohl beschlossen, aber die Zeit noch nicht bestimmt war und derselbe zufällig übereilt wurde.

Eine Zusammenhaltung dieser mit der Starzynskischen Aussage weist den inneren Zusammenhang beider nach, macht daher jene Schmidts um so glaubwürdiger, und es muss nur noch bemerkt werden, dass Schmidts Depositionen erst vor einigen Tagen erfolgten, daher auch die darin enthaltenen Andeutungen erst jetzt weiter verfolgt werden können.

Ist die Errichtung der oben besprochenen Diktatur ein augenfälliger Beweis für die regierungsfeindlichen Absichten der hiesigen

---

¹⁾ Додано на боці оловцем: Osias.

²⁾ Додано: !!

Bewegungspartei, so muss auch noch, als mit diesen Vorgängen im Einklange stehend, der Errichtung des Sicherheitsausschusses erwähnt werden, eines Körpers, der den gemachten Erfahrungen zufolge stets und überall als der Grundpfeiler revolutionärer Bestrebungen galt; es fehlte auch in Lemberg aller plausible Grund zur Errichtung desselben, und es zeigt sich daher nur, dass die hiesige Umsturzparthei damit einen Schritt mehr zur Erreichung ihrer Plane that. Nach Aussage Eduard Schmidts trat dieser Sicherheitsausschuss erst im September 1848 ins Leben, weil bis dahin Schmidt Mitglied des Gemeindeausschusses, in demselben aber nichts von einem Sicherheitsausschusse vorgekommen war; diesem Sicherheitsausschusse gehörten der Bürger Caspar Boczkowski, Doktor der Medizin Felix Maciejowski, Advokat Gnoinski¹⁾, Advokat Menkes, der Direktor der Sparkasse Hippolit²⁾ Wyslobocki, der Schneidermeister Thomas Kulczycki an, und schon diese Zusammensetzung des Ausschusses lässt auf den Geist schliessen, welcher in demselben herrschte.

Ferner muss man als hierher gehörig, noch der Aussage des Kreiskommissärs Wex erwähnen, welcher damals in Sambor in der Dienstleistung stehend, der Nazionalgarde angehörte und am 1. November 1848 nach Lemberg kam, angeblich um dem ihm als der Regierung ergebenden bekannten Garde-General Wybranowski die Anzeige von dem gesetzwidrigen Treiben der Samborer Garde zu machen, die es offenbar auf eine bewaffnete Erhebung abgesehen hatte; ungeachtet dieser angeblich guten Absicht, wurde Wex in der Nacht des 1. Novembers auf der Gardehauptwache gesehen, und es dürfte seine Ankunft in Lemberg einen ganz anderen unlauteren Zweck gehabt haben; jedenfalls deutet auch seine Aussage auf einen in vorhinein gefassten Plan eines allgemeinen Aufstandes hin.

Endlich ist es hier auch noch angedeutet, aus den vielen, während des Jahres 1848 von Seiten der Umsturzparthei erschienenen Proklamationen und Kundmachungen auch jener vom 24. Oktober 1848 datirten, an den Reichstag stilisirten und an den Strassenecken der Stadt angeschlagenen Adresse des Bürgerausschusses von Lemberg zu erwähnen, in welcher es laut der hiergerichts erliegenden Abschrift heisst: dass die für die Freiheit glühenden Bewohner Lembergs sich durchdrungen fühlen von Sympathie für die edlen Wiener und die Ereignisse des 6. Oktobers, sie zollen den Volksvertretern ihre vollste Anerkennung für ihren Muth in Vertheidigung der Freiheit, und erklä-

¹⁾ Додано на боці: kein Revolutioner.

²⁾ Поправлено на боці на: Hieronim.

ren sich bereit, die Reichsversammlung in Wehrung der Freiheit nach allen Kräften zu unterstützen, mit Gut und Blut für die Errungenschaften einzustehen, weil nur auf diesem Wege die polnische Nation zu ihren angestammten Rechten gelangen werde; der Inhalt dieser Adresse spricht wohl deutlich den Anschluss an die Revolution aus.

Zu diesen Umständen, welche die Absicht, einen Aufstand hervorzurufen, deutlich herausstellen, gehören zwar noch einige andere, welche jedoch deshalb erst bei der Darstellung der Ereignisse von 1/2 November 1848 selbst berührt werden, weil sie erst im Laufe dieser Ereignisse vorkamen, somit von der unten folgenden Darstellung derselben untrennbar sind.

Im Sinne des bereits erwähnten hohen Ministerial-Erlasses vom 17. Oktober 1849 Z. 4840 werden ferner auch jene, wenn auch nur in geringer Zahl erhobenen Umstände angeführt, welche auf eine Verbindung der hierländigen Umtriebe mit den Bewegungen des Jahres 1848 in andern Kron- oder fremden Ländern hinweisen:

In wie ferne die Thaterhebung die Berührungen der hiesigen Umsturzparthei mit den ungarischen Insurgenten herausstellte, ist bereits erwähnt worden; dagegen muss das bisher nicht berührte Verhältniss des Alexander Kostin aus Czernowitz und seines Anhanges zu der Umsturzparthei in Lemberg, noch bestimmter aber zu jener in Wien berührt werden:

Nach Aussage mehrerer Zeugen und Mitbeschuldigten war es vorzüglich Alexander Ritter von Kostin, damaliger Auskultant des Czernowitzer Stadt- und Landrechtes, der zu Anfangs Oktober 1848 unter der Czernowitzer Jugend den Plan verbreitete, eine Freischaar zu bilden, die sich nach Wien zur Unterstützung des Reichstages verfügen sollte; wenn auch die meisten Beschuldigten vorgeben, dass dieser Freischaarenzug in der Absicht Statt finden sollte, um den Reichstag und den gefährdeten Thron zu schirmen, so gibt doch abgesehen davon, dass die Seichtigkeit dieser Entschuldigung von selbst einleuchtet, der dermalige Lieutenant Leonard Oleskiewicz, damals selbst Theilnehmer an jenen Umtrieben an, dass dieser Freischaarenzug zur Vertheidigung Wiens gegen die kaiserlichen Truppen beschlossen worden sei, welcher Zweck auch in einer im Lycealgebäude gehaltenen Versammlung ausgesprochen wurde, — namentlich trat dort als Redner der Doktor der Rechte und Rechtsvertreter Alt auf. In Folge dieses Beschlusses wurde ein Comité bestellt, welches sich mit der Anwerbung und Einzeichnung der Freischärler, mit der Sammlung von Unterstützungsbeiträgen für dieses Unternehmen, endlich mit der Beförderung der Freischärler nach Wien befassen sollte; diesem

Komitee gehörten namentlich der Advokat Alt, der Apotheker Alt, der Handelsmann Iuster, der Silberarbeiter Goetz, Auskultant Kostin und der Czernowitzer Kriminalrath Felix Niemczewski an; letzterer wird mit Kostin und Alt als die thätigsten bezeichnet.

Den Anlass zu diesem Unternehmen gab nach mehreren Aussagen ein in Czernowitz verbreiteter Aufruf, von Seiten des Reichstages, diesen bei der ihm drohenden Gefahr zu unterstützen, und wie der ebenfalls an diesem Unternehmen theilnahmte, dormalen aber bei dem Infanterie-Regimente Fürst Schwarzenberg assentirte Anton Knisch angibt, ein gewisser Ratzay, Hörer der Rechte und Hauptmann der Wiener Studentenlegion, der sich in Czernowitz einfand, und Kostin zu jenem Unternehmen bewogen haben soll, welcher Umstand das zwischen der Wiener Umsturzparthei und den Bewegungsmännern in der Bukowina vorhandene Einverständniss nachweist.

Kostin betrieb übrigens die Sache mit solchem Eifer, dass nach einigen Aussagen er selbst aus einigen Mitteln einige 1000 Gulden zur Ausrüstung dieses Zuges verwendete, indem er vielen Angeworbenen aus eigenen Mitteln 40 fr. CM pr Kopf zur Bestreitung der Ausrüstung und Reise nach Wien auszahlte, worüber zum Theile Quittungen unter Kostins Papieren betreten wurden, was daher Kostin bei seiner strafgerichtlichen Einvernehmung nicht läugnen konnte und wirklich 600 fr. CM aus eigenen Mitteln verausgabt zu haben gestand; zu demselben Zwecke wurden übrigens auch die eingegangenen Beiträge vorausgabt, womit sich Kriminalrath Niemczewski als erwählter Kassier des Komitees befasste; insbesondere gehörten zu den Beitragspendern nach Angabe des Leon Gerbel, der sich als Sammler bethätigte, der griechische Bischof und der Stadt- und Landrechtspräsident Umlauf.

Die Zahl der für die Freischaar Geworbenen konnte nicht sicher gestellt werden, musste jedoch in Anbetracht der vielen vorkommenden Namen, dann des Umstandes, dass nach gemachten Aussagen der jetzt in Militärdiensten stehende Knisch eine bedeutende Zahl Handwerksbursche und Proletarier in die Versammlung brachte, welche diesen Zug berieth und dass die Gesellen gewaltsamer Weise Geld zur Reise nach Wien zu erhalten suchten, nicht unbedeutend gewesen sein; — Kostin wurde zum Hauptmanne der Freischaar gewählt, zu welcher auch die Kreisamtskonzeptspraktikanten Iosef Medwej, Franz Gałkiewicz, Johann Leibschütz, der Fiskalpraktikant Demeter Bendela, der Strafgerichtspraktikant Theodor Beldowicz und Iulius Umlauf, jetziger Auskultant des Kronlandes Mähren und Sohn des Landrechtspräsidenten Umlauf gehörten. Laut des Inhaltes der bei Kostin bean-

ständeten Quittungen und der Aussagen mehrerer Mitschuldigen, waren die Freischärler angewiesen, am 3. November 1848 sich in Gruppen von 3—5 Mann in Lemberg einzufinden, sich dort bei ihrem Hauptmanne Kostin zu melden. Da weder die Mitschuldigen Kostins wissen wollen, was sie in Lemberg für Weisungen erhalten sollten, noch Kostin etwas von dieser Massregel wissen will, sondern behauptet, die auf den bei ihm beanständeten Quittungen ausgedrückte Weisung sich in Lemberg bei ihm zu melden, nicht bemerkt zu haben und nicht deuten zu können, so liegen über die weiteren Plane keine Daten vor; bedenkt man jedoch, dass alle auf den dritten November nach Lemberg bestellt waren, auch einige dort einlangten, jedoch durch die Ereignisse des 2. Novembers bewogen zurückkehrten, mehrere andere davon unter Wegs benachrichtiget, gar nicht mehr nach Lemberg gingen, dass Kostin selbst bereits am 1. November 1848 in Lemberg eintraf, dass ferner das Gerücht allgemein umlief, dass der Ausbruch des Aufstandes auf einige Tage später bestimmt war, und dass wahrscheinlich nur der zufällige Raufhandel einiger Artilleristen mit Legionären am 1. November den Ausbruch beschleunigte, berücksichtigt man endlich, dass selbst, wenn auch nur ein einziger Theilnehmer an dem Freischarenprojekte, nämlich der jetzige in Mähren angestellte Auskultant Umlauf die Äusserung zu Protokoll gab, dass die Konstituierung der Freischaar kurz vor dem Ausbruche in Lemberg allerdings auf einen Zusammenhang dieses Unternehmens mit den lemberger Ereignissen hinweisen könne, wenn er auch davon (wie er behauptet) nichts wisse, so dringt sich die Wahrscheinlichkeit eines planmässigen Zusammenhanges der Plane der Czernowitzer Bewegungspartei mit jener der Lemberger von selbst auf, wozu noch der Umstand beiträgt, dass Kostin am 3. November 1848 Lemberg verliess, und mit Urlaubsbewilligung seines Präsidenten die Reise jedoch nicht mehr nach Wien, sondern nach Breslau, Dresden und Leipzig fortsetzte, wo er mit dem durch seine demokratischen Bestrebungen bekannten Dr. Pappermann in Berührung trat, und im August 1849 über Krakau zurückkehrte, wo er angehalten, bei ihm mehrere demokratische und revolutionäre Broschüren betreten wurden, er selbst aber wegen Uibertretung der Passvorschriften in kriegsrechtliche Untersuchung gezogen und zu einer Arreststrafe verurtheilt wurde, während welcher Zeit er strafgerichtlich vernommen wurde. Diese Angelegenheit ist durch das bezüglich Kostins vom h. obersten Gerichtshofe erlassene Nichteignungserkenntniss dto 24. Dezember 1850 Z. 7403 geschlossen; jedenfalls aber erhellet, dass Kostin vorzugsweise den Leitern der Bewegung in Czernowitz angehörte, selbst das Opfer eigener Mitteln nicht scheuete und Verbindungen

selbst im Auslande unterhält, somit zu den gefährlichsten seiner Parthei in Czernowitz gezählt werden müsse.

Ein gleiches Interesse, wie die eben geschilderten Czernowitzer Umtriebe haben für die gegenwärtige Darstellung die im Sommer 1848 in der Moldau und Wallachey gesponnenen Umtriebe polnischer Flüchtlinge, welche sich aus der bei dem lemberger Straferichte in Verhandlung stehenden Angelegenheit des Carl Hölzel ergeben:

Bereits die älteren strafgerichtlichen Untersuchungen in Hochverrathssachen haben nachgewiesen, dass in der Moldau und Wallachey häufig polnische Flüchtlinge und Emissäre der in Frankreich bestandenen Central-Gewalt der polnischen Demokratie, so wie auch der aristokratischen Nazionalparthei, welche letztere im Interesse des Fürsten Czartoryski ihre auf ein unabhängiges Polenreich abzielenden Plane verfolgte, sich aufhielten, nach Galizien sich einschlichen, hier Propaganda in ihrem Interesse trieben, oder doch von dort aus Korrespondenzen mit den hierländigen Partheien unterhielten, und es blieben jene Fürstenthümer auch im Jahre 1848 der Sammelplatz ähnlicher Umtriebe; denn einer Seits unterhielten die Czartoryskischen Agenten Czayka, Bodnar und Budziński, aus welchen Bodnar sich nach Lemberg begab, laut der Aussagen des in Galatz 1849 verhafteten und von den kaiserlichen russischen Behörden an das Czernowitzer Strafericht, von diesem aber in Folge der durch das h. galizische Kriminalobergericht unterm 8. July 1850 Z. 10217 ausgesprochenen Delegation an das lemberger Kriminalgericht abgelieferten kaisr. österreichischen Unterthans Heinrich Tretter im Laufe des Jahres 1848 lebhaft Korrespondenzen nach Galizien, als deren Beförderer der bei Horodenka ansässige Gutsbesitzer Przybysławski bezeichnet wird; — der Zweck dieser Bemühungen soll dahin gegangen sein, den galizischen Adel zu vermögen, den Uebergriffen der galizischen Demokratie entgegen zu treten, indem man sonst den Verfall des Adels befürchten müsse, auf dessen Kräfte aber vor allem gerechnet werde, wenn in der Zukunft die Herstellung eines unabhängigen Königreiches Polen ermöglicht werden sollte; — andererseits traten begünstigt durch die revolutionären Bewegungen in den Fürstenthümern daselbst mehrere Emissäre der polnischen Demokratie, als: der aus älteren Hochverrathsprozessen bekannte Exmajor Stanislaus Baginski, der Emigrant Faustin Filanowicz, der Galizianer Anton Kamiński und der nach Ungarn gegangene Andreas Grotowski auf, erliessen Proklamationen an die in den Fürstenthümern zerstreuten Galizianer, theils Flüchtlinge, theils daselbst Erwerb suchende Handwerker, um sich zu sammeln

und nach Galizien zurückzukehren, wo sie in die Nationalgarde eintreten würden, um den Bestrebungen der Aristokratie entgegenzuwirken und nöthigenfalls die Republik herzustellen, — der Sammelplatz sollte Stanislaw sein, und Bagiński wurde als designirter Anführer der, wie sie auf einer Fahne dieser Schaar benannt wurde, „östlichen Legion der polnischen Republik“ genannt; als Führer der Schaar nach Galizien galt der ebenfalls mit Treter an das Lemberger Kriminalgericht eingelieferte k. österreichische Unterthan und ehemaliger Unteroffizier Carl Hölzl, der bis nunzu im Inquisitorsarreste sich befindet, und welchem Bagiński, wie dieser sagte, im Namen der lemberger Nazionalgarde, eine Hauptmannsernennung zustellte; unter diesem sammelte sich auch im Spätsommer 1848 eine Schaar meist aus Galizianern bestehend, die sich jedoch, ehe sie in der Verfassung war, den Marsch nach Galizien anzutreten, vor den die Moldau besetzenden k. russischen Truppen in die Wallachey zurückziehen musste, wo sie durch die Cholera sehr herabschmolz, indem bei 130 Galizianer, unter diesen namentlich Bagiński selbst, der Seuche erlagen, so dass die ganze Schaar bis auf 35—50 Mann herabschmolz, welche sich nach Galizien durchschlagen wollten, jedoch von den k. russischen Truppen bei Gruszestie, wo es zum Handgemenge kam, theils niedergemacht, theils gefangen wurden; unter den Gefangenen, welche sämmtlich nach Kiew gebracht wurden, befand sich Hölzl, der in der Folge als österreichischer Unterthan hierher ausgeliefert wurde.

Diese Angelegenheit, deren Zusammenhang mit den Bestrebungen der hierländigen Umsturzparthei aus obiger Darstellung sich ergibt, geht hiergerichts dem Endurtheile entgegen.

Endlich muss in dieser Beziehung noch erwähnt werden, dass der lemberger Handelsmann Johann Riedl, Mitglied des bestandenen polnischen Nazionalrathes, daher aus eigener Wissenschaft angab, dass dieser Nazionalrath mit den Mitgliedern der Deputation, welche wegen Aufnahme grösserer Freiheiten in die Verfassung von hier nach Wien entsendet wurde, ferner mit den, durch diese Deputazion aus Wien nach Frankfurt entsendeten zwei Deputirten, so wie endlich mit den galizischen Reichstagsdeputirten in steter Korrespondenz stand, ja dass die Berichte der nach Frankfurt entsendeten Deputirten unter seiner, d. i. Riedl's Adresse hier anlangten, die er versiegelt dem jeweiligen Vorstände des Nazionalrathes übergab; — von dem Inhalte dieser Korrespondenzen will er keine Kenntniss haben.

Damit wären die Daten erschöpft, welche bezüglich der planmässigen Vorbereitung eines Aufstandes und des Zusammenhanges

dieser Bestrebungen mit ähnlichen Bewegungen in anderen Kronländern bis nunzu erlangt werden konnten, und es kann somit der allgemeine Theil dieser Darstellung als geschlossen betrachtet werden; — es erübrigt nunmehr auf die Darstellung der Ereignisse am 1/2 November 1848 in so weit sie bis nun erörtert werden konnten, überzugehen.

Aus dieser Darstellung wird ebenfalls zu entnehmen sein, wie alle Schritte der Aufständler in diesen zwei Tagen gleichmässig und in einander greifend gethan wurden, und daher die oben ausgesprochene Ansicht einer planmässigen Verabredung eines Aufstandes auch durch die ins Leben getretene That bestätigt erscheint.

Vor allem muss erwähnt werden, dass viele Aussagen darin übereinstimmen, das nur die Mässigung des Militärs frühere Konflikte hintanhalt, obwohl in den letzten Tagen vor dem 1. November 1848 die Aufregung immer zunahm und das herausfordernde Benehmen gegen die k. Truppen immer mehr wuchs, wozu auch die in den letzten Tagen des Oktobers 1848, und insbesondere (wie bereits erwähnt wurde) am 1. November kundgemachten Plakate beitrugen, und dass gerade dieses auffallende Drängen nach irgend einem Anlasse zu einem gewaltsamen Konflikte mit den öffentlichen Authoritäten schliessen lässt, dass der immer misslicher werdende Stand der Revoluzion in Wien, auch die hiesige Umsturzarthei drängte, vor dem Eintritte entscheidender Ereignisse einen Gewaltstrich zu wagen.

Diese Gelegenheit ergab sich auch wirklich am 1. November 1848, indem am Abende dieses Tages der Schneidergeselle Franz Nawrocki mit einem Begleiter, beide in der Nazionalgardeunifor auf dem Wege zur Artilleriekaserne mit einigen Artilleristen in Streit gerieth, der damit endete, dass Nawrocki einen Säbelhieb in das Gesicht erhielt, worauf er durch seinen Begleiter blutend auf die Hauptwache der Nazionalgarde geführt wurde.

Die Veranlassung zu diesem Streite war eine ganz unbedeutende, und es kann auch mit Bestimmtheit nicht angegeben werden, ob die Artilleristen, oder aber die Garden diesen Auftritt herbeiführten, da darüber einander widersprechende Zeugenaussagen vorliegen, — jedenfalls ist so viel konstatirt, dass auch die Garden die Säbel zogen und auf die Artilleristen einhieben.

Die Ankunft des verwundeten Garden Nawrocki, welcher übrigens ganz hergestellt wurde, auf der Hauptwache der Nazionalgarde war das Zeichen zur allgemeinen Aufregung, und zwar um so mehr, als wahrscheinlich um die Aufregung zu steigern, denn lebensgefährlich verwundet war Nawrocki nicht, derselbe durch einen herbeigeholten

Priester mit den Sterbsakramenten versehen wurde; insbesondere trugen zur Steigerung der Bewegung durch ihre aufreizenden Reden mehrere auf dem Ringplatze anwesende Garden bei, die auch einen Feldwebel des Regiments Deutschmeister, der über den Ringplatz ging, anhielten und ihn aufforderten, sich ihnen anzuschliessen, während sie gleichzeitig die sich immer mehrende Menschenmenge zur Errichtung von Barrikaden ermunterten; insbesondere that sich bei dieser Gelegenheit der dermalige landrechtliche Gerichtsdienner Johann Hoffmann hervor, indem er den Fall der Verwundung jenes Garden als einen ungeheueren Frevel von Seiten des Militärs ausschrie, dem kommandierenden General von Hammerstein auf öffentlichem Platze Rache schwur und erklärte, er schäme sich seines eigenen deutschen Namens; auch äusserte Hoffmann früher bei der Nachricht, dass Seine Majestät Kaiser Ferdinand Wien verlassen habe, dass sie sich dort und hier schon selbst zu regieren wissen werden; — bemerkenswerth ist der Umstand, dass gleich nach der Verwundung jenes Garden auch ein Mann in einem Wagen, wie die Erhebung nachweist, wahrscheinlich der Handschuhmacher Brandl vor der Gardehauptwache vorfuhr, einige Worte an die Anwesenden richtete, worauf der allgemeine Ruf „zu den Waffen“ erscholl, und sich der Ringplatz allmählig mit bewaffneten Garden, akademischen Legionären, Bürgermilizen und Pöbel füllte, ohne dass von Seiten der Militärgewalt noch irgend eine Thätigkeit oder auch nur eine aussergewöhnliche Sicherheitsmassregel erfolgt wäre.

In Folge dieser Aufhetzungen begann auch der versammelte Pöbel um diese Zeit (beiläufig 8 Uhr Abends) die unter Gewehr getretene Besatzung der Militärhauptwache im Ringplatze, so wie die Schildwache am oberen Zeughause zu beschimpfen und mit Steinen zu werfen, wesshalb auch die Zeughauswache verstärkt werden musste, worauf der vor derselben sich zusammenrottende Volkshaufe auf die Aufforderung einer Gardepatrouille in die Stadt zurückkehrte, wozu ihn insbesondere der Umstand veranlasste, dass die Gardeoffiziere Kaffeesieder Nähr und Schneidermeister Kulczycki sich in Begleitung des von ihnen dazu aufgeforderten Platzoberlieutenants Koch zur Artilleriekaserne begaben, um die Verhaftung und Untersuchung jenes Artilleristen zu verlangen, welcher den Garden Nawrocki verwundet hatte. Der Feldartilleriekommandant Oberstlieutenant Elbenstein gestattete die sogleiche Untersuchung der gesammten kassernirten Mannschaft, es fand sich jedoch kein Verdächtiger vor, worauf sich die Gardeoffiziere entfernten und sich zu den in der Nähe der Artillerie-

kaserne aufstellenden Garden begaben. Mittlerweile wurde der Pöbel in der Stadt aufgefordert Sturm zu läuten, was jedoch der herbeigeeilte Nazionalgardestabsadjutant Kabath dadurch verhinderte, dass er dem Volke vorstellte, man könnte sich dadurch das Landvolk aus der Umgebung der Stadt auf den Hals ziehen; überhaupt stellten sich sogleich beim Eintritte der Bewegung eine namhafte Zahl Fremder, die sich durch rothe Mützen kenntlich machten, auf den öffentlichen Plätzen ein, hielten Reden an das Volk, warfen sich zu dessen Führern auf, und suchten es zum thätigen Auftreten gegen die gesetzlichen Gewalten zu verleiten; im Allgemeinen lauten die Aussagen verschiedener Zeugen dahin, dass dies meistens die ins Land gekommenen politischen Flüchtlinge gewesen; in welcher Beziehung bemerkenswerth ist, dass der bekannte Victor Heltmann, Mitglied der polnisch demokratischen Centralleitung in Frankreich, unmittelbar vor dem Ausbruche des Aufstandes eine Wohnung in dem Ohanovich'schen Eckhause der Krakauer Gasse nahm, von welcher aus er den Ringplatz und die Hauptverbindungsgassen der Stadt übersehen und überall gleich anwesend sein konnte, was die mehrfach gemachte Aussage unterstützt, dass er als Leiter des Aufstandes aufgetreten sei. Bald sammelten sich kompagnienweise auch die Garden und akademische Legion; zwei Gardekompagnien unter Gf Ignatz Komorowski und dem Emigranten Pyszynski besetzten die Mündung des Ringplatzes gegen die russische Gasse, die Kompagnie des Gfn Casimir Krasicki stellte sich auf Befehl des Stabsadjutanten Kabath mit mehreren anderen, vorunter der Advokat Peter Romanowicz mit seiner Kompagnie und die durch den Oberlieutenant Fiskaladjunkten Boczkowski geführte auf dem Ringplatze auf; von wo dann kleinere Abtheilungen sich in die Strassen der Stadt vertheilten, wo sie die Leitung der sich sammelnden Volkshaufen übernahmen; zwei Kompagnien endlich besetzten die Halitscher Gasse, von wo sie sich in der Folge, wegen des in der Nähe beim Straferichte aufgestellten Militärs gegen den Ringplatz zurückzogen.

Während dieser Vorgänge besetzte ein Theil der akademischen Legion das Universitätsgebäude, wo sich auch die übrige studierende Jugend einfand, an welche der amnestirte Hochverrathssträfling ehemalige Student Fabry eine Anrede hielt, worin er ihr eröffnete, dass eben jetzt der Zeitpunkt gekommen sei, sich von dem Joche, unter dem man erliege, zu befreien; ihm folgte mit einer ähnlichen Rede ein gewisser Gniatkowski, und es gelang ihnen die Zuhörer für die Sache der Revoluzion zu entflammen; und unter Anleitung von Legionären wurde auch wirklich noch vor den durch die Militärbehörde

gegebenen Allarmschüssen und vor der Aufstellung des Militärs auf dessen bestimmten Standorten, an mehreren Orten, namentlich bei dem Universitätsgebäude, in der Krakauer- unteren Armenier- dann der Theater- und langen Gassen mit dem Baue von Barrikaden begonnen.

Während dessen hatte sich, wie bereits oben bemerkt wurde, eine aus 1—2 Kompagnien Garden bestandene Abtheilung, worunter allen Umständen nach jene des Fiskaladjunkten Boczkowski gewesen, angeblich auf Befehl des Garde-Stabshauptmannes Osmulski in der Gegend der bürgerlichen Schiessstätte, so wie eine 3. Kompagnie an der zu dem erzbischöflichen Pallaste führenden grossen Steintreppe, somit zunächst der Artilleriekaserne aufgestellt, und entsendete ungeachtet der bereits durch Nähr und Kulezycki erfolglos vorgenommenen Untersuchung der Artilleriemannschaft einige Garden an den Kommandanten der Artilleriekaserne, um nochmals die sogleiche Einleitung der Untersuchung der Artilleristen, welche jenen Streit mit Nawrocki gehabt hatten, zu erlangen. Ueber diesen Vorgang gibt die Aussage des Artilleriekommandanten Oberstlieutenants von Elbenstein den besten Aufschluss dahin, dass als ihm durch seine ausgesendeten Artillerie-Vedetten angezeigt wurde, dass jene 2 Gardekompagnien am Heumarkte, zunächst der Schiessstätte, zwei andere aber zwischen der Stadt und der Artilleriekaserne eine die letztern bedrohende Stellung eingenommen hatten und ihre Gewehre zu laden anfangen, er alle Vorkehrungen zur Sicherheit der Kaserne traf und die eben erwähnte Gardedeputazion, die auf sogleiche Untersuchung jener Artilleristen drang, wegen der Nacht und der schwierigen augenblicklichen Verhältnisse auf den folgenden Tag beschied; dessen ungeachtet erschien diese Deputazion mit derselben Forderung noch einmal, wahrscheinlich nur, um zu den oberwähnten Aufstellungen der Garde Zeit zu gewinnen, wurde aber mit der Aufforderung entlassen, den Rückzug der aufgestellten Garden zu veranlassen; nachdem jedoch bald darauf der bis an den Heumarkt vorgeschobene Artillerieposten durch einen Garden hinterrücks angegriffen und bei dem gefangen genommenen Garden ein scharf geladenes Gewehr und 20 scharfe Patronen gefunden, gleichzeitig auch ein Gardeoffizier und eine Civilperson, welche sich von der Rückseite der Kaserne in die dieselbe umgebenden Gräber schleichen wollten, verhaftet wurden, entsendete der Artilleriekommandant eine bewaffnete Truppenabtheilung gegen den Heumarkt, welcher es nur mit grosser Mühe gelang, die Garden aus ihrer Stellung zu entfernen, welche sodann in die Stadt zurückkehrten, theils am Holzmarkte in der Krakauer Vorstadt Stellung nahmen;

ausgeschickte Artilleriestreifpatrouillen hielten fortan die Umgebungen der Kaserne frei.

Die Rückkehr der von der Artilleriekaserne weggedrängten Garden in die Stadt steigerte die Aufregung in derselben noch mehr, die Insulten der Besetzung der Hauptwache durch den Pöbel nahmen überhand, exaltirte Weiber mit Pistolen bewaffnet liefen durch die Strassen und vorderten zum eifrigen Barrikadenbaue auf, der auch an allen dazu geeignet befundenen Punkten begann; einzelne bewaffnete Proletarierhaufen begannen militärische Stellungen einzunehmen, auch stellte sich eine Abtheilung Legionäre, die sich auf der Gardehauptwache gesammelt hatten, zunächst der Militärhauptwache, gleichsam die Besetzung derselben beobachtend, auf, wobei aus dem Volkshaufen der Ruf: „schieisst die schwarzgelben Hunde nieder“ zu hören war.

Unter diesen Umständen wurde die Lage des auf der Hauptwache befindlichen Militärs immer schwieriger; der Wachtmeister des Kaisers Cheveauxlegers-Regiments Franz Zeltner, der der oben erwähnten Signalschüsse wegen mit einem Gemeinen durch die Stadt der Kavalleriehauptwache zuritt, wurde gewaltsamer Weise durch bewaffnete Nationalgarden, die zu den in den Strassen aufgestellten Kompagnien gehörten, angehalten, durch einen Bajonetstich verwundet, auf die Hauptwache der Garde gebracht, seiner Brieftasche und Baarschaft beraubt, endlich auf die von Seiten der Offiziere der k. Militärhauptwache erhobene Reklamazion an das Militärspital expedirt, wo derselbe längere Zeit krank lag, während der Gemeine mit Pferden und Rüstung entlassen wurde; um diese Zeit bemerkte Zeltner auf der Gardehauptwache bereits dem Civilstande angehörige Sensenträger.

Diese Angaben Zeltners werden durch den damaligen Kommandanten der Gardewache Anton Brylinski von der Bürgermiliz bestätigt.

Der Platzhauptmann von Haimerle, der sich bis dahin auf der Militärhauptwache befunden hatte, gibt an, dass der auf der Militärhauptwache erschienene Gardegeneral Wybranowski bemerkte, dass wenn die Besetzung der Militärhauptwache und die eben auf der Hauptwache eingerückten Militär-Nachtpatrouillen zurückgezogen würden, die Aufregung sich legen und das Volk auseinandergehen dürfte; demgemäss zog der Platzhauptmann die Patrouillen ein, was jedoch zu nichts half; General Wybranowski entsendete auch auf die von dem Militärhauptwachekommandanten gemachte Mittheilung, dass bei der Akademie ohne Grund Barrikaden errichtet würden, seinen Adjutanten Kabath dahin, um diess zu beseitigen, dieser kehrte aber un-

verrichteter Sache zurück; um diese Zeit wurden aus der Gegend des alten erzbischöflichen Wohnhauses auf der Hauptwache zwei Schüsse gehört, die, da kein Militär noch aufgestellt war, nur von der Garde oder Legionären herrühren konnten, und auf welchen Vorfall der Platzhauptmann den Gardegeneral aufmerksam machte; bald darauf wollte sich der Platzhauptmann durch die russische Gasse zum kommandierenden Generalen begeben, um demselben den bedenklichen Zustand im Inneren der Stadt anzuzeigen, indem der Pöbel das Militär auf der Hauptwache fortwährend mit Steinen bewarf und der Barrikadenbau, um die Strassen zu sperren, bereits im besten Gange war, wodurch der Besatzung der Militärhauptwache der Rückzug abgeschnitten werden konnte; der Platzhauptmann wurde jedoch bei der in der russischen Gasse aufgestellten Gardekompanie angehalten und auf Befehl des Kommandanten, des politischen Flüchtling Pyszyński (dermalen aus dem Lande gewiesen) unter Eskorte auf die Gardehauptwache gebracht, während der dem Platzhauptmanne nachgefolgten Militärordonanz durch einen Garden nachgeschossen und der Feldwebel Poleta verwundet wurde; Platzhauptmann Haimerle bezeichnete den Dependenten Barewicz (der sich jetzt um eine Anstellung bei den zu organisirenden Gerichten und bei der Staatsanwaltschaft bewirbt) als denjenigen, der den Poleta verwundet haben musste.

Auf die Reklamazion von Seiten des mit mehreren Grenadiere auf der Gardehauptwache erschienenen Militärhauptwachekommandanten, wurde der Platzhauptmann, welchen ein Garde mit dem Rufe „nieder mit diesem Dieb“ und mit einem gegen ihn geführten Bajonetstosse bedrohetete, durch den mittlerweile angelangten Gardegeneral Wybranowski frei gelassen, und von einem Gardeoffizier bis über die von der Garde besetzten Punkte der inneren Stadt eskortirt. Mittlerweile, jedenfalls aber nach den auf dem Ringplatze gefallenen Schüssen, wurden in Folge der erwähnten Vorgänge bei der Artilleriekaserne und in Anbetracht des Zustandes der inneren Stadt, die für den Fall eintretender Unordnungen angeordneten 3 Signalschüsse auf Befehl des Feldartilleriekommandanten gegeben, durch welche die Garnison auf die schon bestimmten Sammelplätze berufen wurde, und es stellte sich dieselbe in einem die Stadt umspannenden Halbkreise, der von der Artilleriekaserne längs des Statthaltereigebäudes, des General-Commandos, Strafgerichts und Ferdinands-Platzes bis zum heiligen Geistplatze reichte, auf, während gleichzeitig das Zeughaus, das Gubernial-Gebäude, das Backhaus bei St. Anna und andere wichtige Posten militärisch besetzt wurden. Diess gab auch dem Gardegeneral Wybranowski Anlass, dem Kommandanten der Militärhaupt-

wache (laut des letzteren protokollarischen Angabe) auf dessen Bemerkung, dass die uneinverständlich mit dem kommandierenden Generalen, dem die Anordnung zur bewaffneten Ausrückung der Garde vorbehalten war, erfolgte Besetzung der inneren Stadt durch die Garde von üblen Folgen sein könne, zu erwiedern, dass die Garde ihre Standplätze nicht eher verlassen werde, bis das ausserhalb der Stadt aufgestellte Militär in die Kasernen zurückkehren würde; mittlerweile hatte sich der Sicherheitsausschuss im Rathhause eingefunden, und wie aus der Aussage des Dr. Maciejowski und des Advokaten Menkes, Mitglieder desselben, zu entnehmen, mochte dieser Ausschuss im Gardestabslokale sich aufgehalten haben; welchen Einfluss derselbe als Korporation auf die Leitung der Ereignisse am 1. und 2. November 1848 allenfalls nahm, konnte bisher noch nicht erörtert werden, mit einziger Ausnahme seiner Bethätigung an den weiter unten zu erwähnenden Kapitulationsunterhandlungen mit dem kommandierenden Generalen von Hammerstein.

Als der kommandierende General von den obigen Vorgängen in der innern Stadt durch den Platzhauptmann Nachricht erhielt, entsendete derselbe ungefähr um 11 Uhr Nachts eine Grenadierdivision durch die noch offene Halitscher Gasse, um die Besetzung der Hauptwache abzuholen, was auch geschah, wobei jedoch nach einigen Aussagen die rückkehrenden Truppen aus einigen Fenstern mit Steinen beworfen wurden; dadurch war bis Mitternacht die ganze innere Stadt von Truppen entblösst, einige Nachzügler derselben wurden von den Gardes, Legionären und dem Pöbel gefangen oder verwundet; der kommandierende General von Hammerstein erliess laut seiner eigenen ämtlichen Äusserung eine Aufforderung an den Gardegeneral Wybranowski, die Herstellung der Ruhe, die Wegräumung der Barrikaden und das Auseinandergehen der Bewaffneten zu bewirken, was Wybranowski zwar nach Möglichkeit zu thun versprach, jedoch keinen Erfolg erzielte, indem er, in den die Gardes kein besonderes Vertrauen setzten, — die aufgehetzten Massen zu beschwichtigen nicht vermochte; denn die durch Wybranowski zur Akademie, wo der Barrikadenbau zuerst begann, und durch den Gardehauptmann Wysłobocki in die Halitscher Gasse zur Verhinderung des Barrikadenbaues entsendeten Gardeoffiziere wurden von den Legionären und dem aufgehetzten Proletariate nicht gehört und zogen erfolglos ab.

Nach dem Abzuge des Militärs von der Hauptwache erschien eine Abtheilung der akademischen Legion auf der neben der Hauptwache befindlichen Wachstube der damals bestandenen Sicherheitswache und vertheilte deren Waffen unter das Proletariat, wobei sich

vorzugsweise der Schänker Wenzel Lintner thätig erwies; so wie gegen 4 Uhr Morgens am 2. November eine durch den Schneidergesellen Ignaz Piławski geführte Garde-Abtheilung im städtischen Polizeistockhause unter Berufung auf einen vom Advokaten Peter Romanowicz erhaltenen Befehl, die Gewehre der dortigen Sicherheitswachmannschaft wegnahm.

Aller Orten wurden die kais. Adler abgerissen, so wie die geräumte Militärhauptwache demolirt.

Der Barrikadenbau nahm seinen ungehinderten Fortgang, indem es an eifrigen Aufmunterungen nicht fehlte; laut vorhandenen Zeugenaussagen erschien Heltman an Ringplatze, eiferte das Volk zum Barrikadenbau und die akademische Jugend zum Angriffe auf das Militär an, wodurch er die Aufregung so sehr steigerte, dass Lieder zu seinem Lobe gesungen wurden und die Garde-Kompagnien unter Absingung revolutionärer Lieder einen Umzug um den Ringplatz hielten.

Die ersten Barrikaden entstanden in der Nähe des Universitäts-Gebäudes unter der Leitung von Legionären, wozu das Strassenpflaster aufgerissen und aus den Häusern theils freiwillig, theils mit Gewalt Gerätschaften herbeigeschafft wurden; dabei mussten auf Verlangen des beim Barrikadenbaue beschäftigten Pöbels die Fenster beleuchtet werden.

In dieser Weise entstanden die Barrikaden zwischen dem Ohanovich'schen und Pollo'schen Hause an der Mündung der Krakauer Gasse in den Ringplatz zwischen dem Krepp'schen und Czacki'schen Hause zur Deckung der Krakauer Gasse gegen den Holzmarkt, dann zwischen dem Łoś'schen Hause und der Akademiebibliothek zur Deckung der Akademie als des Hauptsitzes der akademischen Legion; bei der Barrikade am Czacki'schen Hause hatte sich insbesondere eine Abtheilung Nazionalgarde aufgestellt, welche durch ihre Äusserungen und Aufforderungen das kais. Gesindel (wie sie das k. Militär nannten) nicht in die Stadt zu lassen, und es zum Blutvergiessen kommen zu lassen, viel zur nachhaltigen Aufregung des Proletariats — denn dieses betheiligte sich vorzugsweise am Barrikadenbaue in der Krakauer Gasse, beitrug. Als die thätigsten bei dieser Barrikade und die auf derselben auch Wachdienste thaten, werden der lemberger Magistratspraktikant Iohan Łukasiewicz, dann ein junger Israelit Nachmann Sternklar, endlich ein polnischer Flüchtling Wiszniewski in Gardeoffiziers-Uniform und zwar letzterer als Leiter des Baues bezeichnet; — Frauenzimmer bewirtheten an dieser Barrikade die Arbeiter mit Brandwein und Speisen.

Im Krakauer Stadttheile wurde noch eine Barrikade an der Bleim'schen Apotheke d. i. an der Mündung des Krakauer Platzes gegen die Zolkiewer Strasse zu errichtet, offenbar, um die innere Stadt gegen die Mannschaft der in der Zolkiewer Vorstadt gelegenen Kasernen zu decken; als besonders bethätigt an dem Baue dieser Barrikade erscheint der Fiskalamtstagschreiber Kozłowski.

Eine weitere Barrikade wurde zwischen dem Babilischen und dem Akademiegebäude in der Krakauer Seitengasse zur Deckung des Universitätshintergebäudes errichtet, zu deren Bau der Erhebung zufolge insbesondere der Einreichsprotokollsadjukt des lemberger Landrechts Rapacki in Gardeuniform mitwirkte und sich mit dem Kellner Silvester Turski als Kommandanten benahm und die Anwesenden zum Widerstande gegen die Truppen aufmunterte.

An diese Barrikaden reihten sich jene in der langen Gasse zwischen dem Sieniakiewicz'schen Hause und dem alten Theatergebäude, dann jene zwischen dem Kirschner'schen und Töpfer'schen Hause in der Dikasterial-Gasse, dann jene neben der Jesuiten-Kirche und der Pasyнковskischen Zuckerbäckerei am Eingange in den Domplatz errichteten 4 Barrikaden an, welche die Deckung der Akademie und des Ringplatzes gegen den h. h. Geistplatz bezweckten; sehr thätig wurde während der Nacht vom 1/2 November der Bau der 2-ten Barrikade betrieben, denn Legionäre zwangen die Bewohner zur Herausgabe von Material und unter den dabei thätigen war vor allen der Landrechts-Auskultant Postępski, der bei dieser Barrikade auch Wache hielt, und den gut gesinnten Landrechtskanzelisten Haigenwälder, jedoch vergebens, zu ähnlicher Thätigkeit aufforderte; auch besetzten die Legionäre, darunter die Brüder Tomanek, so wie einige Emigranten die Fenster im Sieniakiewicz'schen und Töpfer'schen Hause, offenbar der auf dem nahen h. Geistplatze aufgestellten Militärmannschaft wegen. Endlich versuchte während der Nacht ein Haufe Proletarier in das Gubernialgebäude einzudringen, was nicht gelang, weil der Hausmeister das Thor von Innen verrammelt hatte; hierauf verbarrikadirte der Haufe das Thor von aussen mit dem aufgerissenen Strassenpflaster, damit das k. Militär vom h. Geistplatze nicht durch dieses Thor in die Dikasterial-Gasse eindringe.

Bei dem Sieniakiewicz'schen Hause und der Jesuiten-Kirche leitete der Emigrant Marynowski den Barrikadenbau.

In der oberen Armeniergasse weiset die Erhebung vier Barrikaden nach, und zwar jene an beiden Mündungen und in der Mitte der Gasse; die bedeutendsten waren jene zwei zwischen dem Karger'schen Hause und dem Dominikanerplatze, dann zwischen dem ersteren und

dem Machhold'schen Hause errichteten, weil diese ihrer Stellung nach offenbar zur Vertheidigung des beim Artilleriezeughause freistehenden Einganges in den Dominikaner- und sofort in den Ringplatz dienen sollten. Auch hier halfen akademische Legionäre, aber auch Emigranten dem Proletariate im Barrikadenbau; — ein k. Grenadier, der noch spät Abends am 1. November dort durchzukommen suchte, wurde gefangen genommen, gemisshandelt und mit einem zweiten durch einen Garden verwundeten Grenadier eingesperrt.

Besondere Thätigkeit bei dem Barrikadenbaue in der Mitte der Armenier-Gasse d. i. beim Alberticz'schen Hause entwickelten die Hauseigenthümerinn und eine Staatspension geniessende Kanzelistenwittve Marie Wild mit ihrem Schwiegersohne, dem Magistratstagschreiber Stanislaus Knebel, denn sie warfen aus der eigenen Wohnung eine Menge Geräthschaften zum Barrikadenbaue auf die Gasse, spornten andere eben dazu, so wie zum Hitzen von Wasser und Sand an, um damit die etwa eindringenden Truppen zu empfangen; auch wurden als an diesem Barrikadenbaue sich betheiligend der Staatsbuchhaltungsakzessist Basil Łagoński und der vor einiger Zeit zum Wisnitzer Strafgerichts-Auskultanten beförderte Jurist und Garde Link, als Leiter aber der Techniker Schaitbauer gesehen; auch hier betheiligten sich endlich Frauenzimmer als: Harfenmädchen, Nähterinnen und die Bilderkrämerinn Ricci mit ihren Töchtern, indem sie die Arbeiter bewirtheten, theils sie durch revolutionäre Gesänge aneiferten.

In dieser Stadtgegend wurde auch noch bei der Kreisapotheke an der Ecke des oberen Ringplatzes gegen den Dominikanerplatz zu eine Barrikade errichtet, und es wird, durch eine beschworene Aussage, der Kreisapotheker Krogulski beschuldigt, die Nachbarn zum Herauswerfen der Sachen zum Barrikadenbaue aufgefordert, den Pöbel zum Aufbaue durch Befehle und Versprechungen angeeifert, Werkzeuge herbeigeschafft und sich als den Kommandanten der Barrikade bezeichnet zu haben.

Die Besatzung dieser Barrikade bestand grösstentheils aus Legionären und bürgerlichen Scharfschützen, unter welchen sich durch ihren Eifer der Klämpfner Felix Kałkowski und der Handelsmann Seidner (Sohn) hervorthaten.

Um den Ringplatz zu decken, wurden ferner eine Barrikade an der Ecke des Lewakowskischen und Weigl'schen Hauses quer durch die Halitscher-Gasse meist durch Legionäre unter Mitwirkung des Kaufmannes Brühl und seiner Leute, die Material herbeischafften, dann eine zweite in der Hälfte der Halitscher-Gasse am Penther'schen Hause errichtet.

Bei dem Barrikadenbaue in der Halitscher-Gasse waren der Tagschreiber Sadowski und der Akademiker Hübel sehr thätig, indem sie unter Drohungen aus den Häusern Geräthschaften requirirten; bürgerliche Grenadiere und Legionäre unter Führung eines Gardeoffiziers bildeten die Besatzung dieser Barrikaden.

Um ferner den Domplatz und dadurch die Halitscher Gasse gegen das auf dem Ferdinandsplatze aufgestellte Militär zu schützen, wurde gegen Morgen am 2. November 1848 zwischen dem Hudetz'schen und Bielski'schen Hause eine Barrikade errichtet, an deren Bau sich viele Frauenzimmer theiligten.

Endlich wurden an den Einmündungen der russischen und Serven-Gasse in den Ringplatz, um diesen gegen die oberen Wälle und gegen die neue Gasse hin zu sichern, Barrikaden errichtet; es liegen zwar einige Angaben vor, dass die dort aufgestellten Garden Abends am 1. November den Barrikadenbau hindern wollten, andererseits aber stimmen die meisten Angaben darin überein, dass unter dem beim Bau beschäftigten Proletariate viele Garden zu sehen waren, auf ihr Verlangen Lichter in die Fenster der benachbarten Häuser gesteckt und Geräthschaften aus den Wohnungen herausgeschleppt, und wo nicht Folge geleistet wurde, die Fenster eingeschlagen, ja eben durch Garden unter Drohungen das Öffnen des gesperrten Lewakowski'schen Eckhauses erzwungen wurden; an diesen Barrikaden hatten die Gardehauptleute Pyszyński, Pächter von Milatyce, dormalen ausser Landes gewiesen, und Graf Ignaz Komorowski Stellung genommen.

Mit welcher Bestimmtheit die Aufständler einen Kampf mit den k. Truppen vorhersagten und mit welcher Zuversicht sie demselben entgegensahen, erhellet daraus, dass laut der Aussage des Grafen Stanislaus Starzyński, der am 1. November um 9 Uhr Abends sich in der Hennemann'schen Zuckerbäckerei aufhielt, Joseph Dzierzkowski dorthin kam und laut äusserte, es müsse zum Konflikte mit den Truppen kommen; auch bewirtheten Nazionalgardeoffiziere ganze Haufen Arbeiter die Nacht hindurch in der Ehrbar'schen Zuckerbäckerei, offenbar um diese in Aufregung zu erhalten.

Vom Spätabende des 1. November bis gegen Morgen am 2. November begann der Pöbel theilweise unter der Führung von Garden und Legionären die Eisengewölbe und Büchsenmacherladen zu überfallen und Sensen, Gewehre und andere Waffen zur Bewaffnung gegen das Militär wegzunehmen; namentlich erfolgte diess am zahlreichsten in der Serven-Gasse in den Gewölben des Isaak Pordes und Abraham Pancer, und es theiligten sich daran der Mandatar aus Stawczany, der ehemalige Sokolniker Mandatar Barański, der Mandatar Stankie-

wiez, ein Gutsbesitzer Niezabitowski und der Mandatar aus Perespa so wie andere Garden; ebenso wurden einzelne Private, bei welchen man Waffen vermuthete, in ihren Wohnungen zur Herausgabe derselben genöthigt, so der Hauseigenthümer Towarnicki, welchem ein polnischer Flüchtling Chajęcki, der sich früher in Żurawno herumtrieb und dort die Nazionalgarde zu errichten bemühet gewesen, seine schöne Sammlung seltener Waffen wegnahm; ferner gab der städtische Bauadjunkt Eitelberger, damals Gardesergeant, gegen Morgen am 2. November dem Proletariate alle Baurequisiten: Karren, Aexte und dgl. aus der städtischen Baurequisitenkammer, deren Schlüssel er dem Aufseher Wolfmajer unter Drohungen abgenommen hatte, zum Barrikadenbaue und zur Bewaffnung heraus.

So war der Zustand der inneren Stadt (denn die Vorstädte waren theils — weil alles Gesindel in die Stadt geeilt war, theils wegen der Nähe des aufgestellten Militärs ruhig) in der Nacht vom 1/2 November 1848, und es ist aus diesem Zeitabschnitte nur noch zu erwähnen, dass es schon im Verlaufe der Nacht zu einigen kleinen Konflikten zwischen den k. Truppen und der Garde kam; — namentlich war dies an der Mündung der Halitscher-Gasse gegen das Strafgericht der Fall, — indem daselbst, nach den erstatteten Militärreporten durch die Schildwache, auf der Halitscher Thorwache einem Burschen nachgeschossen wurde, weil derselbe bewaffnet an der Wache vorüberlief und auf ihren Zuruf nicht stehen blieb; überhaupt sah man um diese Zeit viele Arbeiter und Vorstädtler bewaffnet von ausswärts der inneren Stadt zueilend; viele wurden vom Militär angehalten und eingebracht, und man fand bei ihnen Strohmesser, Sensen, Aexte und dgl. Der eben erwähnte Vorfall gab Anlass, dass zwischen der dort befindlichen Militärmannschaft und der in der Gasse aufgestellten Gardeabtheilung einige Schüsse gewechselt wurden, worauf sich die Garden tiefer zurückzogen, der Barrikadenbau aber desto eifriger fortgesetzt wurde; — ferner stiess eine Patrouille der Nazionalgarde in der Gegend der St. Anna-Kirche in der Krakauer Vorstadt auf die dort zur Deckung des Militär-Backhauses und der Ferdinandskasserne postirte Mannschaft, fragte ob die Ferdinandskasserne gut besetzt sei, liess auf die bejahende Antwort den Ruf hören „ihr Hunde gehört auch nicht hierher“ und that sogleich einige Schüsse auf die Militärschaft und ergriff die Flucht, während welcher einige Schüsse gewechselt wurden; sonst fielen im Verlaufe der Nacht zwar noch einige Schüsse an verschiedenen Stadttheilen, deren Veranlassung aber unbekannt blieb.

Während der Nacht fanden auch schon einige Verhandlungen zwischen dem Gardegeneral Wybranowski und dem kommandierenden Generalen von Hammerstein Statt, die jedoch von Seiten der Garde und des mit derselben im Einverständnisse handelnden bürgerlichen Sicherheitsausschusses stets die vorläufige Abrückung des Militärs in seine Kasernen zur Hauptbedingung hatten, und erst, wenn dieser erfolgt sein würde, auch den Rückzug der Gardes und die Herstellung der Ruhe und Ordnung in der Stadt versprachen; da nun der kommandierende General auf diese Bedingung nicht einging, sondern seiner Seits auf sogleiche Abtragung der Barrikaden und Abzug der Garde und Legion aus ihren Aufstellungen bestand, so verblieb alles bis zum Tagesanbruche in dem bereits dargestellten Zustande.

Unter diesen Unterhändlern von Seiten der Garde und des Bürgersausschusses befanden sich namentlich Fürst Sapieha, Graf Rozwadowski, der Buchhändler Milikowski, der Vorstand des Ausschusses Advokat Gnoinski, so wie endlich mehrere akademische Legionäre, mit welchen letzteren jedoch der kommandierende General von Hammerstein nichts zu thun haben zu wollen erklärte und sie von jeder Unterhandlung ausschloss.

Insbesondere stellte auch der damalige Landeschef Ritter Zaleski an den kommandierenden General von Hammerstein die schriftliche Anfrage, ob derselbe mit Gewaltmassregeln gegen die Stadt vorzugehen gesonnen sei, — worauf der kommandierende General die ausdrückliche schriftliche Versicherung gab: „dass es nie seine Absicht sein könne, die Gewalt der Waffen in Anwendung zu bringen, sobald der gesetzliche Zustand hergestellt sein wird. Sobald die an verschiedenen Stellen der Stadt errichteten Barrikaden weggeräumt, die akademische Legion und alle bewaffneten Korps in ihre Behausungen eingerückt sein werden, werde er auch die Militärmannschaft einrücken lassen“; allein auch diese Unterhandlung hatte keinen Erfolg, denn wenn auch der Gardegeneral Wybranowski den guten Willen hatte, fehlte ihm doch die Kraft und der Einfluss, mit den gesetzlichen Autoritäten im Einklange zu handeln, den noch während der Nacht erschienen bei Wybranowski die politischen Flüchtlinge Domagalski und Darasz mit der Erklärung, dass sie von der akademischen Legion zu deren Führern gewählt seien, dass sie nicht kämen, um Befehle zu empfangen, sondern zu erklären, dass sie nicht zugeben würden; dass die Legion früher auseinander gehe, als bis die Truppen zurückgezogen sein würden; unter diesen Umständen ist es erklärlich, wenn die Unterhandlungen während der Nacht erfolglos blieben; — erst gegen Morgen gelang es dem General Wybranowski die National-

Garden, nicht aber die akademische Legion zum Auseinandergehen zu bewegen, und zugleich durch seine Offiziere die Wegräumung der Barrikaden, wenigstens an den wichtigeren Ausgangspunkten der inneren Stadt beginnen zu lassen, mit welcher Anzeige auch der Gardestabsadjutant Kabath bei dem kommandierenden Generalen erschien, der den General-Commando-Adjutanten von Trautenberg ungefähr um 7 Uhr Morgens entsendete, um sich von der Richtigkeit dieser Angabe zu überzeugen; allein während dieser Sendung des Hauptmanns Trautenberg kam es eben, als bereits viele Garden von ihren Standorten sich entfernten, zu blutigen Konflikten zwischen diesen und den Truppen, denn am heiligen Geistplatze entspann sich ein Streit zwischen Garden und der aufgestellten Mannschaft des Regiments Deutschmeister, der die Verhaftung eines dieser Garden von Seiten der Truppen zur Folge hatte; hierauf fielen auf die dort aufgestellten Truppen einzelne Schüsse und zwar aus der im Andreolischen Hause befindlichen Wohnung des Kaffeesieders Nähr, aus der im Weigl'schen Hause befindlichen Wohnung der Edelfrau Szeptycka, deren Gouvernante Iosepha Przygocka beschuldigt wird, aus dem Fenster geschossen zu haben, -- ferner aus dem ersten Stockwerke des Hartmann'schen Hauses, so wie endlich ein Mann in Civilkleidung, der bei dem Andreolischen Hause stand, einen Schuss auf die Truppen that, wodurch ein Tambour und ein Gemeiner verwundet wurden, worüber von Seiten des Militärs, ohne ein Komando abzuwarten, aus Erbitterung mit mehreren Schüssen gegen die im Andreolischen Hause aufgestellte Garde erwiedert wurde.

Dies Ereigniss steigerte die nur unterdrückte Aufregung aufs neue, die Emigranten und Legionsführer benützten den Augenblick, schrien Verrath, eilten durch die Strassen und riefen alles wieder zu den Barrikaden und unter die Waffen, wobei sich besonders der Techniker Schaithauer und Ferdinand Koralewicz, Sohn des gewesenen Kriminalrathes Koralewicz, eifrig benahmen; auf dem Rathhause und dem Thurme der Armenierkirche wurde durch Garden oder Legionäre Sturm geläutet, die Barrikaden wurden wieder hergestellt, Geräthschaften wurden zur Befestigung derselben wieder aus den Häusern herabgeworfen oder herausgeschleppt, den nicht Folge leistenden wurde angedrohet, dass man in die Fenster schiessen werde; die wiederhergestellten Barrikaden wurden meistens durch Nazionalgarden und Legionäre besetzt; ja in der russischen Seiten-Gasse am Ausgange derselben in die russische Hauptgasse, ferner zwischen der Christus-Kapelle und der Kathedrale am Ausgange in die Halitscher-Gasse wurden neue Barrikaden errichtet; bei dem Baue der ersteren zeichneten

sich mehrere Handwerker und der damalige Jurist und jetzige Konzeptspraktikant der Krakauer Stadthauptmannschaft Paul Wislocki als thätig aus, — bei dem Baue der lezt bezeichneten soll auch der lemberger Landrath Schubert, Lieutenant der Nazionalgarde mitgewirkt haben, welchen Umstand der Apotheker Milling von dem jetzt im h. Finanzministerium angestellten damaligen Kammeralrathe Köhler vernommen haben will, welcher leztere jedoch diese Angabe nicht bestätigt, indem er erklärt, damals den Landrath Schubert gar nicht gekannt zu haben; dass übrigens das Gerücht von Landrath Schuberts Theilnahme am Baue jener Barrikade allgemein war, ist Thatsache; den Bau dieser Barrikade leitete übrigens die in polnischer Tracht und bewaffnet erschienene Kleidermacherinn Engel.

In der Armenier-Gasse wurde die Barrikade am Albertic'schen Hause auf Antrieb des Legionärs und Technikers Glaskowski vom neuen befestiget und ein rothes Tuch zum Zeichen, dass man entschlossen sei, es bis zum Blutvergiessen kommen zu lassen, auf derselben aufgesteckt.

Mittlerweile zog ungefähr gegen 9 Uhr Vormittags aus Anlass der angekündeten Wegräumung der Barrikaden, und nicht unterrichtet von den neu eingetretenen Ruhestörungen, eine Feldartilleriepatrouille vom Zeughause durch die russische Haupt- in die gleichnamige Seitengasse und zerwarf ohne Hinderniss die oberwähnte kurz vorher errichtete Barrikade, als sie sich aber dem Dominikanerplatze näherte, wurde sie aus den Fenstern der am Dominikanerplatze stehenden Häuser, namentlich jenes des Buchhändlers Milikowski, aus welchem dessen Tochter und der Buchhandlungs-Kommis Ielin geschossen zu haben beschuldigt wird, aus dem Koszalkowskischen Hause, ferner aus dem Dominikaner-Kloster und zwar, laut einiger vorliegenden Depositionen durch den Dominikaner-Prior Korotkiewicz und den Professor der Theologie Dr. Kucharski, mit Schüssen empfangen; auch wurde, wie dies Zeugen angaben, von den bei der Kreisapotheke und bei dem Karger'schen Hause in der oberen Armenier-Gasse errichteten Barrikaden von Garden gegen den Dominikanerplatz geschossen. Die Artilleriepatrouille erwiederte zwar das Feuer, jedoch ohne Erfolg, wogegen ein Kanonier erschossen, der Patrouillführer und einige Infanteristen, die derselben zu Hülfe eilten, verwundet wurden. So wie in diesem Stadttheile, so wurde auch von der Barrikade, welche in der Langen Gasse zwischen dem alten Theatergebäude und dem Pach'schen Hause errichtet war, und wo Legionäre unter der Führung des Fakultätsadjunkten Peter Gross, die Besatzung bildeten, so wie auch aus den Fenstern des Kirschner'schen Hauses und der Wohnung einer

Frau Mrozowicka auf die in den Fenstern des Gubernial-Gebäudes aufgestellten Truppen gefeuert, woran sich besonders der Handlungsdienner Thadeus Uziembło und Severin Zwolinski betheiligt haben sollen; ja selbst auf dem Hauptaufstellungsplatze der Truppen am Halitscher-Platze wurde, und zwar aus der der Halitscher Thorwache zunächst gelegenen Werkstätte eines Büchsenmachers auf die Truppen geschossen, und zwar, wie von einem Zeugen behauptet wird, mit Schiessbaumwolle, da man nur die Kugeln in eine nahe Mauer einschlagen sah, ohne den Schall der Schüsse zu hören. Dass dieses Feuer von den Truppen erwiedert wurde, ist natürlich, und es wurden auch mehrere Civilisten und Garden erschossen.

Gleichzeitig mit diesen Ereignissen hatte ein Theil der Nazional-Garde wieder seine früheren Stellungen eingenommen, so wie auch Haufen von Proletariern mit Sensen und dgl. bewaffnet und von Garden und Legionären geführt, sich am Ringplatze und zwar dort unter dem Kommando des amnestirten-Hochverrathssträflings Przestrzelski und des bürgerlichen Artillerielieutenants Ioseph Müller, am Dominikanerplatze, wo der Advokat Peter Romanowicz dieselben durch eine feurige Rede entflammt haben soll, endlich bei den einzelnen Barrikaden sich aufstellten, während Einzelne alles zum Widerstande gegen die Truppen aufforderten, ein Unbekannter aber am Ringplatze Stricke mit Schlingen unter das Volk mit der Bezeichnung „daran die Deutschen an den Laternen aufzuhängen“ — vertheilte, endlich in den meisten Häusern, welche gegen die Aufstellungsplätze der kais. Truppen führten, als am Dominikaner-Platze im Hause des Kaufmanns Ricci, in der oberen Armenier-Gasse in Hause der Beamtenswittwe Marie Wild und des Tagschreibers Knebel, am heiligen Geistplatze, an der Ecke der russischen Gasse im Lewakowskischen Hause, in der Halitscher-Gasse im Czuczawa'schen und Penther'schen Hause die Fenster mit Steinen belegt wurden, so wie auch vorzugsweise akademische Legionäre es waren, welche den Befehl in den Gassen ausriefen, siedendes Wasser bereit zu halten, um die Truppen, derer Vorrückung in die Stadt man erwartete, damit zu empfangen, so wie auch viele Fenster, namentlich am Dominikanerplatze und in der Dikasterial-Gasse von Garden besetzt wurden, um das Feuer auf die etwa vorrückenden Truppen zu eröffnen, wobei bemerkt werden muss, dass alle diese Einleitungen vom Rathhause aus geleitet worden zu sein schienen, weil fortwährend von allen Punkten der Stadt Bothen ab und zu in das Rathhaus eilend gehen wurden. Bei dieser Stimmung in der Stadt ist es erklärlich, dass jene kleine Abtheilung der Grenadiere, welche ungefähr um 8 Uhr Morgens in die Stadt geschickt

wurde, um die auf der Hauptwache in der Nacht zurückgelassenen Effekten der abgezogenen Mannschaft abzuholen, vom Pöbel beschimpft und mit Steinen beworfen, und der, wie oben bemerkt wurde, vom kommandierenden Generalen in die Stadt entsendete Hauptmann Trautenberg bei der Akademie beinahe vom Pferde gerissen worden wäre.

Eben diese Stimmung der Stadt und die neuen Vorbereitungen zum bewaffneten Widerstande mochten dem Gardegeneralen Wybranowski die Ueberzeugung gegeben haben, dass er nicht im Stande sei, der Bewegung Herr zu werden, und eben deshalb mochte er sich, bald nachdem Hauptmann Trautenberg über die Vorgänge in der Stadt berichtet hatte, zu dem kommandierenden General von Hammerstein begeben haben, dem er anzeigte, dass er nicht mehr thun könne, und sich zum Landeschef Ritter Zaleski verfüge, um seine Stelle in dessen Hände niederzulegen; — eben um diese Zeit hatte der Gouverneur Ritter Zaleski nebst dem Präsidenten der Rada narodowa Alexander von Batowski den Sicherheitsausschuss zu sich berufen, übergab demselben eine im populären Style gehaltene Proklamazion und beschwar ihn, dieselbe dem Volke bekannt zu machen und die Ruhe herzustellen; in diesem Aufrufe war auch ausdrücklich des oben bereits erwähnten schriftlichen Versprechens des kommandierenden Generalen erwähnt, für den Fall der Wegräumung der Barrikaden und des Auseinandergehens der Bewaffneten, die Truppen ebenfalls abziehen zu lassen; mit diesem Aufrufe an das Volk verfügten sich einige Glieder des Sicherheitsausschusses zum kommandierenden Generalen von Hammerstein, erhielten von ihm die Zusicherung, dass er auf die Erfüllung obiger Bedingungen bis 12 Uhr Mittags zuwarten wolle, worauf sie die übrigen Glieder des Sicherheitsausschusses vom Gouverneur abholten, sich auf den Ringplatz begaben, wo vom Balkone des Rathhauses der Sicherheitsausschussmann Caspar Boczkowski der Menge jene Proklamazion vorlas, und die Zusicherung des Kommandierenden mittheilte, was jedoch gar keinen Erfolg erzielte, wesshalb der Sicherheitsausschuss neuerdings zum Gouverneur berufen, sich dahin verfügte, wo letzterer den Vorstand des Ausschusses Gnoinski beschwar, Ruhe zu stiften und ihn ermächtigte, an das Volk was er wolle zu erlassen, um nur die Ruhe herzustellen. Mittlerweile erschienen bei dem kommandierenden Generalen Parlamentaire der akademischen Legion, die aber so anmassende Forderungen stellten, dass sie sogleich zurückgewiesen wurden; und da eben damals die Meldung über die bei dem Zeughaufe erfolgte Tödtung eines Kanoniers einlangte, so gab General v. Hammerstein den Befehl zur Beschies-

sung der Stadt, wobei jedoch dieselbe möglichst zu schonen und vor allem nur die Akademie zu treffen und die Plätze zu säubern aufgetragen wurde; auch wurde früher noch der Landeschef aufgefordert, diesen Entschluss des Kommandierenden in der Stadt bekannt zu machen und namentlich die akademische Legion zur Niederlegung der Waffen und Räumung der Akademie aufzufordern; was jedoch fruchtlos war, so wie auch der zur Verwarnung der Aufständler an die Barrikade in der Halitscher-Gasse entsendete General Bordolo dort nur mit Hohn zurückgewiesen wurde.

Die Beschiessung begann sodann von mehreren Punkten aus, in der Art, dass die Hauptstrassen und Plätze, so wie das Universitätsgebäude bestrichen wurden; — bei Beginn der Beschiessung wuchs die Aufregung in der Stadt aufs höchste, Legionäre steckten eine rothe Fahne auf dem Rathhausthurm aus und eiferten zum Widerstande an; — ein bürgerlicher Grenadieroffizier sprach die vor der Hauptwache versammelte Nationalgarde an, und forderte die Kampflustigen auf hervorzutreten, um die Truppen anzugreifen, — als aber nur sehr wenige vortraten, rieth er ihnen an, auseinander zu gehen, was jedoch nicht befolgt wurde, vielmehr eilten mehrere auf den Rathhausthurm und rissen die mittlerweile aufgesteckte weisse Fahne wieder herunter und steckten abermals die rothe auf; — als ferner zwei Mitglieder des städtischen Ausschusses die akademische Legion aufforderten sich zu ergeben, und die Waffen niederzulegen, widersezten sich dem vor allem die Emigranten und bedroheten die Auffordernden als Vaterlandsverräther mit dem Tode; — daher sich auch eine Deputazion des städtischen so wie des Sicherheitsausschusses zu General von Hammerstein begab und ihm eröffnete, dass die Stadt Ruhe wünsche, dass aber die akademische Legion nicht zum Nachgeben zu bewegen sei.

Als jedoch die Wirkung der Beschiessung sichtbar wurde, namentlich mehrere Anführer der bewaffneten Volkshaufen, wie Nicodem Przestrzelski durch Kartetschenkugeln getödtet wurden, ergriff die Aufständler die Furcht, sie liefen auseinander und die Stadt war gesäubert; als endlich auch das Universitätsgebäude in Flammen stand, streckte auch die Legion die Waffen und es wurden am selben Nachmittage zwischen dem kommandierenden Generalen und der Stadt vermittelt der Gemeinderathsglieder Michaël Gnoinski, Adam Klodzinski und Johann Milikowski die Capitulation geschlossen, welche die Purification und Reduction der Nationalgarde, die Ablegung der polnischen Adler, die Entwaffnung und Auflösung der akademischen Legion und Ausweisung der Emigranten festsetzte.

In Folge dieser Capitulation wurden die Waffen der Legion noch am selben Tage in das Zeughaus abgeliefert und die Stadt wieder von den kais. Truppen besetzt; nachdem aber, worüber auch Zeugnisaussagen vorliegen, auf eine spät Abends durch die russische Gasse ziehende Militärpatrouille aus den Fenstern geschossen und ein Unteroffizier verwundet wurde, so erklärte am 3. November der kommandierende General die Stadt in Belagerungszustand und verordnete die allgemeine Entwaffnung, Auflösung aller Klubs, daher auch der Rada narodowa, die Suspension der freien Presse und die kriegsrechtliche Behandlung aller Ruhestörer.

Die bisher dargestellten Resultate der Thaterhebung wurden durch die hiergerichts gepflogene Einvernehmung von beinahe 900 Personen erzielt, woraus Eure Excellenz zu entnehmen geruhen wollen, dass der Referent dieser Angelegenheit Kriminal-Rath Frey, der überdies auch die in dieser Angelegenheit nöthige Korrespondenz und das Kerkerkommissariat besorg, mit allem Fleisse sich der ihm übertragenen Aufgabe widmet, was von diesem stets fleissigen, streng rechtlichen und der h. Regierung auf das eifrigste ergebenden Beamten auch nicht anders erwartet werden konnte, wesshalb der ehrfurchtsvoll Gefertigte es für seine Pflicht erachtet, darauf hinzudeuten, dass die Leistungen dieses verdienten Rathes einer gnädigen Berücksichtigung würdig sein dürften.

Schlüsslich glaubt der ehrfurchtsvoll Gefertigte noch bemerken zu sollen, dass, wie schon der dargestellte Thatbestand nachweist, nur wenige solche Beschuldigte des Verbrechens des Hochverrathes werden als rechtlich beanzeigt erklärt werden können, welche in dieser Angelegenheit eine hervorragende Rolle gespielt haben; — die Länge der verstrichenen Zeit, und die im Eingange des Berichts angeführten Umstände erklären dies; — dieses spärliche Resultat der Erhebung und die seit dem verübten Verbrechen bereits verstrichene Zeit von 2 $\frac{1}{2}$ Jahren dürften vielleicht im Zusammenhalte mit der hohen Ministerial-Verfügung vom 1. April 1849 Zahl 1674 und 2102, womit verordnet wurde, sämmtliche über den erhobenen Thatbestand zu fassenden Gerichtsbeschlüsse vor deren Vollziehung dem hohen Justizministerium vorzulegen, hohen Orts die Frage anregen, ob nicht vielleicht von der weiteren Erhebung abzulassen sei; in dieser Beziehung glaubt nun der ehrfurchtsvoll Gefertigte sich dahin äussern zu sollen, dass bei dem Umstande, wo diese Erhebung binnen 2 bis 4 Monathen jedenfalls zum Abschlusse gelangen dürfte, somit der noch nöthige Kraft- und Zeitaufwand mit dem bereits verwendeten in keinem Verhältnisse steht, dass ferner in Anbetracht dessen, dass es sich

nach so langer Zeit wohl kaum mehr so sehr um die Bestrafung sämtlicher Schuldigen, als vielmehr um die möglichste Aufklärung jener Ereignisse, ihres Zweckes und der dieselben veranlassenden Kräfte handelt. damit dadurch nöthigenfalles vor der Öffentlichkeit jeder der Regierung gemachte oder noch zu machende Vorwurf gründhäftig und wahrheitsgetreu zurückgewiesen werden könne, welcher Fall bei Aufhebung des Belagerungszustandes wohl als angedeutet erscheinen könnte, diese Erhebung ungehindert ihrem Ende zugeführt werde, und dies um so mehr, als ein Abbrechen der Erhebung der verläumdungsgewandten Umsturzparthei nur Anlass geben würde, diese Massregel in der Richtung auszubreiten, dass die Regierung aus Scheu, die Resultate einer solchen Untersuchung zur öffentlichen Kenntniss gelangen zu lassen, dieselbe lieber habe selbst fallen lassen; das richtig verstandene Interesse der Regierung dürfte daher, nach der unvorgreiflichen Meinung des ehrfurchtsvoll Gefertigten, die ungehinderte Beendigung dieser Erhebung gebiethen, wenn auch die über diesen Thatsbestand-zu-fassenden Beschlüsse keine Kriminaluntersuchung gegen einzelne Personen zur Folge haben sollten.

Lemberg am 24. May 1851 — Pohlberg m. p.

Ювілей українсько-руської літератури.

19 і 20 ст. ст. жовтня Наукове Товариство імени Шевченка при участі інших українсько-руських народніх товариств у Львові святкує столітні роковини відродження українсько-руської літератури.

В тій справі Товариство звернуло ся до українсько-руського загалу і славянських наукових інституцій з такою відозвою :

Сего року скінчило ся сто літ від часу виходу в Петербурзі перших пісень травестованої українсько-руської Енеїди Івана Котляревського. Сей факт уважає ся поворотною точкою в історії національного життя українсько-руської літератури, що почавши особливо від середини сего століття, не вважаючи на всякі труднощі і перешкоди, все з більшою силою розвиваєть ся та почутєм національної і культурної єдності зв'язує в одно розділені частини українсько-руського народу. Завдяки їй сей українсько-руський нарід, другий числом в Славянщині і многозаслужений в історії європейської культури, підіймає ся з свого занепаду ; покритий історичними обставинами, зраджений своїми висшими верствами, зведений до значіння етнографічної маси, заняв він знову гідне місце в родині славянських народів, з певною надією — внести в скарбницю загально-людського поступу нові вклади, відповідні до своєї великості і пережитої тяжкої долі. Нині святкує він початок сеї нової фази свого культурного життя.

Наукове тов. ім. Шевченка у Львові, котрому нинішні обставини надали першорядне значіння в культурнім життю українсько-руського народу, взяло на себе ініціативу святкування сего памятного момента і звертає ся до всего українсько-руського загалу, до наукових та культурних інституцій всіх славянських народів з зазивом — взяти участь в сім великім культурнім і національнім святі українсько-руського народу, святі національної рівноправности і загального поступу.

Програма: I. Дня 31 н. ст. жовтня 1898 р. о 7 год. вечером Святочний вечер в великій сали театру Гр. Скарбка у Львові, получений з представленням „Наталки Полтавки“ Івана Котляревського.

II. Дня 1 н. ст. падолиста 1898 р. о 11 год. рано в сали „Народного Дому“ Наукова Академія з відчитами про значіне ювілею.

III. Дня 1 н. ст. падолиста 1898 р. о 7 год. вечером в сали „Почтового клубу“ Святочна вечера, получена з промовами заступників всіх верств українсько-руського народу.

Miscellanea.

Продажа „попівства“ в с. Скопові 1592 р.

Поміж грамотами деканального порохницького уряду перемиської єпархії переховує ся писана книжка in folio, зложена з двох частий. Заголовний лист такий: „Acta Revisionis Ecclesiarum Intra Decanatum Pruchnicens. Consistentium. Item Inventaria, Decreta Reformationum, Circa eandem Revisionem, ac Decreta Controversiarum Continentia Per me Danielem Zatrwarnicki Ejusdem Loci Decanum Anno Domini 1765 die 9 Januarii compleri coepta“. Перша частина має 254 сторін і заголовний лист. До першої частини пришита з кінця друга, котру списовали попередні декани; вона має 50 карток не нумерованих. В сій другій частині є багато фундаційних грамот, між ними фундація села Скопова, котру подаю тут:

Ja tedy Stanisław z Tarnawy Tarnawski chorąży ziemie Sanockiey komu to wiedzieć będzie należało, przez to pisanie swe oznaymuję, iżem sprzedał popowstwo we wsi dziedzicznej swey Skopowie Iackowi popowi Telesnickiemu, synowi Tymka popa za złotych dwieście y szesdziesiąt y sześć monety y liczby pol., każdy złoty licząc po groszy trzydziestu. Do tego popowstwa ma mieć rolę, na ktorej budowanie tegoż popa Tymka, oycy jego Telesnickiego, która rola leży między rolą Matwieyczaka z jednej strony, a z drugiej strony podle ogrodow kmieckich y Wasylowej cwierci, az do granicy Kramarzowskiej, a z drugiej strony wsi Skopowa od Babickiej sciany, między Nagorniakową z jednej strony, a z drugiej strony Jwana

Kocika az po wodę. Na ktorey to roli y cerkiew Skopowska jest dawno postawiona. Będo powinni wszyscy Skopowcy dochody temuż też przereczonemu Jackowi popowi Teleśnickiemu robić do popowstwa, starodawne należące wypelnić y dostatecznie oddawać, także y kopy. Ktoremu się kmieciowi urodzi zyta zeby nie mniej niż dzie sięć kop, tedy powinien temuż popowi kopę dać zyta. Takze y arędarze, ktorzy pusty roli arenduią z ktorych by mu się nie urodziło tak wiele tedy mu powinien dać kopę zboza jarego dobrego, to się ma rozumieć kazdy kmieć. A zagrodnicy, ktorzy mają rolę większe, puł kopy zyta powinni będo dawać. Takze y młynarze dwa, kaczmarz y przewoźnik przereczonemu popowi Jackowi Telesnickiemu z potomkami swemi. Będzie powinien dawać panu swemu dziedzicznemu tenże pop do roku czynszu grzywne przy czynszu gromadzkim, ktemu owsa kłodę sanockiey miary targowey, na święta narodzenia bōżego powinien dawać kapłunow cztyry. We zniwa powinien dzień jeden kosić, a drugi żać. Od posług wszelakich ma być wolen y od dawania koni na posługę czynię go wolnym. Ktore to popowstwo temuż przereczonemu Jackowi popowi Telesnickiemu y potomkom jego wolno dać, darować, przedać, komu będzie chciał, nie podwyszając summy. Budowanie jesliby się pokazało na tym popowstwie po kupnie tego zbudowane, na ktore budowanie tego do odprawienia go puszczam las wolny temuż Jackowi popowi. Takze czasu zym ma być wolen, y nie dawać od swini nic. Takze y od owiec zimowanych nie powinien dawać. A jezeli by go pan dziedziczny chciał z popowstwa zkuścić, będzie powinien budowanie szacować y odłożyć według szacunku przy teyze summie wyzey opisaney. Na co dla lepszey wiary utwierdzenia tego pieczęć swą przycisnąć kazałem y ręką swą podpisałem. Przy czym byli szlachetni Krzysztof Zabierzowski, Woyciech Zabierzowski, Theodor Stefanowski y ynszy wiary godni. Działo się w Bachowie w dzień S. Macieja Apostoła roku Pańskiego tysiącznego pięćsetnego dziewięćdziesiątego wtorego.

Stanisław z Tarnawy Tarnawski chorąży ziemie Sanockiey.

Approbiuję to prawo we wszystkich punktach oycu Symeonowi Telesnickiemu, potomkom y successorom jego de linea jdącym, jako dziedziczny pan tych dobr y kollator, datt w Czuczcu die 12 7-bris 1715, naco mu y prawo osobliwe dałem.

Jozef na Czuczcu y Bachowie Grabiński.

Михайло Зубрицкий.

Наданє маґдебурського права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р.

Низше поданий документ належить до численної серії фундацій оборонних містечок на полудневих границях української колонізації при кінці XVI і на початку XVII в. „для ubezpieczenia от неприятеля“ (про них див. в моїй розвідці про українські замки в серед. XVI в. с. 5). Урочище Дідово, згадане в сїм документі, в описи маєностей Печерського монастиря, споряджений при передачі їх архим. Никифору Туру 1593 р., зветь ся *sioło Dolscik, przezywaiące sie Dziadowo, po obodwoch stronach rzeki Rpenia* (Архивъ Югозап. Рос. ч. I, т. 1, с. 387); отже на тїм місці було вже село, Тур старавсь тільки про міські привілеї. Справжнього міста одначе з того села не вийшло. Пізнійше відібрала його уніятська київська митрополія і воно зіставалось у неї аж до кінця Річи Посполитої (Архив ч. I, т. IV, с. 643). Тепер се досить велике село Дідовщина, на лівім боці Ірпеня, в Сквирськїм повіті (Похилевичъ Сказанія о насел. мѣстахъ Київ. губ. с. 194, Рудіковскій в *Słowni'ku geograficz'нім* під сл. *Didowszczyzna*).

Із умов сього привілея звернемо увагу на заборону міщанам ходити „на Запороги и в Дикіе поля“ за границу без відомости коронного гетьмана, постачати туди живність, олово і порохи, або висилати туди своїх „половників“ — спільників, підсудків: се останнє натякає на те, як обминали соймову конституцію 1590 р. (*Vol. legum* II. 310).

Фундація права маґдебурского містечку Дідову в архимандритствє киевськомъ.

Жыкгимонт третій.

Ознаймуемъ тымъ листомъ нашимъ всемъ воецъ и кождому зособна, кому то ведати належит, нынешнимъ и на потомъ будущимъ. Далъ намъ справу велебный Никиѳор Туръ, архимандритъ киевскій монастыря нашого Печерского, ижъ онъ на власномъ кгрунте церковномъ монастыря Печерского в земли Киевской лежачого, надъ рекою Репенемъ, на врочисчу называемомъ Дѣдовомъ, ку пожитку своему и для ubezpieczenia отъ неприятеля, такоже и инымъ многимъ именьямъ и селамъ нашимъ, и тежъ князскимъ, нанскимъ и шляхетскимъ и всему оному краю ку великому ubezpieченью отъ неприятеля, хочеть заложити и збудова(ти) коштомъ и накладомъ своимъ замок и при немъ место осадить безъ уближенья иныхъ местъ нашихъ. И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему в томъ ласку нашу

королевскую оказали, а ему того позволивши, ярмарки торги и корчмы волные надали.

А такъ мы, бачечи то, же он такъ для пожитку своего яко п для обороны тому краю а лепшому способеню и ubezпеченю подданных свои власныхъ, также имень наших власных и шляхетских оный замокъ коштомъ своимъ збудовати хочет, а особливе хочечи добра церковные розмножи(ти) и ку осаженю людми кгрунты неоселые привести и спосебити, на то смы позволили, якож и тымъ листомъ нашимъ позволяемъ и допускаемъ на томъ то кгрунте власномъ церковномъ монастыра Печерского в земли Киевской лежачомъ над рекою Репенемъ на име у Дѣдови замокъ збудова(ти) и при немъ шѣсто людми волными и иными всякими прихожими и ремесники осадити. В которомъ то месте у Дѣдове тымъ всимъ людемъ, которые тамъ осядуть, надаемы волности местьские права майдеборского водлугъ звычайу и порядку места нашего Киевского надаемы; тежъ в томъ же месте ярмарокъ в каждый годъ на день и свято...¹⁾, который ярмарокъ має быти волнымъ отъ всяких податковъ нашихъ власныхъ через две недѣли. Постановлямы тежъ в томъ же месте торгъ в каждый тыждень...²⁾. И даемы волность в томъ месте тымъ всимъ людемъ, которые тамъ осядуть, корчмы будовати и в нихъ всякимъ питемъ и трунками ку питю належачими шинковать и всякимъ купецствомъ ся обходи(ти) и пожитки себе всякие в томъ месте розмножати. А на почизвъ (sic) с тыхъ корчмы и месчанъ до скарьбу нашего давати и жадныхъ повинностей з нихъ полнити опъ самъ и по немъ будучие архимандритове киевские не маюти и не будутъ повинныи. А тое волности от нас в томъ месте вышей мененом наданое такъже того замку и места во всеми его пожитки и доходы теперешний архимандрытъ Киевский Никиѳоръ Туръ и по немъ будучие архимандритове киевские за тымъ листомъ нашимъ маюти уживати вечными часы по тому, яко иные князи, панове обыватели панствъ нашихъ и тое земли Киевское таковыхъ волностей з ласки нашею уживають.

А ведъже в томъ месте Дѣдове новой осаде люде таковые не маюти бывати и тамъ оседати, которымъ права и привилея коронные забороняты. Месчане тежъ того места на Запороги и в Дикие поля за границу бывати и ходити безъ воли и ведомости гетмана коронного, также и живности, олову и пороховъ додавати не маюти. Тежъ половниковъ в Дикие поля и за границы выправовати не маюти подъ винами и караньемъ в праве описаными.

¹⁾ Пропуски в книзі.

²⁾ Повторено.

И на то дали есмо Никифору Туру архимандриту киевскому и по немъ будучимъ архимандритомъ киевскимъ монастыра нашего Печерского тотъ нашъ листъ, подписавши его власною рукою нашою, до которого на большую твердост и печать нашу коронную притиснути розказали смы. Писанъ у Варшаве лѣта Божого нароженя тисеча пять сотъ девятьдесять шостого мѣсяца сентября десятого дня, а панованья кролевствъ наших польского девятого, а шведского року третего. Sigismundus rex. Florian Olieszko.

Коронна Метрика Московського Архиву Міністерства Справедливости I В. кн. 11 л. 91—2.

М. Грушевський.

Г р а н и ч н и й   с т а в .

Епізод із 1805 року.

На північ від Львова, в широкій долині річки Полтви лежать села Каменополь і Пруси, розділені одно від одного сею річкою, а радше широким ставом, що творить ся річка сперта здоровою греблею перекиненою півперек долини. На двох кінцях греблі здавна стояли два млини: один належав до двора в Прусах, а другий до двора в Каменополі. Отсей став з давен давна був предметом суперечок, сварів, бійок і процесів не тільки між обома дворами, але також між селянами, підданими обох дворів. Ще в 1612 р. суперечка задля сего ставу дійшла була аж до польського коронного трибуналу і королівським декретом була розсуджена так, що став у цілім його обширі признано за власність каменопольського двора, значить, його північний беріг, що притикає до Прус, мав бути природною границею обох доміній.

Декрет був безперечно мудрий, та тільки виданий без порозуміння з Полтвою. Річка несла з собою велику силу всякої нечисти і замулу зі Львова і осаджувала се все на дні ставу; досить було кілька літ не чистити його, то він весь робив ся обширним, затхлим багном, дно підіймало ся чим раз виспів в гору і береги висихали чим раз далі, особливо з плиткого боку, від Прус. За польських часів, здасть ся, чищено сей став частійше, бо пани могли необмежено розпоряджати робучою силою своїх підданих. Та коли Галичина прийшла під Австрію, обмежено права панів до інвентарських повинностей в тіснім значіню, забороноено силувати підданих до праць не обнятих інвентарем, а особливо до таких, як чищене ставів, і ось каменопольський став

швидко зробився мілким, майже весь заріс тростиною та очеретом, а низький беріг з кожним роком посував ся далі і далі в глѳб території колишнього ставу.

Очевидно, що для пруської домінії се була щира ласка Божа, бож після королівського декрету з 1612 р. границя ставу була рівночасно границею її ґрунту, а коли границя посувала ся на перед, то тим самим розширювала ся її територія. Осушені часті каменопольського ставу перемінювали ся на сіножати, котрі домінія з Прус брала на свій ужиток. Вона чинила се обережно; ново здобуті ґрунти не прилучувала до домініяльного поля, але надавала їх своїм підданім, а натомісць загортала до домініяльного поля відповідні частки тих підданських сіножатей, що лежали на території неспорній. Очевидно, що се не причинювало ся до доброї злагоди між обома домініями тим більше, що крім сего були в тім нещаснім ставі ще иньші причини до суперечок. І так селяне з Прус викошували і вижинали на мілких берегах ставу тростину і забирали її собі, а млини побудовані при тім ставі також доливати оливи до огню. Головний спуст був на каменопольським боці і тут в 1802 р. побудувала домінія новий мурований млин. Пруська домінія, котрій ходило о те, щоб рівень води в ставі був як найнижший, тобто, щоб як найбільше низького берега висихало рікрічно, закидала каменопольській домінії, що вона побудувала новий млин і лотоки занадто високо і самовільно, потай від уряду і суперечно з приписами закона підвисшила рівень води в ставі. Щоби дати на се доказ, пруський двір переніс свій млин з низшого на висше місце і відкопав від ставу млинівку, що провадила до сего млина воду. Все те заострило суперечку дуже і в осени 1805 року довело до досить характерного конфлікту, котрий ми тут хочемо розповісти на основі судових актів, ласкаво достарчених нам д. Волод. Томанком.

В 1805 році властителем Прус був Тома Стшембош, молодий ще, бо ледво 23-літній панок, недавно женатий, син дідича поближких Ляшок. Молоде подруже жило в Прусах, хоча пан Тома часто виїжджав то до Львова, то до Відня, а ще частійше навідував ся до свого батька до Ляшок і здасть ся, не дуже пильно займав ся веденем господарства. Займала ся тим його жінка з дому Седлеца, а головно економ Михайло Захаржевський.

Властителькою Каменополя була графиня Мйончинська, здасть ся, вдова.

В 1802 чи 1803 р. прибув до Каменополя якийсь Іабріель Новаковський. Хто він був і чого прибув до Мйончинської, з актів не видно. Тома Стшембош у своїм протоколі зложенім у Відні 1807 р. д. 24 січня говорить про него тільки те, що знав його з видження ще у Львові перед 7—8 літами, значить в 1799 або 1800 р., а що перед 2—3 літами він прибув до графині Мйончинської „як приятель дому“ (als Hausfreund). Вже з сего дискретного зізнання можна догадувати ся, що се була одна з тих „загадкових натур“, що то на подобу птахів небесних не орють, не сіють, а живуть у достатку. Як там виповняв Новаковський при графині свою ролю домашнього приятеля, про се мовчить історія, досить, що швидко він робить ся повномочником графині і завідателем її маєтку, а вже в 1805 р. являєть ся дідичем і паном Каменополя.

Новий дідич хотів зробити ся подібним до нової мітли, що то, як звісно, „все ліпше замітає“ і наложив важку руку на підданих своїх і чужих. Люде ненавиділи його, а відносини з сусідніми домініями були не найкращі. Особливо відносини з Прусами заострили ся. Новаковський велів своїм слугам без пощади заганяти худобу пруських підданих, коли вона вскочила де на каменопольське поле; захоплену худобу гнали до каменопольського двора і різали. Не менше остро виступав Новаковський також проти тих, що жали тростину на його ставі, а суперечку із за пруською млина і рівня води в ставі постановив залагодити радикально — перекопати млинівку, що йшла з його ставу до того млина і таким робом не тільки підвиснити запас води в своїм ставі, але зовсім не пустити води на млин пана Стшембоша і позбути ся його немилої контролі в тій справі, чи в ставі є законом приписаний рівень води, чи може більший. Рівночасно постановив Новаковський розпочати судову акцію для відискання тих частей ставу, що вже від кількох літ були висушені і дідичем Прус репарцельовані між його пруських підданих. Се й довело до конфлікту, котрий ми тут розповімо словами самого пана Томи Стшембоша, бо на жаль, в доступних нам паперах нема скарги Новаковського, де ся подія була описана мабуть троха инакше. Деякі відмінні деталі з тої скарги Новаковського обговоримо зрештою і тут. Ось оповідане п. Томи Стшембоша, зложене в січні 1807 р. в віденьськїм магістраті, де його переслухано на жадане львівського карного суду, перекладене дословно з німецької мови на нашу.

„В 1805 р. коло половини жовтня приїхав я припадково до Прусу, щоби відвідати свою жінку, що проживала там постійно. Я приїхав рано з Ляшок і швидко потім отримую від мойого економа відомість, що п. Новаковський з великою купкою підданих власне починає перекопувати відплив каменопольського ставу в напрямі не тім, що був доси, і некористнім для пруських підданих і для двора. Задля сего він копле землю на пруськім ґрунті, щоби висипати гать потрібну для його ціли.

„Проволока тут була небезпечна; не було можности отримати в тій хвилі урядову поміч проти сего самовільного замаху Новаковського. Оттим то я порадив економови — а з тим згодила ся також моя жінка і її в ту пору присутний там брат Станіслав Седлецкий, — щоби на швидку зібрав кілька може пруських підданих, заборонив Новаковському самовільно викопувати землю, а в разі як би сей ужив сили, опер ся силі силою. Не чекаючи, до чого дійде ся справа, сів я з своїм шваґром Седлецким до воза, щоб вертати до мойого батька до Ляшок.

„Коли ми приїхали на середину села, мусіли ми проти волі троха затримати ся, бо щось там попеувало ся в кінсьькій упряжі і треба було направити.

„Тимчасом прийшов економ до мене до воза і сказав мені, що вправді він з 15 людьми, яких скликав був на борзі, вирушив супроти Новаковського, але сей має коло себе 70 або 80 підданих і скоро тільки економ наблизив ся, зараз велів своїм людям бити його і пруських підданих. Але його піддані загалом не послухали його і лиш деякі кинули ся на економа з лопатами і задля сего він утік, щоб сповістити мене про се. „Та от що, — додав економ. — Найпораднійше було би зловити самого Новаковського як провідника, для його власного безпеченства, і се я можу легко зробити, бо Новаковського і так ненавидять його власні піддані і певно не будуть так дуже обставати за ним“.

„Знаючи, що каменопольські піддані справді ненавидять Новаковського за його жорстокість, а і пруські піддані мають причину ненавидіти його за те, що коли часом пруська худоба зайде на сумежні каменопольські ґрунти, він велить її ловити і різати, я признав, що економів проєкт порадакий для добра самого Новаковського і пристав на него з тою умовою, коли арештоване буде можна довершити легко.

„Економ пішов від нас, а ми рушили далі в дорогу до Ляшок. Дорога веде по при той став, але по відході економа ми мусіли подождати ще з 5 минут у селі.

„Коли ми прибули до того ставу, побачили ми, що економ ішов уже з Новаковским греблею по-край ставу, може яких 30 кроків від нас. Два пруські піддані вели його попід рамена, а решта пруських підданих ішла з заду, а за ними йшли зовсім спокійно його каменопольські піддані.

„Коли отак привели Новаковского до мойого воза, зажадав він від мене оборони проти його арештованя. Я порадив йому, що найбезпечнійше для него буде поїхати зо мною до мойого батька до Ляшок, а відтам батько безпечно в супроводі своїх людей відошле його до дому. Він з разу не хотів сего вчинити, та вкінці й сам признав мою раду найліпшою і поїхав зо мною і з моім швайром до мойого батька до Ляшок, а нас проводили ще лиш його конюх і мій слуга, що їхав на кони Новаковского. Мій батько приняв п. Новаковского приязно і запросив його на обід, запевняючи при тім, що дасть йому вигіднійший повіз і ескорту до Каменополя, але він не хотів ні сего ні того і ще перед обідом від'їхав тим самим возом, що ми ним приїхали; проведений двома нашими слугами до Каменополя.

„Від тоді пробув я до 11 грудня у Львові, -а потім поїхав сюди до Відня, і ані до того часу ані по тім ніяка зверхність не запитувала мене про сю справу“.

Певна річ, пан Стшембош силкував ся показати сю справу як мога в невиннім сьвітлі, хоча нема сумніву, що епізод, який відбув ся в жовтні 1805 р. коло каменопольського ставу, був немов живцем винятою із старопольських порядків сценою панського сомосуду. І Новаковский і Стшембош поступили собі як за добрих польських часів: один самовільно, на власну руку, при помочи великої купи підданих перекопуючи сусідову млинівку, а другий при помочи своїх підданих арештуючи зненавидженого пройдисьвіта, що зробив ся його невідгідним сусідом. Що Стшембош, велячи арештувати Новаковского, не так дуже дбав про його безпеченство супроти розлючених селян з Прусе, котрих зрештою сам він велів на борзі скликати, як радше про те, щоби захопити Новаковского в свої руки, наробити йому встиду, а може й чогось гіршого, се видно з дальших питань, які завдавано йому на протоколі, очевидно на підставі скарги пошкодованого Новаковского.

Отже Новаковський поперед усього твердив, що думка — арештувати його, вийшла не від економа Захаржевського, а від самого Томи Стшембоша, котрий скоро тільки довідав ся, що Новаковський перегачує його млинівку, зараз велів зібрати людей, арештувати Новаковського і відставити до Ляшок, запевняючи Захаржевського, що не має чого боятися, бо вони, тобто Стшембоші, батько і син, не дадуть зробити йому нічого злого. Дальше закидував Новаковський Стшембошові, що проти його волі завів його до Ляшок. Коли Стшембошові люде привели його до воза, він просив Стшембоша відставити його зараз до Каменополя, та сей не згодився на се. Здається, він думав продержати Новаковського в Ляшках у арешті якийсь час, та видно старий Стшембош не згодився на такий самосуд і випустив бранця.

На закиди Новаковського відповів Стшембош, що він справді велів економові зігнати Новаковського зі свого ґрунту, хоч би навіть силою. „Але я й не думав наказувати, щоб його арештовано, не думав навіть, щоби се було можливе, бож Новаковський був на кофї, в товаристві 70—80 селян, а надто звісний був міні як чоловік смілий, що все собі позволить і за подібні насильства був уже оскаржуваний перед політичними і судовими властями“.

„Правда й се, що коли його привели до могого воза, він сразу не хотів їхати зо мною до Ляшок і жадав, щоби його пустити до Каменополя. Та я вияснив йому, що коли вертатиме, а пруські селяне з ненависти побють його, то я не ручу ні за що, і се спонукало його їхати радше зо мною до Ляшок, ніж вертати до Каменополя“.

На питання, чи не знає по імях тих двох селян, що зловили Новаковського і провадили по під пахи, Стшембош відповів, що їх імен не знає, але може додати ще одну обставину на доказ того, „що Новаковський сам повинен бути рад, що міг поїхати зо мною до Ляшок“.

„Коли його привели до могого воза, то ненависть пруських селян супроти него виявила ся голосним наріканем на те, що він ловить і ріже їх худобу. А коли я з воза подав йому руку щоби помогти йому вилізти на віз, то один селянин, котрого імени також не тямлю, відважив ся шарпнути його на зад кричучи, що він не гідний їхати на однім возі зо мною. Тільки з великим трудом здужав я втихомирити своїх селян, що докінче хотіли його звязати і відставити до циркулу. За се моє дбане —

увільнити його з рук розлючених пруських селян і за приятельське прийняте в Ляшках я надівав ся заслужити собі повну вдячність п. Новаковського, а тимчасом бачу, що він оскаржує мене за насильство сповнене на його особі, хоча властиво він сам зі своїми селянами зробив насильство на моїм ґрунті“.

Протокол нічого не згадує про те, чи добродушному і гуманному п. Стшембошеви при сих словах стали сльози в очах, чи ні. Ми не знаємо навіть, чи був ними зворушений львівський кримінальний суд, котрий міг з них одно вирозуміти, що сцена арештованя Новаковського не відбула ся так гладко і невинно, як силкував ся з разу показати п. Стшембош і що в цілім тім епізоді сей пан показав себе зовсім гідним супірником і сусідом п. Новаковського. На жаль ми не маємо дальших актів сеї справи і не знаємо, чи противники перепросили ся, чи може прийшло до засуду котрого з них. В поданю до цїсаря, яке написав Новаковський в справі спорного ставу д. 20 падолиста 1824 р. і в яким він обширно описав історію того спору, він згадує вправді з злобою про різні інтриги і хитрощі і навіть особисті доноси перед властями, яких хапаєть ся пруський дідич, щоби проволочки процес із за ставу, та не згадує ані про своє арештованє в 1805 р., ані про ніяке засудженє Стшембоша за сю незаконність. Із сего документу ми довідуємось лише, що в грудні 1805 року, отже по оповіданім тут епізоді, на місце спору зїхала з львівського цїркулярного уряду провізоріяльна комісія і д. 12 грудня того-ж року видала осуд, котрим потвердила належність цїлого ставу до каменопольської домінії, за перекопанє греблі того ставу пруською домінією наложила на сю домінію кару в сумі 30 дукатів і загрозила їй ще тяжшими карами за дальше нарушуванє власности п. Новаковського. Се на якийсь час успокоїло противників, аж 1819 р. свари вибухли на ново і війшли на дорогу цивільного суду.

Новаковський не дожив його кінця, — він умер десь коло 1830-го року, бо в гідротехнічнім справозданю в 1841 р. сказано, що каменопольські добра вже довгі роки находять ся в судовій адміністрації. В 1835 р. вирвала повинь також греблю каменопольського ставу, так що його плоский беріг висох зовсім і зробив ся „солодкою сїножатою“. Пруська домінія, бажаючи заповнити собі посїданє тої сїножати, насипала здовж ставу гребельку, котрою відграничила сїножатою від мокрого багна, що колись було дном ставу. В Каменополі не було кому дбати про сю справу, а коли в 1841 р. уряд наказав каменопольській до-

мінії або зовсім спустити став і осушити його дно, або вичистити його і наповнити до давньої висоти, то таке наповнене показало ся неможливим, бо ошанцьований від пруського боку шмат колишнього ставу був значно висший від тодішнього дна. Став спущено зовсім і осушено, а Пруси лишили ся при тім, що захопили.

Др. Ів. Франко.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за 1897 р.: часописи видавані на російській Україні.

Кіевская Старина. В сім річнику з поміж статей по історії політичній і суспільній обговорено вже на иньшій місці А. Стороженка про Оришевского (Записки т. XIX), Н. С. Къ історії малоросійськихъ козакъ (т. XXIII—IV), а розвідка д. Мілера „Очерки изъ історіи и юридического быта старой Малороссіи“ буде осібно обговорена; з рештою занотуємо отсі:

А. Стороженко: „Къ історії мѣстечка Борисполя полтавской губерніи“ (кн. 3). Автор збирає тексти літописей XI і XII в., в яких подибує ся топографічна назва „Лто, Лъто, Алто, Альто, Олто“, де загинув Борис, а потім поставлено там церков Бориса і Гліба. З вказівок, в документі 1629 р. виводить автор, що місце, де тепер м. Борисполь, при кінци XVI і з поч. XVII в. звалось „грунтом полукнязьким“, тут був окоп, і стояла церков побудована, по словам монахів, на місци смерти Бориса, а Ст. Жолкевскій доокола окопа, на ґрунті забранім у Пустинно-Миколаївського монастиря, осадив місточко Борисполе; автор виводить з того, що камяниа церква, побудована Мономахом на місци смерти Бориса, достояла до XVII в. На се одначе доводів певних не подає, а видно, що й у XVII в. були декотрі иньшої гадки, бо 1664 р. переяславський протопоп Гр. Бутович поставили хрест на память смерти Бориса на лівім боці Альти, цілком на иньшому місці. Видко, що цілком не так певно і в 1629 р. знали місце смерти Бориса і церкви Мономаха, як думає автор.

Статя тогож автора „Князь Дмитрій Ив. Вишневецкій Байда“ (кн. 3) — біографія звістного атамана козацького, додана до его портрета; портрет переховав ся в галерії родинних портретів Вишневецких

зроблених здає ся при кінци XVII в.; портрет Байди змальований певно з фаянсу. Стата ся, оперта на жерелах, не дає нам нічого нового, крім звістних вже фактів з его жия.

Л. Шадалки „Надъ великимъ лугомъ Днѣпровскимъ“ (кн. 5). В сій статі подає автор спомини свої з подорожи по Дніпрі від м. Александровска по Никопіль; вона о стільки интересна, що згадує важніші історичні місця на Дніпрі.

П. Орловскій: Къ исторіи чумной епидеміи въ Кіевѣ 1770—71 р. (кн. 6). Стата має певний і то не великий інтерес льокальний. Д. О. описує в ній спір між губернатором київським і архимандритом кирилівського монастиря, що не хотів поступитись монастирським домом на шпиталь для чумних. Спір був закінчений некористно для монастиря і дав початок до заміни монастиря на шпиталь в 1786 р. Принагідно оповідає автор також про заснуванє київського кладовища, що тій епидемії завдячує свій початок. Перше бо, як взагалі на Україні, і в Києві ховали мерців коло церкви.

Д. Милорадович під титулом: Снітинская старина (кн. 9 і 10) подав місцеві перекази з околиці міст. Снітина Полтав. губ. і на їх основі, за помочию зібраного материялу на місці і в літературі дає ряд заміток до давнішої й новішої історії сїєї місцевости.

Д. Н. С. додав до портрета князя Миколи Гр. Репніна коротку его біографію, оперту на фамілійних документах (кн. 12), а д. Д. Номис як наочвий свідок справляє деякі хибні або недокладні відомости Сердюкова, в його мемуарах особливо про розділ козацьких полків в Лубнях в сталу армію: (кн. 4) уланів, гусарів і иньших, за кн. Репніна.

О. Л. в статі п. з. „Праздникъ Цереры“ (кн. 12) подав виімок з мемуарів польського шляхтича Фр. Ковальского (Wspomnienia. Pamiętnik Fr. Kowalskiego t. I, II, Kijów 1859) попереджуючи его біографією звістного польського дивака Мархоцкого.

Записки д. Чалого під титулом „Картины народной жизни“ були вже обговорені у нас (Записки т. XXII).

Переходячи до огляду статей культурно- і літературно-історичного змісту, починаємо розвідку д. Харламповича про Островську школу, бо вона вже була обговорена (Зап. т. XXII).

Під титулом „Къ исторіи Кіевской академіи“ (кн. 12) подане обширне справозданє з книжки В. Серебренникова: Кіевская академія съ половины XVIII в. до преобразования ея въ 1819 г. (кн. 12) — про сю книжку див. бібліографічний відділ сього тому Записок.

О. Лазаревскій подає далі свої интересні материяли п. з. „Прежніе изыскатели малорусской старины“; в кн. 1—2 подана біографія і огляд діяльности Олександра Марковича (р. 1790 † 1685), автора

„Записок о малорусскомъ дворянствѣ“, численних, в більшій части доси не оголошених писань і видавця Дневника свого діда Якова М-ча. Подані рівнож численні вїмки з єго творів, що служать не тільки до характеристики самого М-ча, але дають також материял до історії культури на Україні з початком XIX в.

Той сам автор подав згадку присвячену пам'яті Мик. Білозерського, шурина П. Куліша (кн. 1). В ній подана єго біографія і огляд праць.

В. Г-ко дає згадку про Івана Горленка, поета-дилетанта початку XIX в. (кн. 3). Твори єго писані російською мовою, але нам цікаві тим, що можуть послужити до характеристики того часу і того українського паньства, до якого автор належав. Се вже покоління виховане цілком в російськїм дусї.

В. Науменко дає характеристику діяльності і огляд праць наукових П. Лебединцева († з XII 1896), одного з ініціаторів заложення Київської Старини і діяльного її співробітника, головно на поли історії Київа і Київщини; є також згадка про І. Малишевського (р. 1828 † 1897), автора численних праць, головно з нашої церковної історії (кн. 2).

Між материялами подибуємо найбільше материялів до життя і діяльності П. Куліша, і з них почнемо.

Д. Чалий задумав зібрати і видати материял до біографії Куліша і почав (кн. 5) від оголошення відомостей про молоді літа єго на основі споминів власних, оповідань приятеля Кулішевого Ів. Хильчевського і Кулішевих „Воспоминаній дїтства“ (III том повістей Куліша). Довів їх до арештованя К-ша в Варшаві в дорозі за границю (1847 р.).

А. Титов подав 113 листів К-ша до проф. О. М. Бодяньського з р. 1846—1847 (кн. 9—12, українські листи з сїєї кореспонденції „з незалежних від редакції причин“ подано особібно в 2 кн. за 1898 р.). Дають вони інтересний материял не тільки до характеристики самого К-ша, але також до історії літературного і наукового руху того часу.

В кн. 4 передруковано спомини д. М. Лободовського про гостину у К-ша в Мотронівці в 1884 р.; дають вони материял до характеристики діяльності К-ша в Варшаві, яко директора духовних справ, до його діяльності в Галичині і зносин з галицкими Поляками, а вкїнци до єго масткових відносин. Статя в значній части посвячена обороні покійника супроти закидів за його проби порозуміння з Поляками.

В кн. 5 редакція переповїла статю кн. Шаховського про К-ша, оперту на переписці Ш-ого з Кулішем і зложеноу головно з уривків тої переписки з р. 1893—7. Подані ту також інтересні документи, виписані Ш-ким з архіву міністерства освїти про літературну діяльність К-ша в р. 1856—58.

В відділі заміток подано рекомендаційні листи дані Кулішеви 1847 р. М. Ригельманом до В. Ганки і Л. Штура; вони мають певний інтерес для історії слов'янського руху в Києві, вказуючи на певну, хоч і слабу зв'язь сего руху з західно-слов'янським.

О. Л(азаревський) подає матеріяли про І. Котляревського, зібрані в Полтаві (кн. 4); тут подано виїмки з дневника Степана Стеблина-Каменського, сина приятеля Котляревського; дневник починає ся з роком смерти К-ого († 1838 р.), згадано в нім тільки про остатні хвили життя поета. Тут же довідуємось з них, що біографія К-ого уміщена в „Съверній Пчелі“ (1839 р.; N. 146) була написана С. П. Ст.-Каменським на основі устних інформацій і записок его батька, широго приятеля К-ого. Д. Л. подає деякі виїмки з статі Ст.-К-ого про написане і видане Єнеїди і про інтерес К-ого до української народної поезії і історії.

В кн. III подано колекцію невиданих віршів і листів Гулака-Артемовського з рукописи Петербурської бібліотеки; вірші мають інтерес більше для характеристики автора і тогочасної української інтелігенції.

Подано далі уривок з кореспонденції Мартоса — Листи Василя Ломиковського до Ів. Мартоса з літ 1822—30 (кн. 7) (про початок ми гадували в Записках т. XVII).

Д. Л(азаревський) подав 10 листів Данила Велланського († 1847), Українця — проповідника філософії Шеллінга в Росії (про нього див. Записки т. XV). Дають вони причинок до его біографії (кн. 11).

Матеріялів про Шевченка сим разом подано не багато: д. Чалий опублікував збірку листів, обговорену вже в Записках (т. XXI); видано Шевченків малюнок Почаївської лаври і кілька дрібних заміток. Д. К.

Проф. М. Стороженко подав вірші п. т. „Слав'янам“ (кн. 10), уважаючи їх автором Шевченка, але вже д. Коваленко, а потім Др. Франко в Зорі з 1897 р. виказали помилку. Др. Франко порівнює віршу „Слов'янам“ з віршою Костомарова „На добра ніч“ (в книзі: Збірник творів Ієремії Галки. Одеса, 1875, ст. 105—109) і на підставі значного числа спільних місць приходять до висновку, що автором вірші „Слов'янам“ є Костомарів, на що вказує також факт, що вірша переховала ся в паперах Костомарова. Але у вірші тхне такий дух, якого трудно добачити у Костомарова деінде.

Під титулом Кієвскіє Слав'янисты сороковых годовъ (2) подана сучасна записка про Кирило-Методіївське братство. Записка не дає властиво нічого нового в тій справі, по тім, що сказали Костомарів, Куліш і иньші.

В. Г.

До більш интересних матеріялів треба почислити листи М. Костомарова до В. і М. Білозерських (кн. 10), з тих чотири до Віктора Б-ого, писані з заслання з Саратова в 1848—51 р., чотири листи матери

Костомарова рівнож до В. Б-ого з Саратова р. 1849—51, лист студента петербурського університета О. Тихменєва з 1851 р. і два листи Костомарова до Миколи Б-ого з Саратова з 1856 і 57 р. Як звісно, перед засланням своїм був К-ров в близьких зносинах з Б-кимп, а Віктор Б-кий потрудивсь багато коло его увільнення. Зносини тоті, як бачимо, і підчас заслання не перервались: і сам К-ров і его мати вдають ся до Б-ких з ріжними орудками.

Листи К-ова до В. М. Б-ого вказують на велике пригноблене духа у нашого історика в часі его недобровільного побуту в Саратові: почуте самотності і туги за родиною.

Листи до М. Б-ого дотикають ся тем наукових і літературних. К-ров пише про свої занятя, між иньшими про критичний розбір жерел до історії України. Листи матери К-ова мають цілком приватний характер, вказують на прикре фінансове становище К-ова в Саратові, на стан его здоровля, занятя. Всі вони як бачимо дають цікаві причинки до біографії славного історика.

На решті треба згадати ще про відомости, які подає редакция до археологічного з'їзда, що має відбутись в Київі в 1899 р. (кн. 2 і 11).

В відділі „Документів“ подибуємо менше інтересного матеріялу в порівнаню з тамтогорічними замітками. Кілька з них дотикаєть ся внутрішньої історії Київа. В одній описаний спір київського магістрату з урядом, що в 60-х рр. XVIII в. бажав накинути міщанам свого віята; міщане не хотіли обрати чужинця одначе мусіли покоритись. Звістка інтересна яко причинок до історії борби української автономії з централізацією в II половині XVIII в. В поданім тут актовім матеріялі знаходимо також відомости про доходи київських віятів (кн. 2). Друга нотатка говорить про порушення автономії Київа гетьманом Розумовським (1763 р.); вчислені тут книги правні, якими судивсь Київ (кн. 4). З обох заміток видно, що уряд не розумівсь на магідебурскім праві, яким управлявсь Київ, а також і міщане не багато на нім розумілись. До історії київської церкви ап. Андрія поданий матеріял з архіву Синода, з літ 1744—1849.

Кілька уваг знаходимо до історії козацтва: з записки на євангелію в Мошнах черкаського пов. з 4/III 1654 (кн. 2) довідуємось, що тоді на Україні писали „За панованя войска Запорожского“, гетьман уважавсь репрезентаітом власти, а „Військо Запорожське“ означало військово-республіканський державний устрій України. Із збірки Szilagyi т. I подано відомости про зносини Яна Казимира з Ракочієм 1653 р. для получения Польщі з Ракочієм і Турцією против Хмельницького.

Причинки до історії зносин козацтва з Польщею знаходимо в рахунках видатків польського скарбу на дарунки козацьким послам з р. 1664—83

(кн. 6). Козаки не тільки в козацьких справах, але і в своїх приватних приїжджали до Варшави, н. пр. в часі польсько-турецьких воєн. З кінцем XVII в. приводили не раз пійманих Татар до Варшави, за що діставали нагороди. З рахунків довідуємось про склад посольств, про подвиги козацькі, особливо в боротьбі з поганами, опис оружа і уборів козацьких і т. ин. Є тут згадки про посольства Опари до короля, Дорошенка до короля з пійманим Опарою в 1665 р., Сірка 1679 р., гетьмана Могили 1685 р., полковника запорозького Кобеляна, що 1687 р. піймав Дуку, господаря волоського, реєстр дарунків для Палія, для гетьмана Куницького 1684 р., рахунки грошей видаєних на клейноти війська запорожского, завербованого коштом папи 1684 р. Як бачимо, в рахунках тих, взятих з архиву кор. скарбу в Варшаві — подибуємо не одну цікаву звістку до історії козацтва в II половині XVII в.

В статейці про Івана Черниша маємо змальований тип козацького карьеровича, що з військового канцеляриста хотів вийти на стародубського полковника, а коли се не вдалось йому, почав доносити на гетьмана Мазепу; пізнійше добивсь уряду гадяцького полковника, за надужитя, як н. пр. примусове скуповане козацьких земель стратив 1714 р. свій уряд і зістав генеральним судиєю (!), де здобув слави продажного судії.

Згадаємо ще про документ 1687 р., що дозволяє заложити брацтво і цех в м. Лішках; документ служить до ілюстрації ремісничих цехів на Україні, що були заразом і церковними брацтвами.

На решті занотуємо згадку про В. Рубана, що з помічю Безборodka 1777 р. видав історії України 1506—1777 р. і опис її; поданий тут виїмок з листу Безборodka вказує, що сей дав Рубанови багато матеріялу — сучасних звісток до сеї роботи. *Д. К.*

З етнографії дві розвідки — д. Яворського про громові стрілки і д. Ястребова про весільні хліби були вже обговорені у нас (Записки т. XVI і XXII); статі і матеріяли — д. Милорадовича про рекрутів і д. Хатемкіна про пісні сучасної молодежи обговорюють ся в бібліографічнім відділі сього тому. Д. Сумцов присвятив дотепно написану статейку курйозним фантазіям звістного Безсонова. Далі занотуємо:

Сказаніє о царѣ Содомонѣ А. Кудринського. Д. Кудринський записав в Степани, ровенського пов. Волинської губернії дуже повний текст оповідання про Соломона, яке й надрукував в цілости. Оповіданє складає ся з таких мотивів: 1) Соломон веде боротьбу з матерю ще в утробі, за те мати каже його зараз по народженю зарізати, а серце для себе всмажити. 2) Слуга виратовує Соломона, віддає його ковалеві на виховок, а ковалевого сина забирає до Давида на місце Соломона.

3) Соломон муштрує хлопців, а неслухняного каже повісити. 4) Давид висилає людей, щоби відшукали Соломона. Соломон навчає Давидових гостей їсти ложками з довгими держаками. 5) Соломон оцінює золотий плуг. 6) Сол. оброблює каміня при помочи „шліфіря“. 7) Сол. міряє морську глибину і небесну висоту. 8) Сол. шукає кінця світови. Інші мотиви не розказані в оповіданю, лиш згадані коротенько пр. як Соломон написав якусь велику книжку, як володів перстеном з чудесною силою, як перекидав ся в ріжні звіві і розумів їх мову, як вмів лічити хориби, як знав про конець світа, як мудро судив і т. д. З того, що оповідач згадує про такі мотиви, а не подає їх, видно, що вони знані в селі, лиш оповідач забув про них і не вмів як слід розказати. А варто булоб їх ще відшукати.

Вправді повисші мотиви знані вже всі з давнійших записів, а многи з них обробив навіть поетично Руданський в своїх „Світових байках“, то однакож в одно оповідання не були ще вони зібрані так як тут (в українсько-руськім варіанті). Надто находять ся в них деякі моменти нові, пр. Соломон міряє висоту летючи на птаку (мотив винятій з незвичайно розповсюдненої казки), спускає ся в море в діжді і т. д. Цікаве, що суди Соломонові, зносини Соломона з премудрою царцею і чортом, оповідання про Соломонову жону — не втягнені в сей варіант.

Дальше застановлює ся автор над питанням, щоб причинило ся до множества вигадок про Соломона, та подає літературу предмета і паралелі до поодиноких мотивів. При питаню, чому народні перекази про Соломона не перейшли в народню поезию, висказує автор здогад, що причиною того була несеріозність і анегдотичність Соломонівських оповідань. На мою думку перешкодою до того була також сама особа Соломона, що по народному вірваню не є святою, коли тимчасом духовні стихи оббирали собі за предмет оспівуваня лиш святих, або гадки ширені святим письмом. До світської знов поезії не надавала ся особа Соломона тому, що вона українському народови зовсім чужа; за того не було жадної причини висувати її в пісни на верха і робити з неї якого небудь героя.

Легенда о сотвореніи земли и злыхъ духовъ под. Х. Я. (кн. 7). Під сим заголовком подає д. Х. Я. звістну легенду про початок світа і боротьбу ангелів, записану д. Бенковським, в селі Рихті, Камінецького новіту, Подільської губернії. Легенда зложена з таких мотивів: 1) Сатанайл вилазить з бульки, що Бог розбив паличкою, і поринає в воду, щоб дістати Богови землі, але виносить її аж за третім разом. 2) Бог сотворивши землю засилиє. 3) Сатанайл хоче його утопити, але штука не вдає ся. 4) Бог заселює землю. 5) Сатанайл творить собі ангелів.

6) Боротьба Сатанаїла з Богом. 7) Борба Сат. з Михайлом. 8) Бог заковує Сатанаїла в кайдани, які він зробив сам на себе. — Текст сеї легенди належить до новітших. Звичайно стрічає ся він в двох окремих епізодах, з них другий говорить виключно про боротьбу Михайла з Сатанаїлом. (Пор. Етн. Збір. Т. III. Легенди ч. 1—2). Тут обі часті злучені разом подібно як у Руданського (Сьвітові Байки. Дума перша). Мова легенди цілком вже подільсько-галицька.

Свадебнія п'єсни записаннія въ Подольскої губерніи. — А. К. (кн. 3). По збірниках весільних пісень і обрядів, які у нас вже доси появили ся, трудно щось нового в тій матерії подати. Могло би то бути лиш тоді, колиб пісні записано в такій околиці, де їх ще не записувано, або колиб новозаписані пісні і обряди ріжнили ся від давнійше записаних в даній околиці. Збірник поданий д. А. К. не має ані одної, ані другої прикмети. Він може лиш служити варіянтном і то далеко неповним і недокладним до иньших вже оголошених збірників. *В. Г.*

З етнографічних заміток занотуємо описъ вечера в день Купала в м. Погребищу бердичівського повіта і в м. Ахтирці в II половині XVIII в. (на підставі документів з архиву куреської духовної консисторії). В м. Ахтирці статуя Купала була одягнена в жіноче платє і прикрашена цвітами. Її ставляли на стіл, коло неї шклянку з якимсь напитком. Дівчата співали „богомерзкія“ пісні. Потім статую обносили по місті (кн. 6).

Із згадки про етнографічний музей в Варшаві (кн. 7) довідуємося, що там є предмети з Забужської Руси, Галичини, Поділя, Волині, Київщини, Пиньщини, Підляся.

В відділі бібліографії обговорено 52 книжок в різних мовах і ріжного змісту. З того в мові російській 36, польській 7, українській 6, німецькій 2, французькій 1. По змісту найбільше історичних (28), решта належить до літератури, археології, етнографії, економії, статистики і бібліографії. Вкажемо на важніші: прихильні сировоздання з Записок наук. тов. ім. Шевченка і Мемуарів къ исторіи Южной Руси, випуск II. Велика рецензия на працю Лилєва: „Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ в XVII—XVIII в.“ звертає увагу на вагу тої книжки для внутрішної історії України, особливо для історії колонізації. Згадаємо ще рецензію на „Русскія древности въ памятникахъ искусства, изд. гр. К. Толстымъ и Н. Кондаковымъ“ вип. V, Гловайского: „Историческія сочиненія т. II“, що обіймають его праці з р. 1859—96, на I том. Памяток української мови і літератури і ин. *Д. К.*

Белетристика в сїм річнику заступлена історичним романом М. Старицького Передъ бурею (по російськи), йогож українською драмою: Богдан Хмельницький та етнографічним оповіданням Ф. Кудринського

Отець Аліпій (по російськи); в додатках подано ще недокінчену повість Олександра Марковича „Малоросійская свадьба“.

В тих же додатках надруковано кілька записок з сього століття (мемуар Чепи про українські козацькі уряди, Мартоса про Лянкастерську школу в Києві, про оселення Чорноморського війська), драматичний утвор XVIII в. під титулом *Declamatio* і розпочато інтермедію Довгалецького.

*

Університетські Извѣстія (київські).

З офіційальної частини сього року згадаємо справоздане зі стану Київського центрального Архіва для старинних актових книг губ. Київської, Подільської та Волинської в 1896 р. 1 січня 1696 було там 5920 актових книг, 488465 окремих документів. В інших відділах праць, щоб ближше належали до України-Руси, не надруковано нічого. В круг славістики входять лише: продовжене довшої монографії К. Радченка про сербського письменника Доситея Обрадовича (N. 2, 4, 5, 6), праця Н. Глокке про Яна Кохановського (11, 12), продовжене розвідки Т. Флорнського про успіхи студій над польською мовою (8) і тогож замітки про важніші праці зі славянської історії і фільології (тут подибуємо прихильну оцінку студії дра О. Колесси над Житієм св. Сави) (N. 2). До загальної історії належить розвідка В. Пискорського про костюмські кортеси в переході від середніх до нових віків (10, 11, 12). Вкінці для економістів буде інтересне продовжене великої студії Н. Яснопольського про географічний розклад державних видатків Росії (1—6, 8, 9).

У відділі критики визначаєть ся огляд новішої літератури по психології проф. Г. Челпанова (7). В додатках окрім метеорологічних матеріялів бачимо А. Сонні *Analecta ad Dionem Chrisostomum* (1—6). С. Т.

Записки імператорскаго Харьковского университета.

В сьому річнику стрічаємо дальше продовжене великої праці проф. Багалія про харківський університет (Нарис історії X. у.). До продовжень належить також розвідка І. Нетушила про римські державні старинности. Взагалі не знаходимо тут праць, щоб мали для нас ближший інтерес, тому лише згадаємо: розвідку А. Вязігіна про розкладене партій реформи за папи Олександра II (кн. 1), нарис історії цвяхового промисла в Росії П. Фоміна (1), бесіду проф. Шульца про адвокатуру в старинних Атенах і про Лісія (2), початок праці А. Стоянова про примітивне право і законодавство культурних народів старини (2), вкінці справоздане Е. Редіна в X археологічного з'їзда (1). У відділі літописи університета подибуємо окрім продовження праці проф. Багалія ще

й звістки про катедру історії всесвітної літератури і її професора А. Кірпічнікова (1). В додатках бачимо окрім звичайних метеорологічних дат продовжене перекладу студії Дж. Картуччі: Нарис розвитку національної літератури в Італії (3, 4).

В „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи“ уміщено за 1897 р. ось-які цікавіші для нас статі:

„Кієво-Софійській катедральній протоіерей Петръ Гавріиловичъ Лебединцевъ“ — Свящ. Тітова (кн. I). Ся статя є доволі повною і цікавою біографією небіжчика прот. Лебединцева. Скаавши кілька слів про перші роки життя небіжчика, про виховання в бурсі (богуславській), семинарії (київській) і академії, про учителювання в орловській, а потім київській семинарії (Лебединцев був учителем психології, логіки і німецької та французької мови), о. Тітов доволі довго зупиняєть ся на огляді життя і діяльності Лебединцева в часи його священства в Білій Церкві. Живучи в Білій Церкві, небіжчик, що коло сього часу втерав жінку і сімю, весь віддав ся науковій та суспільній праці. Для того, щоб зібрати, як мога, більш матеріялів про історичну старовину, що так зацікавлювала завжди його, Лебединцев, як про те розповідав, ззивав старих дідів, звертав їх розмову на старовину, на спогади минулого і потім записував все цікаве, що визнавав від них. Ще більше енергії вкладав в справу народної освіти — заснуванє і устрій шкіл для селян. Богато тут прийшлось йому боротись з панами і ріжними инчими ворогами народа і його освіти, богато покласти щирої праці, алеж енергія молодого ще тоді Лебединцева дійшла сього; були засновані школи в Білій Церкві і поблизких селах. Ся частина біографії прот. Лебединцева найкраще написана в статі о. Тітова. Далеко не таке вражіння робить друга частина сїєї біографії, де о. Тітов звертає увагу на діяльність Лебединцева, яко „патріота, радѣтеля о благѣ и спокойствіи отечества“. Тут о. Тітов говорить про повстаннє селян Київської губ., що було в 1855 р., про замиреннє сього повстання і про участь, яку брав в сьому ділі Лебединцев. Перш за все нас здивовало дивнє розуміннє причин сього повстання. Поминаючи вовсім соціально-економічні причини, що одні тільки, по нашій думці і могли викликати се повстаннє, о. Тітов бачить причину його в горячому бажанню наших селян служити царю, в відгуці на слова маніфеста (1854 р.), що „всі щирі сини Росії з зелізом в руках, з хрестом в серці стануть на оборону своєї вітчизни...“ Бажаючи служити царю і вітчизні, селяне, по думці о. Тітова, записувались в козаки. Хто записав ся в козаки, той (так думали селяне) не повинен вже був робити панам, бо він служить самому царю, повинен бути вільним. А що богато селян записалось в козаки, то селяне дійшли до думки, що цар вже

визволив всіх їх від кріпацтва і прислав навіть на се і свій указ. Сі укази прийшли до сьвященників, алеж сьвященники їх не читають, бо ідуть за одно з панами. Тим то і треба примусити їх оголосити перед усім народом сі укази. Так розуміє о. Тітов причини повстання. Алеж і се ще не все: о. Тітов доволі довго зупиняєть на описи сього повстання, навіть наводить слова очевидців, а про те читачеві не видно, щож тут такого дуже патріотичного зробив Лебединцев, щоб про се навіть писати таку довгу окрему частину, що дуже мало вяжесть ся з житєм і діяльністю пок. протоєрея. Сказавши ще кілька слів про діяльність Лебединцева яко проповідника, о. Тітов переходить до життя і діяльності Лебединцева в Києві (1860—1896 р.). Тут о. Тітов доволі докладно говорить про діяльність Лебединцева коло жіночих духовних шкіл, потім про його матеріяльно-наукову діяльність, яко редактора Київськ. Еп. Вѣд. і співробітника різних історичних видань. Тут же, в кінці статі, о. Тітов додає і бібліографію видатійших праць Лебединцева.

„Историко-топографическіе очерки древняго Києва“ — Н. И. Петрова (кн. 2, 3, 4, 6 і 7) — закінченне розвідок; вони будуть обговорені осібно.

„Памяти покойнаго профессора Ивана Игнатьевича Малышевскаго“ — свящ. Ф. Тітова (кн. 2). — Ся статя о. Тітова є не то некрольоґ, не то повна біографія; яко некрольоґ, вона дуже довга, а яко біографія — дуже коротка. В сій статі о. Тітов говорить про смерть, похорони небіжчика професора і про вражіння, яке зробила ся смерть на всю академію, потім коротенько розповідає біографію Малишевського, говорить про його літературну діяльність, подає доволі повну бібліографію наукових праць небіжчика і додає (вкінці) ті промови, що їх говорили над труною Малишевського професори і студенти. В сій же статі о. Тітов обіцяє окремо поговорити про Малишевського, яко історика.

„Кіевская Академія съ половины XVIII вѣка до преобразования ея въ 1819 году“ — В. Серебрєнникова (кн. 3, 5, 7 і 9) — обговорєно осібно.

„Протоіерей Назарій Антоновичъ Фаворовъ“ (некролог) Прот. І. Королькова (кн. 3). Се доволі докладно виповнений некрольоґ небіжчика, що був кілька часу професором академії, а потім київського університету (аж до смерти).

„О стѣнописи въ великой Успенской Церкви Кіевско-Печерской Лавры“ — В. Ертеля (кн. 4). Сей реферат д. Ертеля появил ся ось з якого приводу. Недавно в великій лаврській церкві почала ся реставрація фресок; для сього, звичайно, прийшлось пооббивати стару штукатурку, а з нею і старі малюнки. Ось і почали з сього

приводу в деяких російських часописах гвалтувати, що „реставратори Київо-Печерської лаври зчистили і забілили фрески і навіть не пожалували портретів князів Острожських та Сангушка з XVI в.“ (Русск. Вѣдом. 96 р.). Д. Ертель поклав собі метою довести, що сучасна живопись лаврська не має жадної ціни, що старинні фрески до нашого часу не дійшла, що ніяких фресок та портретів, щоб мали яку небудь стійність, тут і не було... Треба сказати, що опираючись на різнороднім історичнім матеріялі, д. Ертель доволі докладно доводить свою думку...

„Святый священно-мученикъ Макарій, митрополитъ Кіевскій и всея Россіи“ — свящ. Ф. Тітова (кн. 5).

— „Кіевскій митрополитъ священно-мученикъ Макарій и его значеніе въ исторіи юго-западной церкви“ — Прот. И. Н. Королькова (кн. 6).

Обидва сі реферати з'явилися з приводу 400 літнього ювілею смерти митрополита Макарія, обидва вони також однаково розповідають про жите і діяльність сього митрополита; можна навіть думати, що друга частина реферату о. Королькова (де він говорить вже про самого Макарія, сказавши наперед про діяльність його попередників) написана під чималим впливом реферата о. Тітова, тільки реферат о. Тітова відрізняється від реферату о. Королькова більш критичним і самостійним користуванням матеріялами. Але й у рефераті о. Тітова неприємно нас вразила дуже сьміла і слабо умотивована думка, ніби митроп. Макарія убили Татари, підговорені та найняті „ревнителями унії та папизма“.

— „Очерки изъ исторіи Кіевской Духовной Академіи. Преосвященный Моисей Богдановъ-Платоновъ, первый ректоръ Кіевской Духовной Академіи“ — свящ. Ф. Тітова (кн. 10). О. Тітов, як сам каже в своїй статі, задумав розроблювати жерела до історії нової академії, щоб підготовити до 300-літнього ювілею академії більш-менш повну історію її. В сій статі автор описує загальне становище київської кадемії перед ректоруванням в ній Богданова, потім розповідає біографію його до ректорування, далі говорить про участь, яка випала на долю його в реформі академії, а потім, аж до кінця статі, говорить про його, як ректора. О. Тітов дуже високо ставить діяльність Богданова, як ректора, що добре поставив економічну і науково-просвітну частину академії. Взагалі се статя доволі цікава і читається з охотою.

— „Прискорбныя столкновения Петра Могилы съ своимъ предшественникомъ по митрополіи и Кіевско-нікольскими иноками“ — С. Т. Голубева (кн. 10). Статя проф. Голубева дуже цікава. Зразу видно талановитого і обзнайомленого автора, що вміло порядкує всім тим багатим історичним матеріялом (акти, літописи,

мемуари), що є в його під руками. Ся статя д. Голубева є частиною приготовленою до друку другого тому його цікавої розправи про Петра Могилу „Петръ Могила и его сподвижники“. В сій статі проф. Голубев боронить Могилу від напасти на нього, як на причину церковних заклотів, що настали після того, як він вступив на митрополичу катедру. Він виправдує Могилу і від обвинувачень жорстокости що до митрополіта Ісаїя Копинського і кїво-нікольських ченців, доводячи, що до такої жорстокости Могилу примусили тяжкі обставини, в яких була в ті часи православна церков, лихий характер та недобрі відносини до нього митрополіта Ісаїя Копинського, що не Петро Могила (як завважував Голубеву Голубінскій, що рецензував його працю), а сам Ісаїя Копинскій і його суворий та не відповідний для того часу консерватизм були головною причиною огсіх подій, що пятном лежать на репутації митр. Могили.

— „Столѣтіе Кіевскої епархіи въ настоящемъ ея составѣ (1 Сентября 1797 г. — 1 Сентября 1897 г.) и состояніе церквей, въ какомъ оныя вошли въ этотъ составъ“ — Прот. П. Орловского (кн. 11). В сій замітці пр. Орловського звертає на себе увагу розпорядженіє митропол. Іеротея (1798 г. 7 серпня), де митрополіт описує лихе становище, в якому були в сі часи церкви в Кїївській епархії і радить, як заломогти сьому лиху. X.

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости.

Попытка къ разрчшенію вопроса, кто именно перенесъ гробъ великаго князя Ярослава съ западной стороны Кіевско-Софійскаго собора на сѣверовосточный уголъ его. Прот. П. Орловського (N. 4).

Коли ся домовина перенесена на теперішнє місце — нема документальних відомостей. Автор догадує ся, що се зроблено за митрополита Гедеона Свѣтополка-Четвертинского, з Рюрикового роду, не пізнійше 1688 р. Коло того часу західню сторону собора заходами митрополита чистили від купи каменя та сьмітя, що лежали тут більш як пятьдесяти років від склеплїня, що завалило ся в 1625 р., через то домовина митрополитового предка, на думку автора була перенесена в инше місце, аби не перешкожала в праці й не була топтана робітниками.

Святый князь мученикъ Игорьь Ольговичъ Олександра Лотоцького (N. 16). З поводу 750-літя від дня мученицької смерти князя Игоря оповідає ся в загальних рисах його житє.

Кіевскій митрополитъ, священномученикъ Макарій и его значеніє въ исторіи югозападной церкви. Прот. І. Королькова (N. 10). З поводу 400-літя від дня смерти сего митро-

полита подають ся звістки про його жите на підставі праць митр. Макарія, Малишевского, Знаменского й інших загальнозвісних жерел.

Причина, вызвавшая Брестскую унію (N. 8). Подає ся зміст реферата, що читав О. Левицький в Историчному Товаристві Нестора літописця. На думку референта, причиною унії був розстрій між висшим православним духовенством і руським народом у XVI ст., що скінчив ся відірванем першого від православної церкви. Народ не пішов за своїми пастирями-відступниками, не зрадив своїй віри і серед народа унія ширила ся тільки насильствами та дякуючи підмозі польського уряду.

Пастьрская дѣятельность Кіевскихъ митрополитовъ съ 1686 по 1796 гг. Ф. Мальованського (N. 15—19). Тут подають ся, на підставі друкованих жерел, звістки про митрополитів: Гедедона Сьвятополка князя Четвертинського (1686—1690) — його боротьбу в уніятами та „адміністратором кїївської митрополїї“, львівським єпископом Іосифом Шумлянським, що захопив усї маєтности кїївської катедри, що були в Польщі за границями власти російської; про Варлаама Ясинського (1690—1707) та Йасафа Кроковського (1708—1718).

Переходъ вотчиннаго лаврсаго духовенства въ вѣдѣніе Кіевскихъ митрополитовъ. К. Н. Ш—ого (N. 19).

Кїїво-Печерська лавра запевнила собі здавна право ставропігїї й незалежности від кїївських митрополитів, а від 1688 р. перейшла під безпосередний заряд московського натрїяршого престолу, та при тому від самої лаври були зовсім залежні всі її монастирі, маєтности, ґрунти, землі та друкарні. На сїй підставі лавра доглядала й орудувала всім білим духовенством, що було в лаврських маєностях, сама вибирала, іменовала і скидала тамошніх сьвященників; для висвячення-ж лавра посилала вибраних до кїївського митрополита, а иноді до єпископів чернігівського та переяславського. Се тревало до 1769 р., а того року синод, з огляду на те, що дотодішній порядок-орудуваня лаврським білим духовенством не відповідав вимогам реґлаента, рішив: усї церкви й сьвященників і службу церковну при них у лаврських маєностях і всіх тамошніх сьвітських людей в духовних справах віддати під повний догляд єпархїальних архиереїв.

Вольнскія Епархїальныя Вѣдомости.

Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Вольнской епархїи. Н. Теодоровича (від N. 1). Іде дальше початий давно опис епархїї. Давнійше надруковане вийшло осібним виданем у трох томах.

Судьбы православія и русской народности на Волини въ послѣднее столѣтіе (1796—1896) Б. Давидовича (N. 14 і 15). Се бесѣда, читана на ювлейнім актї волинської дух. семинарії 29 вересня; тут виложена доля Волини за останнє десятилітє поряд в історією семинарії й показана культурна роля семинарії, що довгий час була одиноким руським шкільним закладом у країні. Уложена бесѣда блискуче, артистично.

Исторія первоначального устройства Волынской духовной семинарии и списки воспитанниковъ, окончившихъ курсъ ученія въ ней въ теченіе столѣтія ея существованія (1796—1896). Сего року друкували ся ті катальоги на пам'ятку столїтя семинарії, що сповнило ся 14 мая 1896.

Историческое значеніе православія Б. Давидовича (N. 30—32), — бесѣда, читана на ювлейнім актї Почаївської Лаври 8 вересня 1897, в 300-літні роковини пробування ікони Божої Матери на горі Почаївській. Зміст подано головню по книжці Батюшкова „Волынь“.

Къ исторіи Почаевской обители В. Туркевича (N. 33—35). Докладно описано коронованє Почаївської ікони Б. М., що було 8 вересня 1773 р. Коронував її уніятський єпископ луцький і островський Сильвестер Любинецкий-Рудницкий за дозволом папи Климента XIV. Перед коронованєм тойже єпископ розсліджував чудеса, що стали ся при тій іконі, для того Сильвестер Любинецкий-Рудницкий приїжджав до Почаєва і в 1770 р.

Почаевская Успенская Лавра подъ управленіємъ священно-архимандрита Высокопреосвященнаго Модеста, Архієпископа Волынскаго (1889—1897) Гр. Крижановського (N. 22—26). Се вивривок із книжки, що вийшла в 1897 р. п. з. „Почаевская Успенская Лавра — историческое описаніе“, — праця пок. прот. Хойнацького, перероблена Г. Я. Крижановським.

Документы, относящіеся къ древней исторіи православнаго Почаевского монастыря на Волини (N. 36). Друкують ся дальше початі в 1895—96 р. у тих же Вѣдомостяхъ документи, дуже сумнівні, що, про те, подають ся видавцем їх прот. Трипольскимъ яко певні. В сїм 1897 р. надруковано тїлько два документи (з черги 16-й і 17-й), що їх видавець датує 1224 р. Очевидно, видавець хоче годувати читателїв Вѣд. Вѣдомостей не сразу всїм богатством, що є в него, — доброго по трохи. Про вартість тих документів сказано при огляді В. Еп. Вѣд. 1896 р. (Зап. т. XIX).

Подольськія Епархіальныя Вѣдомости.

Історичних статей майже не було. Можна згадати хіба отсі:

Въ Подоліи назадъ тому два съ половиною вѣка (N. 37—38). Подають ся виписки з опису подорожі в Москву 1654 р. антиохійського патріарха Макарія, що описав його син архидиякон Павло Алепський. Виписки взято з надрукованого в „Русскомъ Обзорѣніи“ 1897 р. перекладу і дотикаються тільки пригод переїзду подорожників через Подільщину. Звертає увагу подорожників, що вступили в Подільщину та Україну, особливо те, що тоді майже всі Українці-козакки були письменні, навіть дівчата вчили ся письма. Наше ХІХ столітє не далеко забігло від ХVІІ ст.! Витяги опису подорожі через Подільщину взяті з „Р. Обзорѣнія“, де ті описи друкували ся з скороченнями і чимало з подорожі через Подільщину пропущено; треба було взяти їх із „Чтеній въ Московскомъ Обществѣ Історіи и Древностей Россійскихъ“ 1897 р., де ся цікава подорож надрукована цілком у перекладі проф. Г. Муркоса.

Подолія сто лѣтъ тому назадъ и въ настоящее время Н. Я. (N. 1). Короткий історичний нарис житя Поділя, нічого нового не подає ся.

До сего можна би додати дві статі історично-побутового змісту: „Бытъ священниковъ-дѣдовъ и отцовъ и священниковъ-внуковъ нашего края (N. 10—11) і „Древніе дьячки и новые псаломщики“ (N. 39), та дві статі церковно-етнографічні: „Священные дни Страстной седмицы и Свѣтлаго Воскресенья Христова въ связи съ народными вѣрованіями и обычаями. А. Лотоцького (N. 15—17) і „Препровождение Рождественскихъ праздниковъ въ приходахъ Подольской епархіи и возможное вліяніе церковныхъ школъ на облагороженіе традиціонныхъ народныхъ увеселеній на святкахъ (N. 51—52).

Кишиневськія Епархіальныя Вѣдомости.

Бессарабская старина. Д. Щеглова (N. 9 і 10). Після прилучення в 1812 р. Бессарабіі до Росіі та заложеня тут окремої епархії, епархіяльній власти треба було всяко заходити ся коло впорядкованя епархії, викоріняти небажані появи в церковно-релігійному житю православних і т. п. На підставі архивних документів Киш. консисторіі автор оповідає про дві пригоди з того часу — одну про те, як вірменські съвященники похоронили православного й достоювали свого права на се, а другу про увіяетського съвященника Луку Зеленецького, що забрав ся з Подільщини до Хотина і тут заходив ся працювати в користь уніі та католицизма.

Матеріали для історії Кишиневської єпархії, Д. Щеглова (N. 16). Розказує ся про діяльність кишиневського архієпископа Антонія (Шокотова), що правив Кишиневською єпархією від 1858 до 1871 р. до своєї смерті, і головню викладає ся зміст його пропозиції консисторії 1858 р. після першої об'їздки єпархії, де він завважав чимало безладя в церковному й парафіяльному життю та вказував відповідні способи для усуненя того безладя.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.

Картинки изъ прошлаго Черниговской духовной семинарії (N. 1—8). Продовженє статі, початої в 1896 р. В напечатаній тут частині оповідає ся про діяльність першого начальника отвореної в 1700 р. чернигівської колегії, префекта еромонаха Антонія Стаховського, що й був власне організатором сеї колегії. Про него подана особна статя в тих же Вѣдомостяхъ (див. нижше). Дальше показано стан науки в тім закладі, що звав ся потім семинарією; судячи по програмі наук, що там подавали ся, можна сказати, що до половини XVIII ст. то був заклад для загальної освіти; аж у 1749 р. чернигівський єпископ Дубневич завів класу філософічну, а потім і богословську.

Антоній Стаховскій, Архієпископъ Черниговскій. Олександра Лиховицького (N. 2—22). Антоній Стаховський, родом Українець з с. Рінок „Черниговського намістництва“, був чернигівським архієпископом від 1713 до 1721 р. Се один з тих єпископів Українців часу Петра Великого, що, вийшовши зо стін київської академії, були найближшими співробітниками реформаторів Росії. Автор, проти думки декотрих учених, отожднює особу архієпископа Антонія Стаховського з першим префектом чернигівської колегії, автором твору „Сказанія о св. писані“ і „Зерцала отъ писанія Божественнаго“. Останній твір в сій статі розібрано докладно. Вступив Антоній на чернигівську катедру в 1713 р., вибраний на сей уряд радою з духовних і світських урядників єпархії, зібраною гетьманом Іваном Скоропадським. При висвяченю в Москві Антоній дістав грамоту, де свідчило ся, що Чернигівська єпархія піддана не київському митрополиту, а безпосередно московським патріархам, і що чернигівські архієпископи мають право займати перше місце межі московськими архієреями. За архієпископа Антонія Стаховського перестала існувати чернигівська друкарня, заложена Лазаром Барановичем зразу в Новгород-Сіверську, а потім перенесена до Чернигова. В 1720 р. видано царський указ, аби в тій друкарні не друковано книжок, окрім церковних, при тому „въ полномъ согласіи съ великороссійскими дабы никакой розни и особаго нарѣчія

въ оныхъ не было“, як сказано в царськїм указї. 1720 р. архієпископа Антонїя покликано нагло до Петербурга, а потїм іменовано митрополитом Тобольським. Причина була ось яка. В однїм монастирї Чернигівськїй епархїї якийсь монах оповїдав братїї, що він бачив у ночі видїне на небї, якусь огню фїгуру в видї злуки кількох мечїв, рук і вїг, і внизу немов буква „покой“. Про се видїне стали скрізь говорити, з рук до рук ходили рисунки видїня. При тодїшньому станї України, коли російське правительство дивилось підозрїно на Українцїв, особливо після зради Мазени, се видїне затрївожило гетьмана Скоропадського, що донїс про се російському резидентови Меншикову і останнїй звїстив про се в Петербург, а від архієпископа Антонїя став добивати ся, аби скинув єромонаха, що бачив видїне з натяками на імя царя Пєтра. Антонїй не сповнив бажаня Меншикова, про що останнїй і пожалував ся в Петербург. З сего почав ся процес; монахїв покликали в Петербург, тягли з них протоколи й т. п.; нарештї ясновидця заслали на замкнене в Соловецькїй монастир на завєдї, а архієпископови наказано „впредь защищенїя за возмутителей не держать имѣть“ і перенесено в Тобольск.

Замѣтка о времени рожденїя Святителя Θεодосїя Углицкаго, Архієпископа Черниговскаго, Гр. Барадулїна (N. 3). Докладно не означено часу народин св. Θεодосїя; автор думає, що Θεодосїй родив ся в першїй половинї трицятих рокїв XVII ст.

О времени нареченїя и хиротонїи Св. Θεодосїя Углицкаго въ архієпископа Черниговскаго. Г. Барадулїна (N. 7). Означає ся, що нареченє св. Теодосїя було 9, а хиротонїя 11 вересня 1692.

О годѣ, мѣсяцѣ и днѣ блаженной кончинн святителя Θεодосїя Углицкаго, Архієпископа Черниговскаго. Г. Барадулїна (N. 9). Рїжнї свїдоцтва в сїй справї автор зводить до того, що св. Теодосїй умер 5 лютого 1696 р., а 7 лютого був похорон.

Документъ, выданный 10 февраля 1687 года игуменомъ Выдубецкаго монастыря св. Θεодосїемъ Чудотворцемъ Черниговскимъ (N. 26). Сим документом позволяє ся в мїстечку Літковичах, — що належало до Кїиво-Видубецького монастиря, котрого св. Теодосїй був настоятелем, — із господарїв ковальського, бондарського та кушнїрського ремесла оснувати один цех і одно братство при мїсцевїй церкві, та подають ся правила сего цеха.

Расколъ въ сѣверной Малороссіи въ XVII—XVIII в. Историческій очеркъ (N. 23—24). Вказує ся час появи перших поселенців із роскольників у теперішніх роскольницьких оселях Чернігівщини, — що ті поселенці появили ся в остатній четвертині XVII ст. Статя не скінчена.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости.

Историко-статистическій очеркъ села Хандълевки Кобелякского уѣзда, сьвящ. Н. Пирського (N. 1—2). Документальні вѣдомости про се село починають ся від першої половини XVIII ст.; теперішня Цокровська церква се третя по числу; друга була побудована заходом князя Баратова в 1743 р., а перша, що існувала до того часу, незвісно коли була побудована. В теперішній церкві є кілька річей, подарованих козаками в XVIII ст.; є там між иньшим срібний хрест і срібна чаша, подаровані в 1753 р. „козакомъ Сѣчи Запорожской куреня Ктиторовскаго Никитою Матеевымъ сыномъ Халабудю“.

Историко-статистическій очеркъ с. Лучекъ, Кобелякского уѣзда, сьвящ. Н. Пирського (N. 3—4). Початок оселі автор відсуває до кінця XIV або початку XV ст. (хоч дєкавіз не наводить). Певніші вѣдомости про село починають ся від початку XVIII ст., коли 1708 р. була побудована перша, на кілька відомо, Крестовоздвиженська церква. Теперішня церква — вже четверта по числу. Іконостас у теперішній церкві старий, поставлений ще в 1752 р. „коштомъ войска запорозкаго значнымъ товарищемъ покойнаго Никиты Халабуды куреня Титоровскаго и его же товарища Тимооея Гаркушенка“.

Мѣстечко Гальмазовъ и его Успенская церковъ (Золотоношського повіту), сьвящ. Н. Богацького (N. 5—7). Певні вѣдомости про се містечко починають ся від першої половини XVIII ст., та з огляду на те, що в селі, в тім місці, де тепер церква, видно сліди городища — піскуваті земляні вали, — можна думати, що ся оселя дуже давня.

Городъ Золотоноша и его св. Храмы, Н. Сигарда (N. 28 до 34). Досить докладна монографія міста Золотоноші, що брала велику участь в народній боротьбі козаків з Польщею за Хмельницького, а потім з Москвою за Дорошенка. Крім вѣдомостей про церкви, що були в Золотоноші від першої половини XVII ст., описує ся золотоношський жіночий монастир, що був до 1790 р. мужеським. До статі додано документ 1627 р.: фундація золотоношським цехам на заснованє братства.

Полтавщина вь XVI вѣкѣ. А. Пясецького (N. 17 і 18). Відомости про географію країни, способи оборони, заселеня до унії 1569 р. і після неї й т. и. відомости виложені головню на підставі праці Яблоновского в *Źródła dziejowe* т. XXII, що вийшла 1897 р.

Къ исторіи Полтавской епархіи. Время Варлаама, архієпископа Кієвскаго и Галицкаго (1722—1730). А. Пясецького (N. 8—10). На підставі книжки указів, знайденої автором в архіві церкви с. Великого Кобилячка (Полтавської епархії), вказують ся ріжні заходи що до духовенство, що були видавані правительством за архієпископа кїївського Варлаама Вонатовича. А час той важний, особливо після Петра I. Вже доля самого Ванатовича була сумна: його заіпдозріно в „неблагонадежности“ політичній, через те, що буцім-то не служив молебна в царський день, скинено з посади й заслано в монастир. В надрукованих матеріялах є відомости про адміністративний поділ епархії на протопонії та округи, про порядок зносин епархияльної власти з протопопами та останніх з парафіяльними съвященниками, про моральний, духовний і матеріяльний стан духовенства, про духовні школи, монастирі й черців і т. и.

Упраздненныє и прекратившіє свое существованіє православныє монастыри вь предѣлахъ нынѣшней Полтавской епархіи. Краткій историческій очеркъ (N. 20—21). Таких монастирів показано 28; з них про чотири не звісно, де власне вони були.

Паисій Величковскій, подвижникъ благочестія второй половины прошлаго столѣтія (N. 22—23). Сей короткїй нарис життя Паісія, що родив ся в Полтаві (1722 р.), владжений на підставі житєписи Паісія, що була видана в 1847 р. заходом старців Оптинського монастиря. Паісій, що довго перебував на Афоні, засновав в Валахії монастир Драгомирський (що перейшов в 1792 р. під панованє Австрії), Сїмський та Нямецький. Помер 1794 р. Після Паісія лишили ся його твори, по б. ч. переклади съвятоотецьких писань, між котрими звісне „Добротолюбіє“, що мало в Росії кілько видань.

Заботы гражданской правительственной власти и преосвященныхъ архипастырей вь прошломъ и вь началѣ настоящаго столѣтія объ утвержденіи дѣла по продажѣ церковныхъ восковыхъ свѣчъ вь предѣлахъ нынѣшней Полтавской епархіи (1721—1836). І. Яновського (N. 11 і 13). Клопоти ті почались за імператора Петра I, що першїй добре оцінив практичні користи для церков в продажі свѣчок, і через те в указі 1723 р. заборонив приватним особам продавати церковні

св'ічки. Дальші розпорядження правительства були тільки поясненнями та здійсненнями того закона.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.

Тільки одна стаття: „Законодательныя мѣры въ царствованіе Екатерины II по отношенію къ расколу и сектантству. К. Королькова (N. 11 і 14). Від царюваня Катерини II, або навіть трохи ранійше — від указу імператора Петра III, починає ся рішучий поворот у відносинах уряду до раскола. Роскольникам дано горожанські права, дано волю віри, і взагалі від толї урядові розпорядження зглядають ся на раскольників. Уряд перестав дивитись на раскол як на справу протидержавну, а бачив у ньому лише духовну помилку. Але про те все в уряда не було одної певної системи в його заходах що до раскольників, і в царюванє Катерини II були нераз пригоди грізної розправи з тими раскольниками, що як небудь протввили ся власти. Стаття зложена по історичним працям митрополита Макарія, Соловйова й п. і навіть по підручниках.—

В Херсонскихъ Еп. Вѣдомостяхъ не було ні одної історичної статї.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости.

Роспись и реестръ Молдавскаго Митрополита Досіеєя. А. Танкова (N. 48 і 49). На підставі архивних відомостей Курської духовної консисторї подає ся, що в 1749 р. до білгородського єпископа Йоасафа прийшли два черці з листами від своїх архіереїв — молдавського митрополита Никифора, архієпископа Романського Іоанна та інших з просьбою видати „роспись съ реестромъ“, що лишила ся при білгородській катедрі після смерті Йоасафового попередника Антонія, митрополита Білгородського та Обоянського, виселенця в Молдавію. Йоасаф, порозумівши ся зо св. Синодом видав їм ті документи, лшвивши у себе їх копії. В тих документах була, зроблена 1702 р., опись річей, що в часи війни польського короля Собеского в 1686 р. взяті були з Яс у куці з мощами св. Іоанна Сучавського митрополитом молдавським Досієєєм і перевезені в галицьке місто Стрий. В сій статї подає ся найдене в тім же архіві цікаве оповіданє про перенесенє мощів св. Іоанна митрополитом Досієєєм у Стрий і взагалі пробуток сих мощів у Галичині від 1686 р. до половини XVIII ст., потім описує ся дальша доля Досієєя. Оповіданє се зложено архимандритом Андрияном, що провожав митрополита Досієєя та мощі св. Іоанна в Стрий, а потім, коли уніяти захопили мощі, пішов у Київ і тут раз-у-раз старав ся про зворот мощей до Молдавію.

Матеріали для історії Курської єпархії. Подані ріжні відомости з архива консисторї, а то: опись Курсько-Знамен-

ського монастиря 1733 р., порядок заснована в Білгородській єпархії Курського, Слобідсько-Українського та Воронізького намістництва в 1779 р.

Проповѣдное слово въ Бѣлгородской єпархїи въ XVIII вѣкѣ, прот. А. Танкова (N. 37—42). Подають ся відомости про архимандрита Лаврентія Кордета, б. ректора Харківської колегії, звістного проповідника в другій половині століття, — родом Українця, виховання київської академії. Викладає ся зміст його проповідей по рукописах.

Историческое описаніе Николаевской Бѣлгородской пустыни, дьякона І. Андрієвського (N. 42—46). Пустыня ся, що містить ся в Суджанському повіті на прегарному березі ріки Пьсола, звісна з дуже шановної ікони Празівської Б. М., що зберігає ся там. По переказу, сей образ перенесений в кінці XVII ст. з волинського поселка Пражева. Заснована пустынь 1671 р. виселенцями черцями в Давногорської пустині Острогоського повіту (Воронізької губ.), що спасали ся від татарських нападів.

Историческая замѣтка о монастыряхъ Курской єпархїи, А. Танкова (N. 13). Подають ся відомости про монастирі на підсаві консисторських актів 1781 р., коли по наказу Синода єпископ білгородський і обоянський Аггей зібрав від усіх монастирів відомости — коли, з якої пригоди і чийм заходом вони побудовані.

Покровская г. Курска церковъ, Н. Праведникова (N. 20 до 21). Церква ся первісно була побудована в 1712 р. і по 13 роках згоріла, а потім у 1764—70 побудовано нову, камінну, що є тепер. Звістки виложені по архивним відомостям консисторії.

Духовныя школы Курско-Бѣлгородской єпархїи (від N. 31). Іде далі історія Курської дух. семинарії від 1867 до 1884 р.

Воронежскія Єпархіальныя Вѣдомости.

Воронежскій Каєдральный Благовѣщенскій Соборъ при Святителѣ Митрофанѣ, Н. Полікарпова (N. 15 і 16). По новим історичним відомостям виложена історія побудована Митрофанівської церкви від 1682 до 1690 р. До статі доданий вид міста Воронежа і тої церкви по рисунку книжки, виданої в 1702 р. в Амстердамі „Voyages de Corneille Le Brun par la Moscovie en Perse.

В додатку (до N. 21, 22 і 23) скінчена статя Матеріалы для жизнеописанія св. Митрофана, перваго єпископа Воронежскаго, сьвящ. С. Зверева.

Холмско-Варшавській Епархіальний Вѣстникъ.

Объ управленіи и матеріальномъ обезпеченіи Холмскаго базиліанскаго монастиря во время уніи (1596—1875) (N. 1). Кінець початої в 1896 р. статі. Доля монастиря оглядає ся в звязку з загальною історією базиліянського ордена, вказує ся те завязате заведене римсько-католицьких обрядів у Холмі, яким базиліяне взагалі визначили ся.

Историко-статистическое описаніе церкви и прихода с. Чулчиць Холмскаго уѣзда Люблинской губерніи. І. Романовського (N. 7 і 8). Село се в XVI ст. було спалено Шведами і мешканців перебито, а потім повсталала нова оселя на иньшому місці, $\frac{3}{4}$ верстви від першої оселі. Про церкву певні відомості починають ся від 1763 р., коли побудовано церкву, що є тепер. У церкві є вирізаний деревляний хрест 1670 р. і на дзвіниці дзвін з написом 1644 року. Коло села є городище — гора в лісі, обведена земляним валом; на верху гори руїни старої будівлі.

Православный храмъ и приходъ въ городѣ Соколѣ Сѣдлецкой губ. (N. 23). З пригоди обновленя церкви подають ся короткі відомості про місто, звістне в історії від XIV ст. В церкві зберегає ся євангеліє 1599 р. львівського друку.

Церковь Успенія Пресв. Богородицы и древняя икона Божіей Матери въ посадѣ Савинѣ Холмскаго уѣзда. Гр. Крашкевича (N. 8 і 10). Найстарша звістка про церкву є в 1626 р. З давніх памяток, що є в церкві, можна згадати два дзвони з датами 1649 р. і служебник виленського друку 1692 р. з запису на ньому про те, що книга дає ся Савинській церкві в 1721 р.

Къ історіи древняго м. Савина и его церкви. В. Площанського (N. 12) На підставі актів Виленського Центр. Архива автор заповняє вказану висше статю Крашкевича відомостію, що до XV ст. Савин був королівським майном, а потім його передано холмським латинським єпископам. Іще в 1434 р. згадує ся яко властитель Савина Холмський плебан, що веде спір з православним „попом“ за греблю. На думку автора, в Савині православна церква істнувала увесь той час, коли тою оселею володіли римсько-католицькі холмські єпископи, хоть будинок церковний нераз грабили Татаре, що навіть знищили його в часи воєн Хмельницького.

Какъ жилось православнымъ Холмщицы въ XV в. В. Площанського (N. 14). На підставі виданих Виленською Археогр. Комісією Холмских актів показано, як часто православні в XV—XVI ст. були кривджені і програвали в суді зовсім справедливі справи. Так,

у 1430 р. один священник с. Скербешова, дізнавши ся, що маєтність, де була його парафія, перейшла до латинського єпископа (холмського), утік із села; за се післаний за ним шляхтич побив священника, звязав його і привіз на місце давньої його служби. І коли священник пожалував ся до суду, то суд не розбирав самої справи, а лише на підставі несповнених деяких форм суду зсудив скаржителя на „вічну мовчанку“, тоб то позбавив його на завсїгди права жалувати ся, а потім навіть покарав його.

Архієпископъ Адалъбертъ Устимовича (N. 13—14 і 23—24). З нагоди 900-літї мученицької смерти архієпископа Адалъберта, або Войцеха († 23 цвітня 997 р.), патрона Польщі, автор подає відомости з його житя і виступає проти погляду, що Адалъберт був першим славянським апостолом.

О родинї святителя Феодосія Углицкаго. К. Самоквасова (N. 8 і 9). Автор воює з Ол. Лотоцьким, котрий показав у невеличкій замітці в „Церковныхъ Вѣдомостяхъ“ (1897, N. 3), що на підставі одного місця в листі Теодосія можна думати, що він родив ся в Уланові, містечку в північній Подільщині. Не даючи ніяких своїх міркувань що до вітчизни Теодосія, Самоквасов каже, що згадуваний у листі Уланів то не містечко подільське, а село, що тепер існує в Чернігівській губ. і колись належало до Чернігівської катедрі, котру займав тоді св. Теодосій і що згадка в листі до свояка про Уланів дотичить якихось господарських справ, не вказує на якісь рідні звязки з тою місцевостию.

Вниманію археологовъ (N. 4). Вказує ся одно місце коло села Цілесниці Константинівського повіта Сідлецької губ., зване „Церковисько“, де є сліди валів, каміне, цегли зо знаками й т. и. Недалеко є став, тепер висохлий, де, як каже переказ, колись місцевий дідич потопив камінні хрести з надписями, що були на церковиську; і справді там, де був став, знаходять ся якісь камені. Ю. С.

Земскій Сборникъ Черниговской губерніи (XXIX рік) окрім офіційального матеріялу, що складаєть ся з наказів і законів державних, які дотикають ся земства, протоколів земськ. зібрань, справоздань і докладів (внесенъ) Губ. Земс. управи, подав у 1897 р. ще чимало матеріялів, що дотикають ся різних сторін земського житя взагалі. В справі народньої осьвіти в збірнику надруковано: „Відносини народа до письменности і книги“ С. Р. „До питання про побільшанне програми і курса у початкових народніх школах“ С. Р. „Про недільні класи у Конотопському повіті“, „Справозданне за Ніжинські недільні класи для доро-

слих 1876—1897 р., А. Гржимайла; найбільшу увагу звертають на себе дві статі д. С. Р. В першій — „Відносини народа до письменности і книги“, складеній на підставі матеріялів, зібраних Борзенською повітовою і Чернігівською губ. управами; автор розглядає відповіді, які дістала Борзенська Управа, на запитання, посилені нею в деякі сільські школи, щоб довідати ся, як поводять ся селяне, що покінчили школи, що до школи і письменности. На підставі таких відповідей, дослідів сільських учителів і їх відповідей на запитання управ Борзенської і губерньської, автор подаючи насамперед відомости про стан шкіл на Борзенщині, доводить, що потреба шкільної осьвіти буде задоволена тоді тільки, коли там буде найменш 180 шкіл (тепер там 78 шкіл ріжних типів) і наводить приклади, як горюють селяне, що тепер часто-густо їх діти, задля браку шкіл, лишають ся без осьвіти. Подаючи відомости про тих, що скінчили сільські школи, автор говорить, що таких було на Борзенщині в 1891—92 р. 309 хлопців; сільськими хліборобами залишило ся 147, а иньші 162 поробили ся або майстрами ремісниками, або крамарями, або писарями, або дістали ріжнородні посади; 13 зробили ся сільськими або мійськими учителями. Далі автор наводить приклади, що люде, які скінчили сільську школу, виявляють змаганне до ширшої осьвіти, і на підставі сього доводить потребу засновання по великих селах шкіл нового типу, з ширшою програмою, і поширення програми існуючих шкіл. Тепер курс школи рівний 15 місяцям навчання, за сей час можна навчити читати та писати, та трохи рахувати; на Україні, каже автор, шкільне навчання ще утруднюєть ся, бо майже половину часу треба ужити на те, щоб обзнайомити дітий з чужою мовою: на таке калічення мови, каже автор, противне усім правилам педагогії, губить ся даремно той час, який призначено для шкільної праці; на думку автора, невеличкі народні школи, подібні до французьких *écoles maternelles*, мали-б цілком спроможність задовольнити ся самою народною мовою, завдячи державну мову потроху, відповідно поширенню програми школи; автор признає далі доконче потрібним реформувати теперішню школу, дозволяти користувати ся у школі при викладах народньою мовою (про такий дозвіл, каже автор, уже просили земства: повітове Єлисаветське і губерньське Чернігівське) і поширити 3-х річний курс на 4-х річний. Щоб відомости, здобути в школі, не нищили ся, треба книги, а тепер бракує книжок для народнього читання і бібліотек; селяне, правда, купують книжки, але вони не знають, як їх вибирати; на сам перед вони купують свята письмо — книжки „священні“, иньші-ж купують зовсім припадково; українські книжки селяне купують взагалі охоче, але таких книжок, на жаль, не багато. Велику вагу має ціна книжки — її не охоче купують, коли ціна більша 5—7 коп.

В розвідці „До питання про поширення курса нар. шкіл“ автор, доводячи потребу поширення курсу, викладає поширену програму, яку виробила Черн. губ. шкільна рада і розіслала до розгляду повітових шкіль. рад, і звертає увагу на потребу книги для читання у класі (читанки).

В справі земської медицини в збірнику уміщено: „Про сифілітичні виділи по земськ. губ.“ Г. Р. Тимошка, „Дифтерія у Черн. губ.“ Г. Р. Тимошка, „Протоколи ради, скликані Губ. Зем. Управою для обмірковання способів боротьби з „сибирською язвою“ і „Протоколи VI з'їзду лікарів і делегатів земств Черниг. губ.“ В першій розвідці д. Тимошок доводить, що санітарні виділи, що припадають на якийсь час у певну місцевість, так звані „летючки“, взагалі, а особливо в справі боротьби з сифілісом, не користні, навіть шкідливі, що організацію боротьби з сифілісом треба втворити місцеву, доручити її людям, свідомим місцевим умов і обставин, які знають народ і яких він знає. В розвідці про „дифтерію“, до якої додано багато статистичних відомостей і таблиць, автор констатує користний вплив дифтерійної сироватки, подає статистичні відомости про хворість і способи боротьби.

Чимало цінного і інтересного матеріалу дають протоколи VI з'їзду лікарів, що відбув ся у Чернигові 18--27 вересня 1897 р. Протоколи докладно малюють сучасне становище земської медицини у Чернигівщині, відносячи до неї повітових земств і селян, вагу її для села, подають способи боротьби з епідеміями; взагалі „протоколи“ свідчать, що земські лікарі надають велику вагу усяким заходам земства, які прямують до поліпшення загальної культури і ширення освіти, але виявляють бажання, щоб такі заходи стояли на народньому ґрунті; так, визнаючи безусловно потрібним видання книжок для популяризованя відомостей про хвороби і про гігієну, для читання і бесіди з селянами, з'їзд зробив 21 вересня дві постанови, на які не можна не звернути уваги: з'їзд ухвалив просити губ. земство, щоб воно заохочувало до видання книжок по гігієні з розумілою народом українською мовою, через видавництво книжок коштом земства, або премійованне таких книжок. В справі боротьби з сифілісом з'їзд висловив ся, щоб губ. земство просило уряд про дозвіл читань для народу і бесід з селянами українською мовою і про усунення перешкод, які тепер існують в сій справі.

По метеорології і сільському господарству надруковано: „Огляд Черниг. губ. що до сільського господарства і метеорології“, проф. П. И. Броунова, „Опади і бурі в Ніжинському повіті в звязку з урожайністю“ Я. Е. Винклера; в справі

забезпечення добра (асекурації) — „Порівняні відомости добровільного забезпечення 1896—1897 р.“, Г. Т. Скринського. Окрім того уміщені: „Протоколи засідань черн. комісії для оцінки земель“, „Справозданне по досліді торф'яників Чернигів. губ. за 1895 р., Ситіна, а в „додатках“ до Земськ. збірника: „Справозданне губ. зем. управи за 1895 р.“ „Журнали губ. земськ. зборів 1895 р. (стенографічне справозданне) з „додатками“ до них (внесення губ. земс. управи губ. зем. збором і інші матеріали), „Збірка повітових земських бюджетів на 1896 р.“ Обозначка, „Справозданне губ. зем. управи за 1896 р.“, „Справозданне члена губ. управи Лашкевича про огляд гончарної майстерні в Олешні“.

В „додатках“ до Зем. збірника уміщено продовження цінної і обширної наукової праці д. А. Русова „Зведений опис Черниг. губ.“, два відділи якого надруковано у торічному земському збірнику (див. „Записки“ т. XIX, ст. 29—31), і його-ж „Межеві відомости про обшир земель Черниг.-губ.“ Сього року надруковано ще V відділ „опису“ і праця далеко не скінчена.

III відділ дає докладний нарис геологічної будови Чернигівщини, класифікації геологічних родів і характеристику їх, огляд періодів, в які складали ся місцеві геологічні формації, способи формовання ґрунту, та його прикмети. В IV відділі (ґрунти губернії) автор подає відомости про ґрунти, здобуті земськими статистиками, про кількість і розповсюдження по губернії глинястого і пісководого ґрунту, форми поверхні, витворювані сими ґрунтами, про вирубанне лісів, про оранку землі, що була попередю лісовою, про ширення пісків: де були за часи Румянцовської описи 1767 р. ліси, там тепер самі піски. Далі подають ся відомости про яри і проваля, що забирають багато культурної площі і їх чимало по Чернигівщині, про розклад їх, про різні роди пісководатих ґрунтів; подаючи характеристику різних ґрунтів губернії, автор поясняє їх топографічний розклад, господарське значінне їх прикмет і поділ поміж повітами; до сих відділів додано чимало статистичних відомостей в кількох таблицях і 7 карт до дослідів ґрунтів і геологічного.

V відділ говорить про поділ площі губернії відповідно маєтностям“, по межованню (1860—1890 р.) і воєнно-топографічному плануванню, подає кількість земель ґрунтових і орних в повітах і волостних дачах, класифікує повіти і волости відповідно до кількості харчової площі і відповідно до кормової площі, подає відомости про кількість лісів, про поділ земель на категорії і зміни в них.

VI відділ — про земельне володінне; в йому подають ся відомости про земельне володінне по станам і категоріям властителів землі

за 1868—81, 1887 і 1894 р., визначаєть ся особисте володінне ріжних станів людности (дворян, духовенства, купців, Жидів, чужоземців, козаків), упривилейованих станів і простого люду, громадське володінне козаків, державних селян і селян, що були панськими, гуртове володінне людей ріжних станів і товариств, володінне земельне міст, церков, монастирів, державного скарбу, подають ся відомости про рух в земельне володінню, про зміни властителів, про задовженність, відповідні цифри і статистичні відомости; далі автор робить нарис, як історично складались форми земельного володіння на Україні, вплив на таке складання історичних умов і обставин, описує ріжні категорії земельного володіння і їх характер. На підставі відомостей про купованне землі людьми ріжних станів автор доводить, що земельна властність в останніх часах демократизуєть ся, і такий вивід підпирає цифрами, що виявляють зміни володіння землею за останні десятиліття; доводить, нарешті, що одночасно з сим задовженність земельна зростає.

В VII відділі подають ся відомости про „ліси і запасну площу“; під виразом „запасна площа“ автор взагалі розуміє ліси, риболовлі, лови, каменоломні, крейдоломні, глинища, торф'яники й т. и.; тут описують ся ліси, способи їх експлуатовання, їх кількість, визначаєть ся зменшенне лісової площі, вплив закона про охорону лісів і діяльність лісоохоронних комітетів, подають ся відомости про експлуатованне болот, річок, ярів, провалів, глинищ, розрібку крейди, вална, каміня, торфу і т. ин.

Як додаток до наведеної праці д. Русова, надруковано продовженне „Межевих відомостей про обшир земель Черниг. губ.“, що почали містити ся в Земськ. збірн. 1896 р. (див. „Записки“ т. XIX, ст. 30—31), сі відомости подані з 2 повітів і 135 окремих межевих дач; надруковано ще окрему „Зведену таблицю цифр про обшир землі усеї Черниг. губ. і таблиці поділу земельного володіння поміж ріжних станів і верств людности.

I. III.

Сборникъ Херсонскаго земства за сей рік (XXX рік видавництва) містить тіж відділи, що й за попередні роки; найбільше місця беруть справоздання й доклади Херсонської губерської управи земським зборам по всяким справам земського господарства. Поряд з сим в щомісячних хроніках подаєть ся систематичний огляд а) сільського господарства в губернії (хроніка сільсько-господарська), б) санітарного становища людности в губернії (хроніка лікарська) і в) хроніка ветеринарна; окрім того в сім річнику досить повно вела ся загальна хроніка справ по всім земствам Росії (земська хроніка). В усіх вище названих відділах „Збірника“ — справозданнях, докладах і хроніках — мають ся на увазі сучасні заходи земства задля

добробиту людности і обговорюють ся сі річи або з боку організації, або з боку виконання їх, або виказують ся такі чи інші результати того, що робить ся в земстві. Досить буде назвати кілька найвидатніших річей в обсягу діяльности Херсонського земства. Се будуть: сільсько-господарська середня школа, земське пробне поле, земські метеорологічні стації, інститут земських агрономічних інспекторів, земська бактеріологічна лабораторія, земська фершальська школа, земський сирітський дім, земський притуок за-для покинутих дітей, губернський земський шпиталь в кольонією для психічно-хорих і інші інституції Херсонського губерньського земства.

Поряд з сим, сказати-б, нормальним матеріалом „Земського збірника“, за 1897 рік було тут уміщено кілька статей більш теоретичного характера. Таких статей за 1897 рік одначе в Збірнику знаходимо меньше, як за попередні роки.

З питаннями про народну освіту мають звязок отсі статі: 1) Протяг курсу в однокласових земських школах, Н. Борисова; 2) Марто-Іванівська народня школа, учителя Г. Андреева; 3) Короткі відомости про народні школи в Херсонській губернії, директора народних шкіл П. Борзаковського.

В розправі „Протяг курсу в однокласових земських школах“, опертій на просторім цифровім матеріалі, доводить ся, що курс сільської школи, обрахований на три роки, в дійсности затягаєть ся на 4, 5, 6 років і довше; а дієть ся так через те, що в школи діти вступають дуже малими (иноді 6 і 7 років), та через те, що учебний термін дуже короткий, бо справжнє вчите по школах починаєть ся тоді, коли в полі кінчать ся всякі роботи, а се в богатях місцях буває в кінці листопаду, або і в грудні, через те, що экзаменують дітей по школах дуже пізно (найчастійше на початку мая і батьки не мають змоги лишати дітей в школах, а мусять брати їх за-для весняних робіт на полі і в огороді, а то ще й через те, що учать дітей по школах незрозумілою за-для українських дітей російською мовою.

Земська школа в Марто-Іванівці Александрійського уїаду — се краща однокласова школа на всю губернію.

В коротких відомостях директора народних шкіл звернена найголовнійша увага на визначенне, в яких селах при численній людности бракує шкіл.

Економічного боку життя торкають ся статі:

1) Проба розвідки про конокрадство в Херсонській губернії, Н. Борисова; 2) Що доводить реєстрація покупців хліборобського струменту із складу Херсонського повітового земства, В. Арнольда.

В першій розправі констатуєть ся цифровим матеріалом, розробленим за 5 років, що з украдених коней і худоби до хазяїнів вертаєть ся

лише незначна частина (7—17% украденого); досліджуєть ся теж, що конокради найголовніше орудують коло худоби селян, бо у панів вона шильнійше бережеть ся; поліція дуже мало помагає хазяїнам вертати вкрадене; конокради найбільше лиха роблять весною і літом, а найпаче в серпні і вересні, коли хазяїни худоби найдужче потомлені; в урожайні роки, з високими цінами на хліб конокради найдужче дають себе знати. Цікаво те, що всякої иншої крадіжки більше буває в важкі неурожайні роки, коли убогих та легкодухих нужда примушує красти. Конокрадство-ж — промисел лихих людей, що страшно нищать немало господарств в степових селах. В Херс. губ. в середньому за рік конокради крадуть коло 3.000 голов коней і худоби, ціною коло 145.000 рублів.

В другій статі висліджено, що струмент купують в великій часті хазяїни, мало забезпечені своєю землею, а се залежить від того, що в сьому степовому, слабо залюдненому повіті легко наймати землю, і тут ще змога всякому хазяїнові з добрим інвентарем робити посів на 40—50 десятинах нанятої землі. Богато селян тут так і ведуть своє господарство, користуючись великим простором землі, яка раз-по-раз наймаєть ся за невисоку ціну (6—7 руб. за десятину), а то ще й тим, що відсіль близько пункти вивозу хліба за кордон (Одеса і Миколаїв).

Занотуємо ще замітку про українську книжку Е. Чикаленка „Розмова про сільське господарство“ і лист організатора хліборобських спілок М. Левицького в Херсонську губернську управу з подякою за піддержку сих спілок в Херсонщині.

Л. П.

Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.

(Кінець).

III. Середньовічні часи.

Б. Друга доба, 1250 — 1500.

Про славянські народи і їх історію в середніх віках література невеличка¹⁾. Крім кількох розвідок згаданих попередно при огляді літератури по історії Німеччини (ст. 30 і 31, т. XXII) знаходимо ще ось які: Globus 72, 20 — K. Rhamm Über den Ursprung der Slaven, критикує остро чеську розвідку L. Niederle. Відповідає Нідерле в ч. 24 йому і Гормузакі. L. Leger — Les sources de la mythologie slave (Revue de l'histoire des religions 25 т.). Y. Preux — Dictionnaire de l'histoire du droit slave (Nouv. Rev. histor. de droit. май—черв.) — подає звістку про сю публікацію, підняту Іречком. Pastrnek Frant. — Nová kniha o době cirillomethodějské (Česky Časopis historický III, 1, ст. 1—12) — детальне справозданє в французької праці: A. Lapôtre. L' Europe et le Saint-Siège à l'époque carolingien. Première partie: Le pape Jean VIII (872—882), Paris, 1895. Особливу увагу звернено на справу листу папи Стефана V до Сьвятополка, де той заборонює славянське богослуженє і обвинувачує Методія в кривоприязі. Сей лист вважав Ватенбах фальсифікатом Вікінга, одначе з архівів британського музею вийшло, що сей лист правдивий. Через се питанє стануло знова на днешнім порядку. Goetz, Leopold Karl — Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Methodius, Gotha, 8°, ст. VIII—272. Працю сю просторійше обговоримо у бібліографічнім відділі. Імпульс до зайнятя сею справою дав лист Анастасія бібліотекаря до єпископа в Велетрі, Гаудеріка

¹⁾ Тут хотемо сей раз лише ті розвідки, що появили ся на одній із західно-європейських мов і з славянських на чеській.

з 875—70 р., оголошений 1892 р. проф. Фрідріхом. Результат розслідування автора є той, що славянська літургія, заведена Методием, ніколи не була признана папою і з тої точки погляду вважає він *Vita S. Methodii* утвором тенденційним. Хто знає чи праця автора також не стрітить ся з тив закидом. Dr. A. Kolberg опублікував в *Ermländische Zeitschrift f. Geschichte* XI. лист св. Войтіха з Праги до еп. Мільона з Мінден, котри вже Бельовский користував ся. František Hybl — Brun Querfurtský а jeho životopis sv. Vojtěcha (*Česki časopis histor.* IV, 23). Про св. Войтіха маємо дві сучасні житєписи: старшу з них написав ігумен монастиря на Авентині, Jan Kanaparius († 1004), другу Брун. Сим другим займає ся автор і доказує, що найстарша з перехованих праць Бруна є згадана житєпись, списана в першій редакції на Угорщині 1004 р.; в Польщі написав Брун другу редакцію житєписи 1008 р., разом з житєписями чотирох иньших, відому під назвою „*Vita quinque fratrum Poloniae*“. По думці автора, житєпись Бруна опирає ся майже цілковито на житєписи Канапарія. Sepp I. — *Ansiedelung kriegsgefangener Slaven oder Sklaven im Altbayern und ihre letzten Spuren*. München 8°, ст. 78. Автор старає ся показати, як зі східних маркій, загорнених і кольонізованих Баварцями, пересаджувано часть народу в різні місця в Баварії і яка була їх дальша доля. Виводи його одначе не критичні і не мають ніякої вартости в порівнянню зі знаменитою працею Meitzen-a (*Siedelung u. Agrarwesen der West- u. Ostgermanen*) Eug. Scepkin — *Zur Nestor-Frage*. *Archiv f. slav. Philologie* т. 19. — Розбирає, наважуючи до розвідки Сркуля питає, чи і о скілько вважати треба Нестора автором літописи. B. Bretholz виказує в одній розвідці в „*Zeitschrift des Vereines f. die Gesch. Mähren's* 1, 1, що документи про напад Татар на Моравію подані в Бочека *Cod. dipl. Moravie* III — по більшій часті фальсіфікати самого видавця. Доказ переконує Jaroslav Goll — *Čechy a Prussy v stredovieku*. Praha 80, ст. 314. Чеські історики поділили ся роботою між собою. М. Резек розслідує наслідки остаточної побіди Габсбургів в XVII ст.; Челяковский займає ся правними і конституційними переминами чеського королівства; Пітер оповідає поступ централізації; Калюсек попереджає рядом розвідок велику монографію про селянство, а Голль студіює відносини Чехії до сусідних держав. Се найновійша його розвідка; починає він від нещасливої проби св. Войтіха навернути Прусів, обговорює політику останніх Перемислідів і Люксембургів рівнобіжно з польською політикою, боротьбу з Тевтонським орденом, відносини Володислава Ягайла до Жигмонта в часі гуситських воєн і останню боротьбу Польщі з рицарями. Автор зумів тут кинути кілька нових, ширших поглядів. Головний спір, який

тут від ся, йшов про посідане Балтійського моря. Польща зробила величезну помилку, що покинула місію навертання народів над берегом сего моря, в XIV ст. вона хоче се направити, одначе не в силі вже відобрати Германам сего, що посіли. Битва під Таменвальдом не зломала ордену, а описля виступає союз між Росією і Прусами, що потім був так фатальним для Польщі. В сїм утворі бачимо отже образ цілої північно-європейської політики в XII—XV ст. Річ представлена інтересно і з нової точки погляду.

Німецька історія в другій половині середніх віків прояснює ся аж до найдрібніших деталів. Горячковий рух на поли архівальних робіт видістав множество нового інтересного материялу. По-при се багато учених звернуло свою увагу на внутрішні і культурні відносини і працюють в тїм напрямі. Історію льокальну полишаєм зовсім на боці, відсилаючи цікавих до видавництва „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft“. Michael, Dr. Emil — *Geschichte des deutschen Volkes vom 13 Jh. bis zum Ausgang des Mittelalters*. 1 Bd. Freiburg i. B. 8°, ст. XLVI+344. Автор задумує доповнити знану історію Явзена, котра, як відомо, починає ся доперва XV-им ст. Праця його заложена на ширші розміри: перші три томи мають займати ся історією культури, два дальші представити релігійно-моральний стан, штуку і науку. Політичну історію полишає автор до дальших томів. Перший том, що тепер появил ся можна би назвати „социальне питанє в Німеччині в 13 ст. і його розвязка“. Автор стоїть на становищі нового напряму в історичних дослідах і звертає увагу головно на социальні прояви. Положене німецьких селян, залюднене полабських провінцій, завязки міст, грошевої господарки, торговлі, ганзи, цісарство, рицарство, суд — се богатпї і інтересний предмет, яким займає ся сей том, результат величезної праці і ерудиції. H. Bresslau — *Zur Geschichte der deutschen Königs-wahlen* (Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft 13, ст. 122 і сл.) — до-казує, що від середини 13 ст. форми при виборі короля укладано на звїр звичаїв при виборі пап і єпископів. A. Dopsch — *Über die Datirung des Landfriedens Herzog Otakars für Österreich* (Mitt. d. Inst. f. österr. Geschichtsf. 19, 1, ст. 160—170). Chmel датував се роком 1251, в новім виданю Mon. Germ. (1896), переніс Weiland-Schwalm дату в роки 1256—1261, а A. v. Wretschko боронить дати 1254. Автор годить ся на останнє, хоча полемізує в аргументацією Wretschk-a. Otto H. — *Alexander IV und der deutsche Thronstreit* (Mitteil. d. Inst. f. öster. Geschichtsf. 19, 1, ст. 75—91). Річ іде про становище Олександра IV до подвійного вибору 1257 р. і до обох королів Ришарда і Альфонса. Автор доходить до вислідів, що перехід папи від Альфонса на сторону Ришарда наступив під кінець

1258 р., що до сего причинили ся політичні обставини, головно уложена тоді згода Англії з Францією, та що вже Олександр IV від 1260 р. зрадив Ришарда, а не доперва Урбан IV, як загално думаютъ. Wilh. Altmann — *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Kaiser Sigmunds* (Mitt. d. Inst. f. öster. Geschfr. 18, st. 588—609). При роботах коло регестів цісаря Жигмонта натрапляв автор часто на незнані доси документи, одначе ізза браку часу не видав їх всіх, лише друкує тут найважвійші придержуючи ся публікаційного методу Вейцсекера. *Repertorium Germanicum. Regesten aus den päpstlichen Archiven z. Geschichte des Deutschen Reichs und seiner Territorien im 14 u. 15 Jh.* herausgeg. durch d. k. preuss. hist. Institut in Rom. Pontificat Eugens IV. 1 Bd. bearbeitet v. Rob. Arnold, Berlin, вел. 8°, ст. LXXX+677. З цілого 16-літнього понтифікату Евгена IV поміщено тут лиш роки 1431, 32 і то з не меньше як 2828 числами. Зміст вельми інтересний, бо видобуто тут на сьвітло дневне множество незнаних документів. Також регарно зладжений register. Büchi, Albert — *Freiburg's Bruch mit Oesterreich, sein Uebergang an Savoyen u. Anschluss an die Eidgenossenschaft nach den Quellen dargestellt*, Freiburg, 4°, ст. XXII+268. Одним із інтересних питань історії швайцарських міст є часті зміни, які в протягу 30 років (1450—1480) переходило місто Фрайбург, будучи з початку австрійським, потім савойським, а вкінці звязковим. Причини тих змін і їх детальний перехід подає тут автор, проф. універс. в Фрайбургу, на основі багатого материялу. Dr. Paul Fredericqu — *De secten der Geeselaars en der Dansers in de Nederlanden tijdens de 14-de eeuw*. Brussel, 4°, ст. 62. Збірка відомостей про дві секти в Нідерляндах в другій половині XIV ст. про секти флягеллятів і танцювиків (danseurs, Veittänzer), дуже інтересних для характеристики містицизму, на який тогди хорувала Европа. *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles*. Herausgeg. u. erläutert v. Felix Priebatsch. 2 Bd. 1475—1480, Leipzig, 8°, ст. X+744. Текст листів, що в дальшій томі має бути докінчений, виданий вельми старанно; дати, вісти про походжене і упорядковане поодиноких кусників уложено в добрім перегляді — лиш подекуди не додано змісту листів. В переднім слові дає нам автор загалний погляд на політику Альбрехта в тих 5-и роках. За мало звернено тут уваги на внутрішні справи.

Kettner Emil — *Die österreichische Nibelungen-dichtung. Untersuchungen über den Verfasser des Nibelungenliedes*. Berlin, вел. 8°, ст. IV+307. Ся розвідка доказує, що ціле питанє про епос Нібелюнгів в послідних часах сильно поступило наперед. Автор по

докладнім розборі цілого епосу приходить до висліду, що один автор переробив давнішу поему або збірку пісень, відповідно до свого смаку. Його твір доповнено потім новітніми поемами, котрих об'єм відповідає менш-більш Ляхмаповим „інтерполяціям“, і які походять мабуть від 2-ох авторів. К. А. Корр — Petrus Paulus Vergerius der Ältere. (Histor. Jahrb. d. Görres-Gesell. 18, ст. 273—310 і 533—571) — додаток до історії початків гуманізму, дає детальний начерк життя сего ученого (ур. в Саро d'Istria 1370, умер коло 1445 в Угорщині) та образ його літературної діяльності а головно його становища до науки класичної старини, що тоді оживала на ново. Haseloff Arth. — Eine thüringisch-sächsische Malerschule des 13 Jh. Strassburg, вел. 8°, ст. 377. Автор сполучив тут 18 рукописей під одним заголовком малярської школи. Се є псалтирі з календаром і мініатурами до історії біблійної і сьвятих. По деяких замітках про зміст і техніку, розсліджує автор образи сеї групи з іконографічного і герменевтичного боку і признає великий вплив византийської штуки. Можна-б надіятись ще дальших вислідів його праці, коли-б автор був більш познайомлений з історією і памятками штуки Турингії.

Франція. Sternfeld — Ludwig's d. Heiligen Kreuzzug nach Tunis 1270. Fr. Funck-Brentano — Philippe le Bel en Flandre. Paris 8°, ст. XXXIV+709. Праця без сумніву одна з найбільш імпазантних, які появили ся про сего короля. Вона замітна масою зібраних і вихіснених тут документів та оригінальними ідеями, які автор вложив у свою книгу. Д. Ф. В. мабуть вихіснував все, що лиш дотикає ся сего предмету, по французьких, бельгійських та англійських архівах, а богата бібліографія подана на вступі праці доказує, що й не занедбав друкених праць. Діло обіймає ціле володінє Филипа Красного. Ось його зміст: Фляндрия під кінець XIII ст., англійський союз, ремісники з Бружа, мир в Атісі, перенесенє Фляндрії (уступленє французької части Фляндрії для королівства). Форма цілковито коректна і робить сю працю принадною для лектури. J. Viard — Les origines de la guerre de Cent ans. Philippe le Bel en Flandre (Rev. des quest. hist. 1 жовт.) — про працю Функ-Брентана. M. J. Roucaute M. Saché — Lettres de Philippe le Bel, relatives au pays de Gévaudan, Mende 8°. 1304 р. скінчила ся столітня війна. Полководці Филипа дістають враз з єпископом з Менде до спільного заряду більшу часть провінції Gévaudan. Нова скомпіювана організація була й причиною тих, тут надрукених, частих роспоряджень короля. H. Pirenne — Documents relatifs à l'histoire de la Flandre pendant la première moitié du XIV s. (Bull. de la Comm. roy. d'hist. de

Belgique. ser. 5, том VII) — інвентар спадку по Флямандах, що по лягли у битві під Касселем 1328. Paul Lehugeur — Histoire de Philippe le Long. T. I, le Règne. Paris, 8°. Володіє сего короля вважає ся звичайно одним із найбільш маловажних у французькій історії. Автор взяв собі як раз його за предмет своєї праці. В першій томі, що тепер появил ся, розсліджує так сказати-б зверхню історію, відносини сего короля до заграничних держав і ріжних частей власної держави. Том другий має бути присвячений властивому зарядови. Діло се є результатом многолітньої праці по ріжних архівах і оперте на величезній масі пових жерел і документів кидає нове світло на хоч як коротке володіє Филипа V. L. Batiffol — Le chatelet de Paris vers 1400 (Revue Historique 63, ст. 42—55; 266—283). Продовжене і закінчене розвідки початої ще в 61 т., ст. 225, про парижський трибунал. Тут обговорені правила, яких придержували ся перед початком процесу і звернено увагу на се, що юрисдикция сего часу була прекарна. Далі автор описує вязницю в „Chatelet“, котра ріжнила ся від нижішніх тим, що вязень муїв сам оплачувати приміщене і харч. В вязниці було 14 відділів, де уміщувано засуджених не лише відповідно степені проступку, але й відповідно їх стану. Значія назв тих відділів автор не уміє об'яснити. Згадує про факти, що засуджені робили себе клериками, щоб видістати ся з під власти сего суду. Під кінець зупиняє ся над ріжними родами проступків і кар та над екзекуцією. Ayroles — La vraie Jeanne d' Arc III, Paris. M. L. Dorez, L. Thuasne: Pic de la Mirandole en France 1485—1488, Paris 18°. Доре займав ся від давна новою житєнською славного Піка де Мірандоль. З другого боку Туан найшов у Римі інтересну переписку сего великого гуманіста. Тепер оба видали спільно результати своїх студій. Henri Denifle перешукуючи ватиканські реєстри XV-го ст. для приготования Chartularium universitatis Parisiensis, закримитив много документів про стан французьких церков під кінець столітньої війни. Він і видав їх під заг. „la Désolation des églises monasteres, hôpitaux en France vers le milieu du XV siècle“. Ся публікация тим важнійша, що до внутрішньої історії часу сеї війни, особливо часів Кароля VII не було досі майже ніяких певних жерел. Henri Sée — Étude sur les classes rurales en Bretagne au moyen âge (Annales de Bretagne nr. 2) — продовжене і кінець; про заниканє кріпацтва і час переходовий: пахтярські ґрунта, чинш, ґрунтові листи. Ch. Schmidt — Notes sur les seigneurs, les paysans et la propriété rurale en Alsace au moyen âge. (Annales de l' Est, janv.) — продовжене і кінець: про дідичні льокації, патримоніальну юрисдикцию.

Pätzold — Dr. Alfr. Die individuellen Eigenthümlichkeiten einiger hervorragender Trobadors im Minnelied. Marburg, вел. 8°, ст. 145. Автор розслідує у поодиноких трубадорів зміст гадок і питає потім якими засобами вислову кожний з них послугував ся. До своєї студії вибрав він найголосніших представителів доби: Вільгельма з Поате, Рембо з Орапж, Фольке з Марсилії, Гіро з Борнель і ин. Розвідка запізнає читача дуже добре з цілою поезією трубадорів. J. Rouger — Le nom Jésus employé comme type sur les monuments numismatiques du XV s., principalemus en France et dans les pays voisins (Rdv. belge de numismatique, вип. 1).

Італія. Caro — Genua und die Mächte am Mittelmeer 1257—1311 Halle. Gerbaix-Sonnar — Studi Storici sul Contado di Savoia e Marchesato in Italia. vol. II, parte 2, Turino, 8°, ст. 321 — про савойських графів Петра II і Филипа I, себто про рр. 1263—1274. Оповіданє починає ся Петром II, заки сей одержав гідність графа Савої, говорить ся про події в Англії, за для яких Петро підняв похід до Фляндрії в поміч Англичанам, про поворот, війни з Рудольфом з Габсбурга, союз Савої з Берном. За сям наступає оповіданє про Филипа II. Розвідка ся і попередні найшли в Італії розголос. С. Cipolla друкує в „Rendiconti della academia dei Lincei Serie V, 5, 336—353 ряд документів з р. 1273—1310 до історії Татаренів і еретиків в Веронї. Тоссо Felice — Gli Apostolici e Fra Dolcino (Archivo stor. italiano 19, ст. 241—275) — про секту братів апостольських XIII ст. і відомого Fra Dolcino, покараного смертю 1307 р. G. Daumet — Étude sur les relations d' Innocent VI avec D. Pedro I, roi de Castille, au sujet de Blanche de Bourbon (Mel. d' archéol. et d' hist. XVII, 2 - 3) — на основі ватиканських реєстрів доказує, що лише папа, і то без наслідків, вступав ся за нещасливу королеву. Rosquain Felix — La cour de Rome et l' esprit de réforme avant Luther, III, Paris, вел. 8°, ст. IV+456. Сям томом кінчить ся ціла праця, що подає історію папства від 1378—1484. Зміст її подають заголовки розділів: Le grand schisme (1378—1404); Les conciles généraux (1404—1418); Réaction de la papauté (1418 - 1647) — сюди вчислений, не звать чому, собор в Базилїї, хоч повинен належати до попереднього розділу; Défait définitive des conciles (1447—1464) і Les papes princes italiens et les approches de la réforme. Закинути можна неповне вихиснованє літератури. Pélissier — Recherchers dans les archives italiennes. Louis XII et Ludovic Sforza (8 avril 1498 à 23 juillet 1500), 2 voll. Paris.

L. Duchesne — *Sa Maria Antiqua*. Notes sur topographie de Rome au moyen âge; 8 арт. (*Mélanges d'archéol. et d'hist.* січень—лютий) — подає розвій будівель на Палатині, де тепер стоїть костел *Sa. Maria Liberatrice*. Перед VIII ст. нема сліду костела на сім місци. Автор розсліджує легенду про св. Сильвестра і не знаходить нічого спільного між нею і римським культом Вести. Вкінці костел *Sa. Maria Antigna* не стояв на Палатині. Kraus Franz — *Dante. Sein Leben u. sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst u. Politik*. Berlin, вел. 8°. Автор, що зробив собі імя своєю історією християнської штуки, видав рівночасною й сю монографію, оперту на строїї і сумлінній критиці цілої дотеперішньої літератури про Данта і жерел. Починає від відомостей про особистий вигляд поета і огляду перехованих його портретів і образів, при чім признає найбільшу автентичність фрескови в каплиці Магдалени в *palazzo del Podestá*. Найгарнійше вийшов уступ про ілюстрації до *Divina Comedia*, про що вже писав *Volkman* в розвідці *Iconografia Dantesca*. Thudicum Friedr. — *Promachiavell*. Stuttgart, 8°, ст. 114. Суперечка про політичні письма *Макиавеля* є майже так давна як, і вони самі. Автор полемізує зручно з выводами *Фіхте* і *Ранке*, називає річю певною, що „*il Principe*“ мало помогти домови *Медічі* стати на чолі цілої Італії; діло се визначає ся політичною психологією і містить правди оперті на глибокім знаню політичного життя. Особливо високо цїнить автор роздїл 11: уваги про церковні князівства. *J. Helbig* — *Fra Giovanni Angelico da Fiesole, sa vie et ses ouvrages* (*Rev. de l'Art chrétien* т. VIII) — за *E. Beissel-em*; маляр сей жив в роках 1387—1455. *Wingenroth Max* — *Die Jugendwerke des Benozzo Gozzoli*. Heidelberg, 8°, ст. 98. — обговорює лише молодечі твори *Гоццолі* — до 1456 р. — при тім одначе підносить питання, яких наука досі майже не тикала, себ то питання про діяльність маляря, як помічника *Фра Аномелїка*, а також про вплив його на умбрійську школу. Рішенє тих питань удало ся авторови, хоч можна би закинути брак ширшого погляду, при великім знаню деталїв. *Beltrami Luca* — *L'arte negli arredi sacri della Lombardia*, Milano. вел. 4°, ст. 54 і 80 табл. „*Esposizione eucaristica*“ в Мілані 1895 р., де зібрано предмети церковної штуки, викликала сю публікацію. На 80 таблицях находимо малюнки вельми інтересних памяток штуки (деякі з VI і VII ст.). Текст доданий для поясненя. *Zimmerman Max* — *Oberitalische Plastik im früheren u. hohen Mittelalter*. Leipzig, вел. 4°, ст. VIII+208. *Льомбардія*, *Верона* і *Емілія* дають, з боку історії штуки, компактну територію, доси мало розсліджену. Автор починає від *льомбардської* плястиви і старає ся представити єї розвій і характер в звязи з внутрішньою історією. Він

дійшов кульмінаційної точки з Benedetto Anttelami, котрого автор ставить вище Николая Пізано. По сім упадає плястика в Льомбардії, а провід переходить в XIV ст. до Парми.

Англія. Plehn Dr. Hans — Der politische Charakter von Matheus Parisiensis. Ein Beitrag zur Geschichte der englischen Verfassung im 13 Jh., Leipzig, 8°, ст. XIV+136. Розвідка дає нам нарис політичних, правних, церковних і церковно-політичних поглядів хроніста. При тій нагоді доходить автор до нових поглядів про політичні інституції, противних висказаним в клясичній праці Stubbs-a. Інтересні також часті порівняня англійських ставів з німецькими. Loserth J. — Studien zur Kirchenpolitik Englands im 14 Jahrhundert. I Theil. Bis zum Ausbruch des grossen Schismas 1378 (Sitzb. d. philos. hist. Classe d. k. Akad. d. Wissensch. in Wien 136 (1—235 ст.)). І по чисельних працях в останніх роках про Віклекфа, бракує досі представлення розвою сего реформатора, що вихісновало-б результати поодиноких дослідів. Се й становить предмет сеї розвідки, котра, поки ще не видані всі діла Віклекфа, обмежує ся лише часом перед скізмою, себто до хвилі осудження 18 тез Григорієм XI-им. Wenck Karl — Lucia Visconti, König Heinrich IV von England und Edmund von Kent (Mitt. d. Instit. f. österr. Geschf. 18 т., ст. 69—128). Автор вже займав ся особою Лючії Вісконті і оголосив перед двома роками розвідку: „Eine mailändisch-thüringische Heirathsgeschichte aus d. Zeit König Wenzels“ (N. Arch. f. sächs. Gesch. 16 т., ст. 1—42). Про се писав також італійський учений Giacinto Romano. Про сю княжну говорять дві групи нотаріальних документів зовсім суперечно — одна представляє єї поступки впливом єї свободної волі, друга доказує, що вона поступала під примусом. Тому й результати праць автора і д. Романо зовсім суперечні, бо тамтой дає перевагу першим, а сей останнім документам. Сея розвідка особливо важна, бо кидає ясне світло на женитьбу Лучії з англійським графом Едмундом Кентським. На основі нового документального матеріалу доказує автор, що шлюб сей наступив через ініціативу англійського короля Генрика IV, щоб скріпити його володінє, яке вийшло із революції. Також інтересні тут деталі про відносини Генрика а Дербі (пізнійшого короля Генрика IV) з мілянським двором, та взагалі про династичні зносини між Англією та Мілянєм під кінець 14-го і початок 15 ст. Доданий екскурс про Reginald della Scalla, жінку Барнаба Вісконті. J. J. Jusserand — Jacques I d' Ecosse fut-il poète (Rev. histor. 64, ст. 1—49). Яков I славний через свою довгу неволю в Англії, через свою любов до Іоанни Бофор, з котрою й оженив ся, вкінці через свою трагічну смерть 1437 р. Він прославив ся ще поемою, де оповідає ся, як

він пізнав і полюбив Іоанну; се славний „зошит короля“ або Kingis Quair. Так виступив недавно М. J. T. Brown, що у своїй розвідці „The Authorship of the Kingis Quair, a new Criticism“ Glasgow 1896 — цілковито заперечив, мов би Яков I був автором сеї поеми. Д. J. по основних розслідах манускрипту, свідощтв сучасників, діялекту поеми приходить до висліду, що герой і автор поеми „Kingis Quair“ се одна і та сама особа: Яков I шкоцький король.

Греція і Схід мало звертають на себе уваги під час сеї доби розкладу та упадку. Тому то й література про сї часи таки вбога. E. Blochet — Les inscriptions de Samarkand; 1-er art. le Gour-i-Mir ou tombeau de Tamerlan; epitaphes de Timoûr et de plusieurs princes Timoûrides — текст, переклад і поясненя. Hipp. Delehaye — La vie d'Athanase, patriarche de Constantinople 1289—1293, 1304—1310 (Mélanges d'archéol. et d'hist. січень—лютий) — печатає уривки з життя Атаназія; сеї монах, що наступив по патріярсі Григорию з Кипру, був фанатичним противником унії; його аскетизм робив його сьвятим в очах приклонників. Життєпись ся писана анонімом, що знав Атаназія і зібрав багато відомостей від учеників. D. C. Hesselting. — Les cinqu livres de la loi (Pentateuque). Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction etc. Leipzig, LXIV+443 ст. 8". Одним з найбільших девідерій середньо-грецької фільології були докладні відомости про інтересні вульгарно-грецькі, єврейськими буквами писані переклади св. письма; тих перекладів уживали грецькі Жиди. Тепер підняв ся голяндський нео-грецист Гесселін видати Пентатевх. Важність сего тексту полягає на тім, що мова тут доволі вільна від учених впливів, за се в синтаксі множество гебраїзмів. В передмові говорить видавець про свою систему транскрипції а особливо про граматичні прикмети перекладу.

Під кінець зазначимо ще кілька праць загального характеру про культурні справи середніх віків. T. Perin — Les origines de la boussole marine (Études publ. par les Pères de la Comp. de Jesus 5 липня—5 серпня). Магнетної ігли вживали на Середземнім морю перед XIII в., без сумніву вже від X в.; завішенє ігли на підпорці наступило найпізнійше в XIII в. Ні Хінці, ні Араби не брали участи в тім удіпшеню. Заведенє хінської буссолі до Європи П. надає Італійцям, ті знали азимутальну бусолю вже в XII ст. Також імена „рожі вітрів“ італійські. Амальфійський винахід зівстав тайною аж по 1268 р. G. Salles — L'institution des consulats; son origine, son développement au moyen âge chez les differents peuples (Rev. d'hist. diplom. nr. 2). Конзулі середніх віків не були первістно

торговельними агентами; вони були радше родом повномочників для усунення конфліктів між кольтоністами і краевим населенем. François Morel — Juridictions commerciales au moyen âge. Paris, 8°. В передмові дотикає автор старинних інституцій, потім переходить до італійського законодавства, що було взірцем для інших. Воно постає рівночасно з італійськими комунами і є впливом незвичайного розвитку корпоративної звязи; від половини XII ст. по містах находимо consules mercatorum, котрих круг діланя, з початку дуже просторий, обмежує ся з часом виключно на купецькі справи. Вкінці окремих трибунал торговельний, mercanzia, являє ся в початках XIV ст. За тим переходить д. М. подібні урядження в Німеччині (Schultheiss) і Франції (juges consulaires). Fr. Funck Brentano — Documents relatifs aux formes diplomatiques au XIII-e et au XIV-e s. (Rev. d' hist. dipl. nr. 1). Друкує славний процес публікації виклятя Ію де Дамп'єрр-а, графа Фляндрії архієпископом з Райме і єпископом з Сенлі, 17—28 мая 1297; текст і переклад. G. Blondel — Du rôle joué par le droit allemand dans l'organisation des universités (Nouv. Rev. hist. de droit. ч. 1) — аналіза праці Вруннера. J. B. Giraud — Documents pour servir à l'histoire de l'armement au moyen âge et à la Renaissance. Сеї інтересної публікації появило ся в 1897 р. три зошити. Перший містить інвентар мечів і штилетів графа Сальм (1614); се був не лише арсенал, але збірка оказів, що визначали ся оригінальністю і красою. Потім наступає інвентар краму одного купця оружя з Тура (1512) а вкінці замітки про кількох купців оружя, про яких переховала ся звістка, що вони жили в Турені від 1592 р. Також згадати треба про кілька документів про ввіз італійського оружя в добу ренесансу; се оруже походило головно з Міляну і Брешиї. Kraus, Franz Xaver — Geschichte der christlichen Kunst. Bd. 2. Die Kunst des Mittelalters, der Renaissance u. der Neuzeit 1, Abt.: Mittelalter, Freiburg i. B. лекс. 8° ст. XI+512. Ся перша частина 2-го тому обіймає західно-європейську штуку середніх віків аж до кінця 15 ст. і то в тім порядку, що перша половина оглядає загальний і детальний хід розвитку, а друга присвячена археологічним річам (іконографії й т. и.). При великій ріжницї народних і місцевих течій середньовічної штуки, випровадив автор загальний образ ясно і докладно. Особливо зручно представлено византійське і готійське питанє. Праця ся зазнайомяє читача також з важнішими проблемами штуки.

IV. Нова доба 1500 до 1789 р.

Про словянські держави сеї доби маємо кілька розвідок до зазначення, особливо до історії Чехії, Польщі і Росії. Čihula Josef — Martin Luther a Čechove podobojí (Česky Časopis histor. III, 5 ст. 274—288) — про становище, яке зайняли чеські утравкісти при виступі Лютра. З початку вони прийняли цілий реформаторський рух індеферентно; з часом однак знаходило ся між утравкістами що-раз більше прихильних новій науці. Причинила ся до сего подібність з гуситським рухом, а головно се, що Лютер явно виступив в обороні Гуса і боронив деякі його тези публично. Přebírá — Zur Geschichte des böhmischen Handels u. der böhmischen Industrie v. 1648 bis 1740 (Mitt. d. Vereins f. d. Gesch. d. Deutschen in Böhmen 36, 2). В продовженю своєї студії говорить автор про діяльність чеської торговельної колегії (заснованої 1714). Змаганя поправити дороги водні і сухопутні, піднести пражські ярмарки, обмежити жидівську похатну торгівлю, не мали майже ніякого успіху. Віденському правительству бракло рішучости, щоб перевести внесені проєкти реформи. Dalton Herm. — Lasciana nebst den ältesten evang. Synodalprotokollen Polens (1555—61) erläutert. Berlin, вел. 8°, ст. XVI+575. Розвідка стоїть в звязи з письмом автора „Johannes a Lasko“ з 1881 р.; надруковані тут матеріяли, якими він хіснував ся при згаданій монографії. На кінци додано малопольські синодальні протоколи з 1550—61 р. Ті документи остільки важні, що католицька контрреформація знищила майже всі пам'ятки протестантизму в Польщі. K. v. Ružycki в Ztschr. f. Kulturgesch. 3, 4 дає погляд на гуманізм у Польщі, котрого розд्वіг припадає на другу половину 16 ст. Головні репрезентанти нового напрямку коротко схарактеризовані. Bretholz Uscher — Über unbekannte und wenig bekannte polnische Dichter des XVII Jh. I Theil. Krakau, 8°, ст. 97. Тема інтересна, бо література сего часу мало звісна. Автор зібрав з кількох рукописий краківських, познанських і вrocławських жмут віршів, надрукував їх і додав загальний вступ. Однак не зумів відрізнити річей важних від безвартістних і упорядкувати се в одну цілість. Eugène Mottaz — Stanislas Poniatowski et Maurice Glayre, correspondance relative aux partages de la Pologne. Paris, Calmann Levy 18°. Ся переписка послідного польського короля зі своїм дорадником і тайним секретарем є вельми важним жерелом до історії повільної агонії сеї держави. Тут находимо також переписку з офіціальними заступниками Польщі, при версальській дворі, генералом Моне і графом Браніцким. З переписки виходить недвозначно, що Понятовський старав ся ратувати Польщу через переведене

французько-російського союзу. Heyking K. H. — *Aus Polens und Kurlands letzten Tagen* (Memoiren des Baron Karl Heinrich Heyking, 1752--1792) herausgeg. v. Baron Alfons Heyking. Berlin 8°, ст. 501. Сі мемуари важні для характеристики визначних осіб в історії останніх літ Польщі, як Чарторийських, Радзівілів, Любомирських і ин., а притім кидають нове світло на внутрішні відносини держави і інтриги на королівському дворі. K. Waliszewski — *Pierre le Grand. L'Éducation, l'Homme, l'Oeuvre*. Paris, вел. 8°. Книга поділена на 3 частини. В довгій серії розділів, розсліджує автор молодість Петра, його виховане в школі цивілізованого світа, його фізичну і моральну особу, його оточенє офіціальне і інтимне, його співробітників, приятелів. Потім переходить до оцінки його політичного і суспільного діла: боротьби з Шведами і Турками, і внутрішні зі стрільцями, боярами і духовенством. Реформи Петра і опір та антипатія суспільности, що виросла в інших традиціях, представлені автором удачно. Valbert — *Pierre le Grand et son dernier biographe*. (Rev. des Deux-Mondes, 1 липня) — про працю Валішевського. E. Tachella — *Les anciens Pauciens et les modernes Bulgares de la Philippopolitaine*, (Le Muséon 16, 68--96). Представлене полягає головно на документах зібраних Fr. Euseb. Fermendzin-ом (Acta Bulgariae ecclesiastica 1565 1799 Zagrabiae 1887).

В історії Німеччини таї взагалі в історії цілої Європи сеї доби виступають дві події, що мали рішучий вплив на цілий дальший розвій політичний і культурний. Се реформація і трицятьлітня війна. Само по собі й ціла література групує ся коло сих двох подій, що дають все ще не вичерпаний материял до наукових дослідів. Що ближше до найновіших часів, тим більш росте число публікацій материялів і розвідок і тим більше спонукані ми обмежатись на головні річи, полишаючи дрібне на боці. A. Böhlingk — *Dr. Martin Luther u. Ignaz v. Loyola*. Heidelberg — бистроумні виводи автора тратять на вартости через сильне зазначуване партійного становища. Характеристика Лютра вийшла утрірованою, особа Льюолі не найшла річевого осуду. Fauth — *Dr. Martin Luther's Leben*. Leipzig. F. Kuhn — *Philippe Mélanchton collaborateur de Luther*. (Soc. de l'hist. du protestantisme fran, ч. 3). Hausrath Adolf — *Aleander und Luther auf d. Reichstage zu Worms*. Berlin 8°, ст. 393. Праця написана в фейлстоновім стилю, з великою живістю, але й не меншими помилками в хронології і зрозуміню осіб та подій. Жерела вихісновані тенденційно, література французька і італійська про особу Алєандра зісталась авторови невідомою. Kalkoff Paul — *Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser*

Reichstage 1521 übers. u. erläutert. 2. Aufl. Halle a. S. вел. 8°, ст. V+266. Це друге виданє має через доданє просторого коментаря нову наукову вартість. Автор відомий яко знавець історії реформації. W. Friedensburg — Beiträge zum Briefwechsel der katholischen Gelehrten Deutschlands im Reformationszeitalter (Zeitschr. f. Kirchengesch. 18, 1) — продовженє публікації давнїше початої. Тут надруковано пять листів Cochleus-a до Алєандра (25 марта до 27 жовтня 1521), один до папи Льва X, три письма Алєандра до Cochleus-a і одно Glarion a до Алєандра — всі в 1521 р. N. W. — Pourquoi Mélancton ne vint pas à Paris en 1535 (Soc. de l'hist. du protest. français 15 черв.). 1535 р. Франціск I запросив на бажанє Маргарети Вальбоа, Мєлянхтона на диспуту до Парижа; до сеї диспути вибрано навіть 12 докторів, одначе теологічний факультет скавав, що ся диспута небезпечна і що лучше спір полагодити письменно. P. Tschakert друкує в Zeitschr. f. Kirchengeschichte 18, 1 невідомі доси уступи переписки Мєлянхтона з містом Геттінген. Ся переписка вєла ся в р. 1541, 1544 і 1551. F. Kuhn — Les récentes polemiques sur la mort de Luther, 18 févr. 1546. (Soc. de l'hist. du protestantisme fran. ч. 2) — відповідь на статю Dr. Majunke. Paulus N. — Melancton u. die Gewissensfreiheit (Katholik — май) — старає ся доказати, що Мєлянхтон був вельми нетолерантний і до католиків, і до новохрестників та иньших сектарів. Haussleiter — Aus der Schule Melancton's Greifswald 8°, — займає ся теологічними диспутами і промоціями в Віттембергу в р. 1546—60. Автор опирає ся на новім матеріалі, котрий по части друкує, і на основі його дає перегляд поодиноких промоцій і диспут. Розвідка важна для теологічного становища Мєлянхтона в тих роках. Keller Ludw. — Grundfragen der Reformationsgeschichte (Monatshefte der Comenius-Gesell. Bd. 6, Heft 5 u. 6, ст. 131—176) — просторе резюме праць автора друкованих про сю справу від 1878 р. і полєміки з критиками: Людежанном, К. Мюллером, Боссертом і Герм. Гауптом. R. Wipper — L'Église et l'État à Genève au XVI siècle, à l'époque du calvinisme (Bull. de la Soc. d'hist. et d'archéol. de Genève 1, 5). Heinrich Kretschmayr — Ludovico Gritti (Archiv f. österr. Geschichte 83, ст. 1—107. Між численними бурлаками, що серед боротьби за угорський престол в XVI ст. думали осягнути свою, цїль Людовіко Грітті є одною із найінтереснїйших фігур. Нєшлюбний син вєнеційського дожа, потім купець в Царгороді, він умів виповзти до становища одного з перших дорадників турецького володаря і вів політичні переговори з Вєнецією і Габсбургами. При тім доступив такого впливу на Угорщині, що міг посягнути

за королівську корону, одначе смерть († 1534) перепинила йому в тім. Життєписню його займали ся вже часто учені, одначе ніяка із дотеперішніх студій не дорівнює сій новій в докладности і критиці жерел. Heidrich — *Der geldrische Erbfolgestreit 1537—1543*. Kassel 8°. Dr. Gustav Turba — *Verhaftung und Gefangenschaft des Landgrafen Philipp von Hessen 1547—1550* (Arch. f. österr. Geschichte т. 83, ст. 107—232). Вельми основно опрацьована студія гарно доповнює давнійшу працю Ісляйба про сю тему. Автор зацінав сю справу вже в 1894 р. в малій розвідці. Тепер опираючи ся на новім материялі, найденім в вітенськім державнім архіві і цісарській бібліотеці, прийшов до нових вислідів. Головну вагу кладе автор на се, що так як справа тепер вияснила ся, не може бути бесіди про гіпокрязию цісаря в відносинах до лянґрафа і що ціла вина спадає на тх князів, що грали ролю посередників. E. Grossart — *Notes pour servir à l'histoire du règne de Charles-Quint* (Bull. de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts ч. 4) — на основі не виданого архівального материялу. Lossen Max — *Der Kölnische Krieg 2 Bd. (1582—1586)* München 8°, ст. XVI+693. Боротьба про волю віри в електорстві кольоньскім се найважнійша подія німецької історії між реліґійною угодою і трицятьлітною війною. Коли-б удало ся задержати Кольонію для Гєбгарта, що перейшов на протестантизм, то в колеґії електорів витворила би ся більшість протестантська, а за сим наступав би вибір протестантського цісаря. Се резюме автора на кінци 1-го тому. 2-гий том зладжений на основі архівального материялу зібраного з желізною пильністю. Предмет свій трактує автор так об'єктивно, що за се стрітив ся з закидами критиків. Більш докладно ніж події воєнні представлені тут дипломатичні переговори, котрі в тій справі дійсно більше значили. Ritter Moriz — *Die pfälzische Politik u. die böhmische Königswal 1619*. (Sybel's Hist. Zeitsch. 79, ст. 239—283). Розвідка оперта майже виключно на друкованім материялі, має метою через строгу критику жерел представити в можливо правдивім сьвітлі перехід переговорів, що вивели електора Палятинату на чеський престол. Почин до них, на гадку автора, дали послі з Палятинату ще в липни 1618 р. отже вже два місяці від дня бунту. Далі автор обговорює звязь між змаганнями савойського князя і новим рухом в Чехії і Німеччині і переговори князя з палатином. Wild — *Johann Philipp v. Schönborn, genannt der deutsche Salomo, ein Friedensfürst v. Zeit des Dreissigjährigen Krieges*. Heidelberg 8°. Martin Philippson — *Der Grosse Kurfürst Friedrich-Wilhelm von Brandenburg. Erster Theil; 1619—1660*. Berlin, 8°, ст. VII+452. Публі-

кація документів до історії великого електора далеко ще не скінчена. Бракує ще багато томів великої збірки: „Urkunden u. Aktenstücke zur Gesch. des Kurfürsten Fr-Wilh.“ Збірки документів до внутрішньої історії його володіння появили лише 1 том „Histoire des finances brandenbourgeoises“. Однак число розвідок і монографій про електора величезне. Автор старає ся зібрати висліди найновіших студій. В своїй праці, обчислений на два томи, він бажає дати загальний образ на основі дотеперішніх публікацій і безчисленних розвідок. Праця вирізняє ся оригінальною концепцією і упорядкованем численних подій та образом характеру, ідей і політики електора. V. Ruville — Die Kaiserliche Politik auf dem Regensburger Reichstag von 1653—1654, Berlin. Müsebeck Ernst — Feldzüge des Grossen Kurfürsten in Pommern 1675—1677. Marburg 8°, ст. 141. Дає на основі печатаного і архівального матеріялу детальний і ясний образ подій на Поморю від осені 1675 протягом 2 дальших років. Особливо старає ся автор вислідити плян електора і докажує, що той вже від початку мав на цілі здобути Штетина, однак в першім році перепинила слаба підмога союзників, а в другім ненадійно сильний опір граничних кріпостей. Інтересний також перегляд сил пруських і шведських, висланих у Поморє. Hirsch Dr. Ferdinand Der Winterfeldzug in Preussen 1678—1679. Berlin, вел. 8°, ст. X+114. Про сю справу не писав окремо ніхто від звісної розвідки майора Riese перед 34 роками (1864). Праця автора важна тим, що оперта на непечатанім архівальнім матеріялі з Берліна і Кенігсбергу. Похід Фридриха описаний на тлі обставин і переговорів політичних, через що вияснює ся зв'язь ріжних, на перший погляд дивних подій. Duldner — Geschichte des Übergangs Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg (Arch. d. Vereins f. siebenbürg. Landeskde, N. F. 27, 2) — дає детальний образ слабосильної політики князя семгородського, що притиснений Австрією, Уграми і Туреччиною 1686 р., старав ся всім сторонам догодити, однак не міг перешкодити окупації свого краю цісарським військом. Baasch Dr. Ernst — Die Hansastädte und die Barbaresken. Kassel, 8°, ст. VIII+240. Праця ся, що займає ся добою 1751—1814 р., є немов продовженем розвідки „Hamburgs Convoyschiffahrt und Convoysesen“. Для оборони кораблів від барбаресків, що непокоїли не лише Середземне море, але й східні часті Атлантийського океану, пускали ся торговельні фльоти лише під опікою воєнних кораблів, в дорогу. По р. 1715 мусіла Ганза, за прикладом всіх європейських держав давати окуп роббішакам. Переговори в тій справі, в висше означенім часі, між Ганзою та Альжіром і Марокком описує власне ся книжка, на основі архівального

матеріялу. По при се дає автор від часу до часу образ невідрадного положення і нездарности німецько-римського пісарства. Georges Pariset — *L'État et l'Église sous Frédéric-Guillaume I (1713—1740)* Paris, ст. XX+985, 8°. Незвичайна величина праці, що займає ся представлєнем відносин в Пруссії і то лиш протягом 30-и літ, дуже добре характеризує тенерішній спосіб вихісновуваня історичних матеріялів. Можливо, що книжка стратила-б дещо з величини, коли-б автор обмежив деякі матеріяли, які не були конче потрібні, як хронологічну реперторію церковної пруської легіслативи, що сама займає 80 ст. При так величезній масі фактів, майже нейдїме було ділити їх на абстрактні категорії, уживати більш схолястичного ніж історичного методу. Одначе цілість всеж представляє ся інтересно і читач не находить ніяких трудностей в орієнтованю. Mayer Franz Martin — *Zur Geschichte der österreichischen Handelspolitik unter Kaiser Karl VI.* (Mitt. d. Instit. f. österr. Geschf. 18 т., ст. 129—145). Се малий додаток до давїйше оголошеної праці: „*Die Anfänge des Handels u. der Industrie in Österreich und die orientalische Compagnie*“. Автор обговорює проєкт торговельного полученя чеських країв в Трієстом і Фіюме. Додані витяги зі справозданя про торговельну подорож 1728 р. Weiss Joseph — *Der Streit über den Ursprung des siebenjährigen Krieges* (Hist. Jahrb. d. Görres-Gesellsch. 18, ст. 311—321 і 831—848). Справа йде про висказ Герцберга, котрий причиною сеї війни подав тайні умови між дворами: віденським, петербурьським і саксонським, щоб напасти спільно на Пруссию і розібрати край між себе. Ранке і Арнет признали також, що Фридрих лише у власній оборонї розпочав війну. В 1894 р. оголосив відомий пруський історик Lehmann студію, де доказує, що Фридрих вже від давна носив ся з гадкою загорнути західню Пруссию і Саксонію, і що се було причиною війни. Розбором сеї студії займає ся сеся розвідка. Roussët — *L'art de Frédéric II.* (Rev. de Paris, 1 марта) — студія про тактичні перемини пруського короля в двох семилітніх війнах. Le Sueur — *Maupertuis et ses correspondents. Lettres inédits du grand Frédéric etc.* Paris 8°, ст. 448. Мопергюї полишив при своїй смерті 1759 р. велику частину своєї наукової переписки приятелеви La Condamine. Переписка ся в архіві важку Estouilly аж до сеї пори була позабута. Вопа важна тим, що М. в роли реорганізатора і директора берлинської академії наук удержував зносини з найвизначнійшими людьми свого часу. Особливо характерні листи Фридриха II, писані з живістю і дотепом. Unzer Adolf — *Der Herzog von Zweibrücken und Sendung des Grafen Goertz (Januar bis April 1778)* (Mitt. d. Inst. f. ö. Gf. 18, ст. 401—492). Автор займає ся сею справою вже від довшого часу. В 15-ім

томі „Mitt. d. Inst.“ подав він генезу баварської конвенції, а сеся розвідка є немов продовженням попередньої. Тут розказано як заховував ся князь Цвейбрікена що до стану річий в Баварії і як він подав пруському королеви правну основу до вмшання і виступлення против плянів Австрії. Особливо детально представлений вплив пруського посла гр. Герца на князя Кароля від 6 лютого 1778 та ріжниця тактики дворів пруського і французького. G. F. Knapp — Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland (Sybel's Histor. Zeitschr. 78 Bd. ст. 39—50). Се виклад виголошений на з'їзді істориків в Інсбруці 12/9 1896, оброблений головню на основі славної праці проф. Bittixa (Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland, Leipzig 1896). Статя подає перегляд вислідів, до яких дійшов сей учений.

Wackernell Dr. J. E. Altdutsche Passionsspiele aus Tirol mit Abhandlungen über ihre Entwicklung, Composition, Quellen, Aufführungen u. literarhistorische Stellung herausgeg. Graz, вел. 8° ст. CCCXVI+552. Містять три духовні „пассії“, що були призначені на Страшний Четвер і Пятницю, та Великий Понеділок і представляли історію Христа від увязнення аж до Воскресенія. До сего доданий вступ призначений на Цвїтну Неділю, закінченє, пассії з Галлера і Бріксена, що-до змісту подібні до першої. Вступне слово, де автор обяснює уклад, розвій і значіне того рода пассій, обіймає 316 ст. Schäfer Ernst — Dr. Luther als Kirchenhistoriker Güthersloh. вел. 8°, ст. VIII+515. Річ написана з великим знанєм предмету, звертає ся головню против Гарнака (Dogmengeschichte III), що признає Лютерови так мале знанє старої історії догм і церкви, аж відмовляє йому всякого самостійного суду про се. Автор заповнює своєю працею доси все ще отверту прогалину і дає важні доповненя до інтересних заміток у давних біографів Лютера як Мелянхтон, Матезіус і Секендорф та нових як Іртенс, Кестлін і Кольте. Обговорює погляди Лютера на історію взагалі, перехід його студій на сїм поли і висліди його історичних дослідів та жерела, якими послугував ся. J. Loserth — Eine Fälschung des Vicekanzlers Wolfgang Schranz. Kritische Untersuchung über die Entstehung der Brucker Pacification von 1578. (Mitt. d. Inst. f. österr. Gesch. 18, ст. 341—361). Свободи, признані стирийським протестантам від Кароля II при пацифікації в Бруку 1578, переходили ся в двох верзиях, з котрих одна походить від віцеканцлера д-ра Шранца. Ріжниця, яка між ними заходить, дотикає міст і місточок: у Шранца вони не обняті пацифікацією. Автор доказує, що як раз ся верзия підроблена, а не, як хоче Гуртер, перша. Blackenburg — Studien über die Sprache Abraham's a. S. Clara. Ein Beitrag z. Gesch. der deut. Drucksprache im 17 u. 18 Jh. Halle вел. 8°, ст. IV+87.

Важний причинок до історії німецької мови. Тут видно більш методи ніж в розвідці Lauchert'a. Автор опирає ся всюди на найстарші друки, а при тім зазначає зміни у півнійших, важні для розширення північно-німецької літературної бесіди. Kalkoff Paul — Zur Lebensgeschichte Albrecht Dürer's. Berlin 8°, ст. 21. Розвідка присвячена розслідови відносин, серед яких обертав ся Д. в Нідерляндах 1521 р. і на тій основі виказує много осіб, названих в його мемуарах, яких досі не годен був ніхто ближе вказати. Daun Berthold — Adam Krafft und die Künstler seiner Zeit. Berlin 8, ст. X+144. Праця не зовсім вільна від похибок дилетанта. На стиль Крафта автор мало звертає уваги. Найважніше питане про поліхромію збув короткою увагою. Одначе вихиснував весь материял, який іно є, і фігура артиста виступає в тій монографії багато яснійше як денебудь инде.

Франція. Тут звернено головно увагу на реформацію і релігійні війни. H. Hauser — De l'humanisme et de la Réforme en France 1512—1552. (Rev. Histor. 64, ст. 258—297). Автор малює рівнобіжний розвій і відносини гуманізму до реформації у Франції. Тут виріжнює 3 доби: з початку оба сі напрями стоять з собою у тісній звязи, у спільній боротьбі против застаріlostий середно-вічних: „Migot“ Маргарети Ангулемської є виразом сеї доби, де нові люде бачать ліпше се, що їх лучить, як се що їх ділить. По релігійних переслідованях з 1534—1535 р. показують ся ріжницї і заострюють ся що раз більше в другій і третій книжці Rabelais (1535—1537). Від коли Кальвін надав протестантизму новий напрям наступає, цілковитий розрив. Спільний терен, що лучив сі дві течії початку нових віків, було невдоволене з теперішнього стану і шуканє лучшого у далекій старині та універсальність культури. До зриву і непорозумінь між гуманістами і реформаторами дійшло ізза фанатизму тих останніх, сьмішного для спокійних учених, ізза ріжницї метода і доктрини, бо реформація опирала ся на біблїю, а та була для гуманістів так само звичайною книгою, як всяка иньша. Вкінци гуманісти ізза особистих цілій не хотіли ніколи рішити ся на знищенє католицької церкви, і тому, коли реформація вже за далеко зайшла, станули по стороні католицизму. F. Donnet — La fauconnerie à Anvers (Bull. de l'Acad. roy. d'archéologie de Belgique 28 т.) — інтересне для історії звичаїв в XV, XVI і XVII ст. Bagnenault de Puchesse — Le siège de Saint-Quentin et la bataille de Saint-Laurent. — Про опубліковану товариством „Société académique de Saint-Quentin“ працю про війну 1557 р. в Пікардії. Aubert, Bernus et N. W. — L'organisation des Églises réformées de France et la Compagnie des pasteurs de Genève, 1561. (Société de l'hist. du protest.

français ч. 8—9) — на основі реєстру перехованого в публичній женеvській бібліотеці і інших документів. Ruble, A. de. — Jeanne d'Albret et la guerre civile T. 1. Paris 8°, ст. V+475. Автор студіює в різних монографіях жите матері Генрика IV, головню на основі матеріалів по провінціональних архівах. В деталях іде він так далеко, що треба багато знати історію сеї доби і околиць де відбувають ся події, щоб орієнтовати ся у всім що оповідає. Попри королеву виступає в тім новім виданю на перше місце герой католиків Blaise de Monluc аж до від'їзду з двора (1562 март). Н. Lehr — Le siège de Chartres par Condé en 1568 (Soc. de l'hist. du protest. français черв.—липень). Recueil de voyages et de documents збогатив ся новим томом. Н. Hauser проф. унів. в Клермоні найшов італійський текст „подорожи Филипа du Fresne-Canaue до Леванту“, що досі не був виданий. Du Fresne-Canaue розпочав свою подорож в 1572 р., будучи 20-літнім молодиком. З Рагузи пустив ся до Царгорода дорогою сухопутною, равом з французьким амбасадором у Селіма II, de Noailles, та вертав морем. Його опис важний для пізнання внутрішніх відносин турецької держави. Bagenault de Puchesse — Catherine de Médicis et les conferences de Nérac (Rev. des Quest. histor. цьвітень). Учений, котрому поручено продовжене публікації переписки Катерини Медічі, обговорює на основі листів, що мають появити ся в VI-ім томі, наради Катерини в лютім 1579 з Генриком з Наварри і провідниками протестантів, про релігійну згоду. Abel Lefranc — Les idées religieuses de Marguerite de Navarre, d'après son oeuvre poetique. (Soc. de l'hist. du protestantisme fran. ч. 1—3). M. G. Fagniez — L'Économie sociale de la France sous Henri IV, Paris. Ся праця може послужити ваірцем для економічної історії. Річи найбільш сухі оброблені і представлені тут живо і інтересно. Говорячи про рільництво, промисл і торговлю Франції за Генрика IV, автор з'умів так добре поділити сьвітло між всіми частинами свого предмету, що надав їм видатність і жите, та ухопив найважйїші прикмети особи короля і цілого його правління. Особливо в новім сьвітлі представлені тут змагання короля і Сюлі коло піднесеня торговлі і заснованя торговельної комісії. Zeller Berthold — La Minorité de Luis XIII; Marie de Medicis et Volleroy, Paris 8°, ст. XVI+387. Се продовжене цілої серії студій про молодечий вік Людвика XIII, початої ще 1892 р. Автор дає образ двору і міста, а також погляд на цілу ввішню політику регентки. Праця оперта на численних рефератах венеційських амбасадорів Giorgio Gustinian-а та Pierre Contarini і справозданах послів великого князя Фльоренції, найденних в архіві родини Медічі. Тут розказані події ледви двох років

1612—1614, себто доби визначного вливу Віллєроа. Додаток, коло 100 сторін, займає ся аналізом жерел. *Clement-Simon — La vie seigneuriale sous Louis XIII. Le vicomte de Pompadour, lieutenant du roi en Limousin, et Marie Fabry, vicomtesse de Pompadour.* (Rev. des Quest. histor. цвітень) — інтересне в переписці, на котрій опирає ся автор і на котру покликує ся, є се, що Марія Фабрі була дочкою багатого парижського міщанина і що Талеман, на котрого всі досі покликували ся, не розбираючи його критично, містить багато помилок. *Hanotaux — Histoire du cardinal de Richelieu II, 1. (1614—1617)* Paris. Перший том, що вийшов перед 5 літами, займав ся родинною історією великого кардинала і його молодістю до поставлення єпископом в Люсон. Сей веде свою річ дальше, даючи при тім просторий образ внутрішніх відносин тодішньої Франції, партийних роздорів і боротьби. *V. Brants — Un cours de droit au XVII s.: Tractatus de re ditibus annuis de Gérard de Courcelle, 1623.* (Bull. de l'Acad. roy. des sc. des lettres et des beaux-arts en Belgique ч. 1) — в рукописи королівської бібліотеки в Брукселі; се є вправа учевика, і з неї автор витягає много интересних деталів. *Eochemondeix. Les Jésuits et la Nouvelle-France en 17 siècle.* 3 vol. Paris. *Jakob Dr. Karl — Die Erwerbung des Elsas durch Frankreich in westfälischen Frieden.* Strassburg, вел. 8°, ст. XIV+339. В короткім вступі вказує автор на велику вагу, яку мала для Франції Альзация, особливо в боротьбі з габсбурзько-іспанською перевагою, а далі вказує, як протягом цілої трийцятьлітньої війни загорнене сего краю було все цілею змагань французької політики. Боротьба партийно-конфесійна в Альзаций улегчувала Франції роботу і заки ще прийшло до переговорів, були всі міста (крім Штрасбурґа) і цілий край в руках Французів. Головний зміст сеї праці становить опис переговорів в тій справі між Францією й цїсарством, та спорів про визначене границь краю, бо назва „Альзация“ була дуже неозначена. *H. Vast — Des tentatives de Louis XIV. pour arriver a l'Empire* (Rev. histor. 65 т. ст. 1—45. Змаганя Людвика XIV до заснованя сьвітової держави є загально відомі. Дипломатична історія іспанської спадщини розсліджена вже доволі докладно. Противно зносини Франції з ріжними німецькими дворами були дотепер все ще неясні. Автор віднайшов в Парижькім архіві міністерства заграничних справ багато нових документів про сю справу. Так, між иньшим, книжочку кореспонденції між Римом і Франкфуртєм, де поширано кандидатуру Людвика XIV; сї листи писав якийсь публіцист на службі Мазаріні; далі — тайні артикули угод в Ратисбоні і Монахії 1664 і 1670 уложених для тої самої цілі в саксоньским і баварьским

електором. Також тайний договір 1679 р. з брандебурським і саксонським електором для забезпечення французькому королеві сих двох голосів. Про ті договори згадують вже Помпон і Пуфендорф. Опираючись на сих жерелах, подає автор інтересний образ переговорів Людвига XIV з електорами, куповане їх голосів і противну акцію Габсбургів. C. Bloch — *L'opinion publique et les Juifs au XVIII s. en France*. (Rev. des Études juives т. 35) — публікує маніфест про потребу відкликання Жидів, щоб побільшити населення. C. de Marsy — *Un voyageur français à Anvers au milieu du XVIII s.* (Bull. de l'Acad. roy. d'archéologie de Belgique 28 т.). Річ іде про J. B. A. de Montullé, радника парижського парламенту, що звиджував Нідерланди по битві під Фонтеноа; інтересний опис Auvers, особливо з артистичного боку. Léon Fleys — *Louis XV, Marie Thérèse et la paix de l'Europe en 1758*. (Revue d'histoire diplom. n. 1). Коли Берні хотів переговорюватися про згоду і вислав до Стенвіля припоручене в тім дусі, Людвик XV дав себе переконати Марії Тересі, щоб вести війну далше: королева хотіла знищити ворога, котрий наставляв на ню, а король хотів остатись вірним своєму королівському слову. H. Prélot — *France et Roussie. La question d'Orient au XVIII s.* (Études publ. par les Pères de la Comp. de Jesus. 20 марта) — про вагу і значіння угоди в Кучук-Кайнарджі. Louis Wiesener — *Comment l'abbé Dubois devint archevêque de Cambrai* (Rev. de la Soc. des études histor. ч. 1). Альбероні упав, війна з Іспанією, а через се й почвірний союз являє се безпредметовим в очах сторонництва, що йшло до союзу з Іспанією. Дюбоа не був нічим сам про себе; щоб його піддержати, треба було забезпечити йому незалежне й високе становище. Цісарський посол Pentenriedter найшов розв'язку сего: поставити Дюбоа на митрополичий стіл опорожнений по смерті кардинала de la Trémoille. Albert Sorel — *Les correspondences des agents diplomatiques étrangers en France avant la Revolution* (Journ. des Savants, червень) — навіязує до справоздання яке напечатувати Флямермон в *Nouvelles archives des Missions scientifiques* т. VIII.

Schirmacher Dr. Käthe — *Théophile de Vian. Sein Leben u. seine Werke 1591—1626*. Paris, вел. 8°, ст. XII+320. Свого часу славний поет, котрого по істориям літератури згадують лише як автора трагедії „*Pruame et Thishé*“, діждав ся остаточно монографії. Авторці удало ся на основі величезного матеріялу змалювати живо і вірно образ життя поета, уродженого гугенотом, потім католика, що вкінці став провідником вільнодумців. Незвичайно бистроумно випало порівняне поета з його сучасником Malherbe-ом, строгим законодавцем поетичної форми. Duc de Broglie — *Malherbe* (Le Correspondent,

25 janv.) — докінчене; про відносини Малерба до Людвика XIII і до Рішеля. Fabre — *Études littéraires sur le XVII-e s. Les Ennemis de Chapelain*. 2-e éd. Paris 18°, ст. XI+329+396. Се картина з інтимної історії французької літератури XVII в. і зносин її з заграницею. Автор славно малює цілу сю галерію оригіналів, що ґрунують ся коло Шапелена і Менажа. Головним жерелом сеї праці була публікація листів Шапелена видана д. Tamizey de Larroque. Heisler Hermann — *Boileau als politischer Schriftsteller*. Emmendingen, вел. 8°, ст. IV+138. Висліди, до яких приходить автор, не приносять нічого нового: що Боальо справді часто загато хвалить характер і діяльність Людвика XIV, навіть против свого переконання, що підносить лише добрі сторони правління, а инь-бі змовчує, та що як поет, зненавиджений сучасниками, міг лише через королівську ласку добитись поетицької слави. При кінци розвідки звертає автор увагу ще на становище Боальо до релігійних питань і сучасних спорів. Seret — *Le théâtre en France avant Corneille* (Rev. des Quest. histor. липень). Georges Picot — *Notice historique sur la vie et les travaux de Jules Simon* (Acad. des sciences morales et polit. janvier). De Meaux — *Montalambert*. Paris 18°, ст. 310 — поважна, об'єктивна життєпись; підносить два риси характеру Монтальмберта: любов до католицької віри і свободи. Desjardins — *Proudhon*. Paris. Henri Sée — *Les idées politiques de Diderot* (Rev. hist. т. 65, ст. 46—60). Розвідка о стілько маловажна, що Дідро висказав не багато своїх оригінальних думок і був більш популяризатором ідей признаних в освічених кругах. Він не сотворив ніякої політичної системи, одначе подає нам немов синтезу ідей свого часу. З Вольтером жадає висвободження суспільности з під власти церкви; з Руссо обговорює основи авторитету. Його розуміне практичного правління зближає його до Монтескіє. Він не накидає ся на принцип власности, домагає ся лише зменшеня суспільної нерівности. H. Barckhausen — *Montesquieu et sa théorie des gouvernements* (Rev. des Univers. du Midi (жовтень—грудень) — ріжниця поставлена ним між республіканською, монархічною і деспотичною державою опирає ся на фільзофічний ідеї а не на обсервації цивілізованих держав. *Voyages de Montesquieu publiés par Alb. de Montesquieu*, Paris. Се другий том сеї публікації, що містить конець італійської подорожи від цьвітня до червня 1729, подорож по Німеччині і Голяндії, лист про Женеву з 1754 р., замітки про мешканців Риму і про фльорентийський музей, вкінці замітки про двір Станіслава Лещинського. Сі записки знаменитого фільзофа інтересні для характеристики його поглядів, як він задивлювався на ріжні справи. Ritter — *Les nouvelles re-*

cherches sur J. J. Rousseau (Rev. des Deux-Mondes) — багато нових дат, інтересний образ п-ни Le Vasseur, моральний вплив Руссо на сучасних; Вольтер в багатьох ослабив той вплив. Rossel Virgile — Histoire des relations littéraires entre la France et l'Allemagne, Paris 8°, ст. VIII+532. Автор підняв ся тяжкої задачі, що вимагає основного знання обох літератур, дуже обережного розсліду, а по-при се старання не губити ся в дрібницях, а зазначити загальні впливи і напрями часу. Тим вимогам праця д. Р. на жаль не відповідає. Коли автор виказує звязь між „Emilia Galotti“ Лессінга і „Fantasio“ Мюссе або „Faust“ Гете і „La chute d'un ange“ Лямартіна — то остаточно можна всюди знайти певного рода подібність. Досить інтересно виходить твердження, що Corneille ліпше зрозумів теорію Арістотеля про театр як Лессінг. Вплив Rousseau на Німеччину віставсь майже незамічений в цілій праці.

Італія уступає що раз більше на другий план в міру того як папство тратить майже цілком на значіно. Тому й література займає ся сим краєм в сій добі менше ніж в середніх віках. Léon G. Pélissier — Le cardinal Ascanio Sforza prisonnier des Vénétiens (1500). Rev. hist. 63, ст. 284—296. Оповідает на основі Мартіна Сануто і актів Медиолянського архіву сей інтересний епізод історії завоювання Медиоляну Людвигом XII-им. M. van Ypersele de Strihou — Marguerite d'Autriche et Jean le Veau (Rev. d'hist. diplomatique XI 3) — друкує лист сего дипломата до рефентки, датований в Мантуї, 17 серп. 1512. Louis Passy — Le voyage de François Vettori ambassadeur de la République à Florence près de l'empereur Maximilien 1507—8 (Rev. d'hist. diplomat. vol.). Luotto — Il vero Savonarola e il Lavonarola di L. Pastor. Firenze. Šusta Josef — Eine päpstliche Geheimschrift aus dem 16 Jh. (Mitt. d. Instit. f. österr. Geschf. 18 t. 367—371). Найдавніше переховане тайне письмо з Риму сягає XV ст. і полягає на переміні букв. В XVI ст. вживає курія в переписці з нунціями і послами виключно шифрованого письма. Одно з таких є предметом сей статі. Fazy Henri — La Guerre du Pays de Gex et l'occupation Genévoise (1589—1601). Genève, 8°, ст. VII+416. Коли Емануїл 1580 вступав на престол в Савої, хотів відновити давнє бургунське королівство. До сего треба було йому Женеву. 1586 придбав на свій бік Іспанію через женитьбу і при її помочи здобув 1588 маркізат Саламандра. Женева здобула собі поміч Генрика IV короля Франції і 1589 почала ся війна, що становить предмет розвідки. A. Le Glay — Une mission delicate. Le cas d'un ambassadeur génois à Florence, 1743. (Rev. d'hist. diplom. XI, 4) — барон Найгоф, що

1738 р. оголосив себе королем Корсики, сховав ся 1743 р. до Фльоренції, де мав тайні наради з Маном, англійським резидентом, приятелем Вальполя. Франція звеліла його убити, одначе він утік до Лондону, де умер 1756 р.

Walz O. — Zur Rettung des Geschichtschreibers Francesco Guicciardini (Sybels Hist. Zeitschrift т. 78, ст. 207—216). „Istoria d'Italia“ Гічардіні, опублікована доперва два століття по смерті автора, найшла зараз по напечатаню своїх противників. В новітших часах кинув ся на неї головно Ранке. В р. 1857—67 видано Opere inedite di Fr. Guicciardini, де замітна історія Фльоренції написана 1509 р. Се мало той вплив, що Ранке 1874 р. сильно змінив свій погляд на сего писателя. Також і учений Віллярі виступив в обороні свого земляка. Villari Pasquale — Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. 2-a edizione riveduta e corretta dall' autore. Volume III. Milano 8°, ст. IV—578. Сім томом закінчене друге видане славної праці Віллярі. Коли можна йому зробити яку замітку, то лише за безграничне одушевлене своїм героєм. Philippi Adolf — Die Kunst der Renaissance in Italien, 1 Buch. Die Vorrenaissance. 2. Buch. Die Frührenaissance in Toscana u. Umbrien. Leipzig 8°, ст. XVI+112+VIII+(113—312). Книга писана, як сам автор каже, не для людей фахових, але для всіх освічених. З задачі своєї вивязав ся д. П. дуже добре. Всюда старає ся він особистість пояснити з культури і штуки, находить початок зрозуміння в архітектурі, а відносини між плястиком та малярством збирає у тезу, що плястики все були учителями малярів. По-при се находимо множество оригінальних поглядів і заміток, нпр. про ество церковної штуки, значіне артизма в малих італійських місцевостях і т. и. Лише деякі уступи не мають популярного характеру напр. з гезевою готицького стилю рішучо не є ширша публіка так познайомлена, щоб зрозуміла виводи автора на ст. 37 і 52. Steinmann Ernst — Botticelli. Bielefeld 8°, ст. IV+104. — Ghirlandajo. Bielefeld 8°, ст. IV+80. Дві біографії написані для ширшого круга читачів. Нема тут критики стилю ані формальних аналізів, за се докладне вяснене гадок і почувань артистів, а також наукове пояснене образів по їх глибшій значіню. В хронології образів Боттічеллі замітний брак ладу, бо автор у всіх поважних мадонах хоче бачити вплив Савонаролі. Obernitz Dr. W. — Vasari's allgemeine Kunstanschauungen auf d. Gebiete der Malerei. Strassburg вел. 8°, ст. IV+202. Хоч як інтересна тема і уложене матеріялу в тій книжці, одначе вона зовсім не розвязує питання. Хотячи говорити про погляди Васарі на штуку повинен був автор познайомити ся з його

власними творами. Одначе він придержує ся лише слів і всім словам прикладає рівну вагу; зібрав все, що Васарі в своїм великім утворі сказав про рисунок, фарбу, уклад і т. и. та зробив з сего блідий, невразний образ. При тім брак порівняня з поглядами ивних теоретичіи штуки.

Англія. Marcks Erich — Königin Elisabeth von England und ihre Zeit. Leipzig 8°, ст. 129. Монографія назначена для найширших кругів, визначає ся гарною характеристикою часу і значіня доби Єлисавети для будучности Англії. Standish O' Grady — Pacata Hibernia, or a history of the wars in Ireland during the reign of Queen Elizabeth, under the government of Sir Georg Carew (The Athenaeum з цвітня) — нове видане анонімного твору писаного в перших роках XVI ст. важного як жерело історичне. Round в The Nineteenth Century (з лютого) звертає ся в одній статі рішучо против тих, що хотять затерти релігійний характер англійської реформації і вважають її лише політичною. Головно влярає на висказаний George Russel-ом погляд про початкову однаковість реформованого богослуженя з католицьким. Автор доказує, що усунене римської літургії було свідомим кроком і релігійним розривом. Leach — English schools and the Reformation 1546—48 (The Athenaeum 27 лютого) — важні деталі зібрані по части в невиданих досі документів, одначе оброблені недбало і сторонино. Frere — The Marian reaction in its relation to the clergy (The Athenaeum 6 марта) — добра розвідка написана на основі єпископських реєстрів, доказує що Марія Тудор вередувала духовенством численними суспензиями. Gardiner Samuel Rawson — History of the Commonwealth and Protectorate 1649—1660 Vol. II (1551—44) London 8°, ст. XXII—513. — Cromwells Place in History. Founded on six lectures delivered in the university of Oxford. London 8°, ст. 120. — What Gunpowder Plot was. London, ст. 208. Головно три справи представлено тут в новім світлі: ваганє англійських правительств, а перш за все Кромвеля у заграничній політиці при виборі союза з Францією або Іспанією в 1651—54 р., далі причини і хід морської війни між Англією і Нідерляндами, і вкінці зверхні відносини Шотляндії під ту добу. Авторovi удалось при критиці жерел сполучити найбільшу обережність з найніжнішою вручностю у ловленю звязей між фактами. В другій розвідці находимо незвичайно бистроумну і безсторонну оцінку самої особи Кромвеля. У третій автор збиває погляд Father-Gerard-a, що т. зв. пороховий заговор (1605) був видумкою графа Сельсбері. Fr. Ch. Danvers — Letters received by the East India company from servants

in the East 1602—1613. (The Athenaeum 13 марта). Ся публікація — то продовжене і доповнене кореспонденції губернатора індійської компанії, котру напечатали Sir George Birdwood і M. Forster. A. Lang — Pickle the spy. (The Academy, 6 лют.). Сей шпiон, що приберав імена: Pickle, Alexandre Jeanson і ин. не хто иньший як Macdonnel Glengarry; він був якийсь час у службі в Франції в шкоцькій бригаді, підійшов до князя Кароля-Едварда, котрого всі тайни зраджував англійському урядови. Грав ролю також в пруській інтризі 1752, що мала на меті викликати нові розрухи в Шкоції, і виявив тайну Геортові II. R. Dareste — Histoire du droit anglais (Journ. des Savants січень—лютий) — аналіз хорошої праці дд. Pollock і Maitland, що дали міцну основу до студій над англійським правом.

Mayer Edward — Machiavelli and the Elizabethan Drama. Weimar, вел. 8°, ст. XII+180. Розвідка містить хронологічне упорядковане згадок про Махіавелі і натяків на його політичні теорії. Вона не відповідає своїй задачі і є лише збіркою материялів, складених з великим накладом праці і знаня. Також деякі уваги загальнішого змісту є вельми замітні. Penniman Josiah — The war of the theatres. Boston, вел. 8°, ст. 168 — про велику боротьбу в 1600-них років між Бен Джонсоном та Марстоном: кождий з обох поетів містив сатиричні натяки на другого в своїх драматичних творах; значіне тих натяків і питане, чи в той спір не був вмшаний і Шекспір — се предмет розміру. Автор перечить рішучо що до уділу Шекспіра в боротьбі. Conrad Hermann — Shakespeare's Selbstbekenntnisse. Hamlet und sein Urbild. Stuttgart, 8°, ст. VI+321. Се лише передрук розвідок уміщених в „Preuss. Jahrb.“ 1885 і 95. Перша часть займає ся сонетами Шекспіра, друга присвячена Гамлетови. Вислідом студії про Гамлета є, що в Роберті Ессексе треба шукати взору для Гамлета. Велика шкода, що автор дуже неповно використав літературу, яка проявила ся від часу видрукування тих розвідок до їх теперішнього передруку (приміром не згадав навіть праці Брандеса про Шекспіра). Передрук зроблений так спішно, що попали у него всі друкарські помилки першого виданя. Edward Engel — William Shakespeare Leipzig, 8°, ст. 93. Fritz Düvell — Shakespeare-Studien, I; Hamlet, Romeo u. Julie, Leipzig, 8°, ст. IV+88. Статі призначені для найширших кругів, річи чисто популярні. Rushton, William Lowes — Shakespeare an archer. Liverpool, 8°, ст. 118. Автор взяв собі за задачу пояснити деякі темні місця

і двозначні слова у Шекспіра, одначе багато більше задержує ся коло тайн штуки стріляня з лука, в якій вправляли ся всі за часів Генрика VIII і Єлисавети. До обсягу казок належить здогад автора, що старає ся смерть Шекспіра привести у звязь з його запалом до сеї штуки. Prothero — Private letters of Edward Gibbon 1753 — 1794. (The Athenaeum 23 jan.) — подає вперше листи і фрагменти пропущені першим видавцем.

Півостров Піренейський і його колонії. Zimmermann Dr. Afr. — Die europäische Kolonien. I. Die Kolonialpolitik Portugals und Spaniens in ihrer Entwicklung von d. Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin. Hamy — Note sur six anciens portraits d' Incas du Pérou conservés au musée ethnographique du Trocadero (Acad. des inscript. et belles lettres). Bernard — Le second procès instruit par l' Inquisition de Valladolid contre Fr. Luis de Léon (Rev. des quest. histor. липень) — поета обвинили без причини, поступали з ним з незаконною строгістю і на решті засудили по знесеню вироку першого суду. Jean Nicot, ambassadeur de France en Portugal au XVI s. Sa correspondance diplomatique inédite par Edmonde Falgairolle. Paris, CXVI+246 ст. 8°. Се відома річ, що Ніко ввів на французькі дворі звичай куреня тютюну, одначе меньше відомо, що він був амбасадором в Лізабоні 1559—61 В кореспонденції тут виданій дарма дошукував би ся учений інтересних відомостей до заграничної французької політики в часу останніх Вальоа. До того саме видавництво нещасливо уложене, а між увагами находимо такі, що „Індія, се величезний край в Азії“, а конче потрібних нот майже нема. Hume Martin — Philipp II of Spain. London, 8°, ст. X+267. Автор не запускає ся в далекі деталі, лише описує короля яко мужа державного в звязи з найважнішими проблемами, якими сей займав ся, розсліджує цілі, до яких змагав, впливи, під котрими стояв і причини його неудачі. Характеризує Филипа як чоловіка глибоко релігійного, що вірив у спільність інтересів своїх і Всевишнього, одначе не допускав ніколи до піднесеня церкви, лише послугував ся нею до заволодіння світа. F. T. Perrens — Elisabeth de Valois, troisième femme de Philippe II (Acad. des sciences morales et polit. janvier) — на підставі депеш Fourquevaux, оголошених аббатом Donais. Armstrong старає ся в „Scottish Review“ (січень) схарактеризувати іспанську політику Альбероні. На його погляд всі змагання міністра були звернені на се, щоб своєю вітчизну, Італію увільнити від німецького панованя. G. Desdèvises du Dezert — L' Espagne de l'ancien régime. — La Société.

Paris, 8°, ст. XXXII+294. Дуже користний, образ звичаїв, установ і культури іспанського півострова перед приходом французької революції. Розвідка о стільки інтересніша, що внутрішній стан Іспанії в XVIII ст. досі мало відомий і розсліджуваний. Особливо замітний уступ про таюшню церков з її 60 архієпископами і єпископами, 1800 крилошанами, 70.000 сьвященяками і 62.000 монахами — все то для людности менч як 10 міліонової. По-при се 500.000 шляхтичів, тих „гідальгів з під скапу“ (*hidalgos de gouttière*), нездатних збещестити себе працею. Все то на хребті зруйнованого народу.

Нідерлянди виступають тут в перве яко самостійний чинник в історії і коротку хвилю відограють важну ролю в європейських подіях. А. А. van Otterloo — Johannes Ruusbruck, *eene bijdrage tot de Kennis van outwikkelingsgang der Mystick* (Bull. de l' Acad. roy des sc. des lettres et des beaux-arts de Belgique ч. 1) — важна студия про звісного релігійного містика. Maronier — *Geschiedēnis van het Protestantisme van den Munsterschen Vrede tot de Fransche Revolutie 1648—1789*. I. II. Leiden. Waddington Albert, Prof — *La république des Provinces unies; la France et les Pays-Bas espagnols de 1630—1650*. T. II (1642—50) Paris, 8°, ст. X+435 — про Мюнстерську згоду і намістника Вільгельма II Оранського. Дуже добре змальовані моменти боротьби впливу іспанського і французького над Нідерляндами, котрі вкінці кидають ся (по смерти Вільгельма II) в рамена свого давнього ворога, Іспанії, ослабленої 30-літньою війною, щоб не стати добычею могутого сусіда. A. de Witte — *Les jetons et les medailles d'inauguration frappés par ordre du gouvernement général aux Pays-Bas autrichiens 1717—1792* (Rev. belge de numismatique випуск 2) — інтересні деталі про правління Габсбургів. A. de Behault — *Le commerce, la navigation et les places fortes des Pays-Bas autrichiens à l'avènement du marquis de Prié* (Annales de l' Acad. d'archéologie de Belgique т. 9). Витяг зі справозданя висланого маркізом до князя Євгена Савойського в 1722 р. для поправи стану краю. Magnette Dr. F. — *Joseph II et la liberté de l' Escaut*. La France et l' Europe, Bruxelles, вел. 8°, ст. II+254. Хоч уже Gachort, Arneth і ин. обговорювали стараня Йосифа II коло отвореня Шельди, удало ся авторови через вхіснуванє дальших архівалій, особливо переписки Кауніца з послами Бельджойозо в Брукселі і Мерсі в Парижи подати багато нового. Виходить, що Йосиф чекав лиш хвили, коли Голяндия обезсилена війною з Англією не змогла-б опертись. Се наступило 1783 р. і він почав переговори, а коли сї не повелись

пустив рікою корабель з цісарським стягом. Корабель задержали Голляндці коло Лільо. До війни одначе не прийшло, бо Франція відмовила цісареві помочи; а що рівночасно підняв ся проєкт заміни Бельгії за Баварию, уступив Йосиф з легким серцем зі своїх бажань що до Шельди.

Інші європейські держави. Guernsey Jones — *The diplomatic relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden*. Lincoln, 8°. Ся справа була доси мало розяснена; автор перший збирає все, що на основі відомого матеріялу може про се сказати. Студії по англійських бібліотеках дали багато нового, ще не вихіснуваного матеріялу і дозволили авторови прояснити багато загадочних річий. Syveton Gabr. — *Une hypothèse sur Charles XII* (Rev. Hist. 64, ст. 58—74). Про сего північного героя появиля ся недавно дуже добра англійська праця: Nisbet Bain — *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*. London, 1895 — вона реасумує всі досліди на сю тему. Д. S. навязуючи до сего утвора оповідає деякі факти на основі кількох французьких документів про Кароля XII і двох реляцій зладжених канцеляриєю Людовика XIV для послів у Швеції (1707—1715). Дивне поступованє Кароля XII в роках 1704—9 інтерпретує він гадкою короля забезпечити собі Польщу зі всіх сторін. Виказує, що лише посередництво Malborough здержало Кароля від участі в сукцесійній війні західної Європи. O. de Heidenstam — *Une soeur du grand Frédéric, la reine Louise-Ulrique de Suède*. Paris, 8°. ст. VIII—472. Мова йде про матір Густава III, освічену енергічну жінчину, що мала великий вплив на хід справ держави. Розвідка сама не має великої стійности і стрітила ся з дуже строгими оцінками. G. Bibesco — *Le fanatisme turc au XVIII s.* (Acad. des sciences morales et polit. лютий) — увязненє і укаране володаря Волощини Конст. Бранкована 1714 р.

Америка. Coffin — *The province of Quebec and the early american revolution. A study in English-American colonial history*. Wisconsin. W. Wilson — G. Washington (The Nation 28 січня). Sir Edmund Monson — G. Washington et la mère patrie (Rev. des Deux-Mondes 15 марта). Автор аналізує почутя Вашингтона в молодечім віці до Англії. P. L. Ford — *The true G. Washington* (The Nation 28 січня). Автор ставить собі завдачою звести до людських відносин сего майже боготвореного героя; одначе при тім стає партійним і зменчує його горожанські чесноти.

Загальні історично-культурні розвідки про сю добу: Johnson — Europe in the 16-th century 1494—1598. London. E. Fournol — Sur quelques traités de droit public du XVI siècle (Nouv. Rev. historique de droit май—черв.) — аналіз теорій поставлених ученими: Бодуеном (Baudouin), Боденом і Готманом. E. Glasson — Les juges et les consuls des marchands (Nouv. Rev. histor. de droit. ч. 1) — про їх початок в XVI ст., про організацію конзулярних трибунів, їх компетенцію та їх процедуру в XVII і XVIII ст. Étienne Martin-Saint-Léon — Histoire des corporations de métiers, depuis leurs origines jusqu'à leur suppression en 1791. Paris, 8°, ст. X+671. Історія організації праці, робітничих корпорацій від їх перших початків — це зовсім новий і інтересний предмет, на який історики звернули свою увагу. Однак автор не відповів завдачі, яку собі поставив. Це, що він вихиснував з архівів, рішучо за мала крапля води в порівнянню з тим, що повинен був зробити. При тім не втягнув навіть багато розвідок вже друкованих і то першорядної ваги, як Liebemanna або Walzing-a. M. Albert Malet — Histoire diplomatique de l'Europe aux XVII et XVIII s. Paris. Книжка написана вельми безсторонно. До Людвика XIV займає ціле тло образу Німеччина, в другій половині віку виступає на перше місце Людвик XIV і питання іспанської спадщини. Роль Голандії та Англії представлена зовсім справедливо. Оригінальна тут зручність, з якою автор описав становище цїсарства і ролю австрійського дому. Fürst Rud. — Die Vorgläufer der modernen Novelle im 18 Jh. Halle a. S. вел. 8°, ст. VII+240. Уклад і переведене цілої праці дуже вдатне і дотикає ся найбільш пекучих питань історії літератури — які предмети і тенденції панували в 18 ст., якими стилістичними способами розв'язували пїсателі свою задачу. При тім строго переведений розділ між новелею і романом і сей останній вилучено з розвідки цілком. Вітчиною малих прозових оповідань вважає автор Іспанію в 2 пол. 16 ст. Боккачіо і його наслідувателів причисляє до середньовічної групи жартів і фабліо, але рівночасно одним замахом називає Chaucer-a батьком англійської новелі! Варгість розвідки лежить у прегарнім перегляді історичного розвою прозових оповідань і змін загального смаку та етичних поглядів. Louis Bertrand — La Fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIII s. et les premières années du XIX en France. Paris, 18°, ст. XVI—425. Автор розвиває свої погляди про поворот до старини, що зачав ся у Франції, а по части також і взагалі в Європі в другій половині XVIII ст. і тривав аж до часу реставрації; на його думку, він мусів

загинути, бо Французи за ексклюзивні і „не можуть вийти зі себе, щоб відродити античну душу“. Б. за строго осуджує цілу французьку літературу з тих часів, коли зове навіть André Chenier „більш ділетантом як поетом“. *Künstler-Monographien — In Verbindung mit Andern hrsg. v. H. Knackfuss. — II. Rubens. Von H. Knackfuss. — III. Rembrandt, von H. Knackfuss. — VI. Velazquez, von H. Knackfuss. — VIII. Teniers d. Jüngere. V. A. Rosenberg, лекс. 8°, ст. 128+160+64+80.* Найліпші в тих монографіях — про Рубенса і про Тенієра. При характеристиці Рембрандта воює автор більше фразами і не уміє предетавити прикмет його творчости. *Schmarsow August — Barock u. Rokoko. Eine kritische Auseinandersetzung über das Malerische in der Architektur. Leipzig, 8°, ст. IV+398.* Автор показує ясно, що барок ані у Мих. Анджельо ані в Джакомо делла Порта не може вважатись живописним; доперва від Берніні наступає перелом, композиція широких образів для ока глядача. В деяких річах стає Ш. в суперечности з дотеперішніми аксіомами штуки. Доси говорено про живописний вигляд форм в бароку, що сильно виступають, для него починає ся живописність там, де поодинокі члени стають плиткіїші для викликаня вражіня площі. Праця написана доволі тяжко і без поданя рисунків, тому вимагає великої фаятазії.

V. Найновіша доба — від 1789 р.

Французька революція вивела у перше всі сучасні суспільні питання і витворила нові напрями. Вона заврушила всі європейські держави і дала почин до певної одноцільности цілої Європи, так, що від тепер уступають мурі, що ділили держави від себе, та витворює ся певного рода універсальність. Тому то й її треба вважати епохальною подією, що починає нову добу; тому то від неї тяжко ділити події відповідно краям, бо вони находять відгомін у цілій Європі. Ми придержуємо ся тут давнього поділу лише для ліпшого перегляду.

Славянські народи. *Leger Louis — Le monde slave. Études politiques et littéraires 2 éd. revue et augmentée. Paris, 16°, ст. XXII+344.* В сїм новім виданю додав автор передне слово, де оповідає, що спонукало його зайняти ся сїм предметом, і уступ про російську мову і розвій славянських мов. Богато з його статей вже давно відомі, деякі написані ще перед 1870 р., одначе не стратили свого значіння й досі. *Leger — Russes et Slaves. Paris.* Се 15-ий том „*Mélanges slaves*“ сего професора. Річ писана з значним знанєм всіх частин славянського світа. При тім певна безсторонність, що

невважає конечною річю ні ассимиляцію всіх Славян під начальством Росії, ні нарікане на перевагу її в малих державах на Балкані. Автор обговорює окремо обставини духового розвою кожного народу. Особливо інтересний короткий відділ „Développement intellectuel de la Russie“; по при се студія про російську комедію XVIII ст. і хороша житєпись Стоянова. R. R. Kaiser Paul's Ende. Stuttgart, 8°, ст. 188. Детайльне і ясне представлене сеї катастрофи на основі критичного порівняня висказів учасників і свідків. По при се дає автор ще перегляд російських двірських революцій попереднього столїтя. Особливо цїнною стає розвідка через вихиснованє мало звисних мемуарів Шаблюкова і Лянжерона (оголошених в *Revue Britannique*, липень 1895) а також мемуарів А. Чарторийського та виданих Брюкнером „Materialien zur Lebensbeschreibung des Grafen N. P. Panin“. Через се обяснено загадочне становище Александра I до сеї події. V. B. Un Russe calomnié (*Études publ. par des Pères de la Compagnie de Jesus*, 5 лист.) — про царя Павла, що стремів до союзу з Францією, підпирав конкляв з 1800 р., був великим майстром одного військового католицького ордена і домагав ся привернення до житя ордена Гауїтів; на думку автора, се один із найвизнатїйших володарів. J. Potrel — *La Russie et la rupture de la paix d'Amiens, mai-sept. 1803* (*Ann. de l'École libre des se. pol. n. 1*) — на основі кореспонденції англїйських послів в Петербурзі. *Lettres de l'empereur Alexander I et de Mme de Staël 1814—17* (*Rev. de Paris*, 1 січня) — вельми інтересні листи, в них п. Сталь силкує ся приєднати царя в хосен ліберального і парламентарного правительства у Франції, і навіть в Польщі. A. Desjardins — *Les principes fondamentaux de la constitution russe* (*Acad. des sc. morales et politiques*, липень) — на підставі праці Кўломзіна, що появила ся на англїйській мові. Dragomanov — *Correspondence de Michel Bacouin*. Trad. de M. Stromberg, Paris. C. P. Pobédonostzeff — *Questions religieuses, sociales et politiques*. Paris, 8°, ст. II+283. Сей катехїзм російської консервативної душі, що появил ся в Росії перед двома роками, діждав ся й французького виданя, хоч як ідеї там голошені противні понятям прийнятим в західній Европі. Досить згадати, що д. П. вважає розділ держави і церкви і загальне голосованє річами абсурдними. Повно абстрактних, зле понятих слів. Jean Bourlier — *Les Tchèques et la Bohême contemporaine. Essai d'histoire et de politique*. Paris, 12°, ст. X+263. Праця вельми поверховна, зовсім на манеру подібного рода розвідок, які пишуть французькі учені про славянські народи. Обіймає політичну історію Чехії від 1861 р. Особливо дивоглядно виглядає відділ про літе-

ратурний рух, що обмежає ся майже на сухім вичисленю імен без ніякої ріжницї їх заслуг і значія. Murko Matthias Dr. — *Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik*. Gratz, 8°, XII+374 ст. Автор виказує величезний вплив німецького літературного руху з кінця попереднього і початку сего столїтя на відродженє Славян в Австрії. Під впливом Гердера звернув ся Колляр до студійованя людю, його звичаїв і переказів. В закінченю обговорює рух Славян 1848 р. і сполуку їх на конгресї в Празї.

Нїмеччина і Австрія. Richard Graf Du Moulin-Eckart — *Zur Geschichte der badischen Politik in den Jahren 1801—1804* (Sybel's Hist. Zeitschr. т. 78, ст. 238—254). Замітки на основі ново виданої переписки Кароля Фридриха баденського за роки 1783—1806. v. Lettow-Vorbeck — *Der Krieg von 1806 und 1807, IV* (конець) Berlin. Godefroy Cavaignac — *Le ministère de Hardenberg. La réforme agraire et la réforme administrative 1811—1812* (Rev. des Deux-Mondes 1 цвїтня) боронить Гарденберга від нападів деяких німецьких істориків, між иньшими Трейчке, котрі зменчують його заслуги. Сеж Гарденберґ перевів рескриптом з вересня 1811 ліквідацію пруського фєвдалїзму. Pfister Dr. Albert — *Aus dem Lager des Rheinbundes 1812 u. 1813*. Stuttgart, 8°, ст. XII+418. Оперте головню на посольських справозданях з вюртембергського королївського архіву і актах архіву тамошнього міністерства війни. Праця не дає ніякої викінченої цілости; вона вложена зі справоздань і листів переплетених переглядом зі сучасної історії та коротшими або довгими рефлексиями автора. Зрештою нового в праці автора багато; вона дуже добре показує нужденну ролю, яку в тих часах грали деякі німецькі князі. Foucart — *Bautzen une bataille de deux jours 20—21 Mai 1813*. Nancy, 8°. ст. XI—338. Праця основна в найдрібнійших деталях, до котрої долучено багато незнаних документів і справоздань з французьких архівів. Adolf Becher — *Napoleon I und der Überfall des Lützow'schen Freicorps bei Kitzen 17 Juni 1813*. Berlin, 8°, ст. XV+100. На основі архівального материялу, а головню вихиснувавши переписку Наполеона з князем Падви, виказує автор, що погибель Люцовців була приготовлена з певним пляном і сповукана підступом і насильством. Самого Люцова характеризує чоловіком, що не доріє до своєї задачі. Adolf Beer — *Kirchliche Angelegenheiten in Oesterreich (1816—42)*. Archivalische Mittheilung (Mitt. d. Instit. f. österr. Geschfr. 18, ст. 493—518). Про важне, свого часу, питанє чи єпископи в окрузї льомбардсько-венецькїм, що по віденськїм конгресї прийшов під Австрію,

мають їздити до Риму для прекопізації і консекрації чи ні. Коли ці краї були самостійні, було се в звичаю, одначе се противило ся звичаям німецьких єпископів, а до того Наполеон заборонив се декретом з 7 черв. 1806, а Рим не підносив ніякого протесту. Попри се вийшло питанє, чи австрійський цісар має право іменувати єпископів в тих краях. Автор наводить цілий спір, який з сего вивязав ся. Що до останньої точки зробив Рим уступку, одначе на їзду єпископів до Риму мусіло згодити ся австрійське правительство. Також иньші дрібнійші справи обговорені в тій розвідці. Righoffer Dr. Karl — Ein Dezennum preussischer Orientpolitik zur Zeit des Czaren Nikolaus (1821—1830). Leipzig, вел. 8°, ст. V+443. Тенденційна праця в пруськім дусі зладжена, щоб виказати як зручно Пруси перешкодили утвореню коалїції против Росії, а коли остаточно се не повелось, помогли Росії до заключеня адриянопольського мира. Der Aufstand in West-Galizien im-Februar 1846. Erinnerungen und Erlebnisse eines Kavallerie Officiers. Leipzig, 8°, ст. 40. — автор дає детальне вясненє ригілицької справи. Саля в „Geschichte des polnischen Aufstandes 1846“ помістив деякі відомости про проєкт нападу на ескадрону шволєжерів в Ригілицях, однак вісти подані в сій брошурі мають більше імовірности, бо автор був під той час комендантом ескадрони. Zenker Ernst V. — Die Wiener Revolution 1848 in ihren sozialen Voraussetzungen u. Beziehungen. Wien, 8°, X+296. Книжка присьвячена „пам'яті всіх хоробрих, котрі перед 50 раками боронили ся за право і свободу“. Се становище визначає цілу розвідку і мало вплив на вибір матеріялу. Одначе тенденційність не уймає їй наукової вартости і особливо перша часть, про соціальні відносини перед вибухом революції, визначає ся бистроумними поглядами. A. de Circourt — Berlin pendant les Batailles (La Rev. de Paris 15 черв.) — опис подій з двох днів: 18 і 19 марта; особиста акція амбасадора, що здержуючи ся дати бунтівникам який небудь обяв признаня, мав багато причинити ся до сего, що революция не звалила уряду. Prinz Kraft zu Hohenlohe-Ingelfingen — Aus meinem Leben. 1 Band. Vom Revolutionsjahre 1848 bis zum Ende des Kommandos in Wien 1856. Berlin, 8°, ст. LIII+379. Автор сих мемуарів умер 1882 р. в Дрезні, яко пруський генерал артилерії. Молодим чоловіком пережив він дні марта в Берліні і брав участь у війнах з Данією, Австрією і Францією. Интерес мемуарів тим більший, що автор стояв в зносинах з найвисшими кругами та був довгий час ад'ютантом цісаря Вільгельма I. Friedjung, Heinrich — Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—1866. 1 Bd. Stuttgart, 8°, XVI+438. Автор хіснував ся

архівом австрійського міністерства війни і хоч йому його потім замкнуто, зібрав доста записок до подій р. 1866 і попередних років. Хоч австрійський і пруський генеральний штаб описали ту війну з можливими деталями, нова книга приносить багато інтересного, особливо в толкованню подій і характеристиках та осудах (прим. ціс. Вільгельма і Бісмарка). Перший том сягає до хвилі, коли австрійське військо рушило ся з Моравії до Чехії. Jansen Karl und Karl Samwer — Schleswig-Holsteins Befreiung. Wiesbaden, ст. XV+799. Цілю книжки є оправдати політику князя Фридриха, що стремів до удержання самостійности Шлезвік-Гольштайну при тіснім союзі з Прусами і Німеччиною. Тут находимо багато інтересного. Автор пояснює, чому Аугустенбургер міг свої бажаня, що були заразом бажаннями більшости краю, перевести лише при помочи Бісмарка; одначе годі його ганити, що до сего в 1863 і 64 р. не мав довіря. Головний зміст праці — се опис повстаня і війни з 1863/64 р., пляни окупації і закінчене цілої справи війною 1866 і 1870 р. Доложено листи князя, цісаря Вільгельма й иньші документи. Poschinger Heinrich v. — Fürst Bismarck und der Bundesrath. 1 Bd. Der Bundesrath des Norddeutschen Bundes (1867—1870) Stuttgart, 8°, ст. XII—351. Се правда, що історія соювної ради ще не написана, як то вазначає автор, але й його книга не може вважатись нічим иньшим, як підготовною працею до сеї історії а не нею самою. Вона являє ся більше збіркою ніж' опрацьованем матеріялів. Автор не уміє відрізнити річий інтересних від буденних і наводить цілими сернями листи желізного канцлера, в котрих той повідомляє адресатів про аванс або иньше відзначене серед звичайних куртуазийних фраз. Hoening Fritz — Der Volkskrieg an der Loire im Herbst 1870. 5 Bd. Berlin, вел. 8°, ст. XII+255. Річ написана з докладністю, яка визначає всі праці автора з історії війни. Умисно не означено битв з 3 грудня 1870 р. назвою „битви під Орлеаном“ як се досі було в звичаю, бо поодинокі тактичні події не стояли зі собою в звязи і не мали цілости. Головним жерелом служила урядова французька публікація „Actes du Gouvernement de la Défense nationale du 4 sept. 1870 au 8 fevr. 1871. Автор описує укріплений табор коло Орлеану і діяльність французьких вождів а потім операції 3-го пруського корпусу та боротьбу під Santeau-Chilleurs aux Boix, події в 9 і 10 корпусі і в обох головних кватирах. Kriegsgeschichtliche Einzelschriften, herausgeg. vom Grossen Generalstabe. Abtheilung für Kriegsgeschichte. Heft 20 u. 21. Die Operationen gegen Vinoy im Sept. 1870. Berlin, вел. 8°, ст. VI+(83—268). Інтересний додаток до історії війни з 1870/71 р. написаний безсторонно з чисто мілітарного погляду. Крім актів розвідка хіснує ся оповіданнями офіцерів, що брали в тім участь

Головно обговорені тут події на лівім крилі третьої німецької армії в часі 26—30 серпня та події в 13 корпусі французької армії під проводом генерала Віноа від 31 липня до 5 вересня 1870. *Moltke's militärische Correspondenz. Aus den Dienstschriften des Krieges 1870/71.* Herausgeg. v. Grossen Generalstabe Abt. f. Kriegsgeschichte. 3 Abtheilung. Berlin, вел. 8°, ст. XXIV+(541—788). В дотепер надрукованих частях містять ся виключно письма пера самого Мольтке. Тут додано документи писані иньшими людьми, а також договори франкфутські, навіть і ті, що не мають підпису вождя. Про значінє сего видавництва нічого нам тут розводити ся. *Militärische Schriften weil. Kaiser Wilhelm's des Grossen Maj.* herausgeg. vom Kgl. Preuss. Kriegsministerium. 1 u. 2 Bd. Berlin, лекс. 8°, ст. VI+618+504, 6 плянів і 2 факс. Найважнійша публікація, яку принесли столітні роковини цїсаря Вільгельма. Вона важна для історика, бо тут бачимо цілу статть цїсаря на поли, на якім він з таким замишуванєм працював і на якім він стільки зробив для піднесеня своєї держави. Публікація досягає 1865 р., та й то від 1859 р. подає лише чотири документи, між тими один вже звістний. Виданє зроблене старанно, материял поділений для перегляду на відповідні групи. *Andler — Les origines du socialisme d'État en Allemagne.* Paris, 12°, ст. X+263. Автор поставив собі метою не розбирати з окрема теорій соціалістичних писателїв, лише показати, як формували ся основні догми соціалїзму, як вони доповнювали ся завдяки праці невеличкого числа мужїв науки. В сїм томї розслідує він соціалістичне поїняте права, продукції і подїлу богацтв. Праця складає ся з глибоких аналіз, основних і загально ясных. *Ernest Seillière — Études sur Ferdinand Lassale, fondateur du partie socialiste allemand.* Paris, 8°. ст. XVI+399. Цїла студия має характер біографії. Розборови ідей і соціалістичної діяльности Ляссала присвячено всего 40 сторін (157—200); решта книжки займає ся його житєм і характеристикою. Автор хотїв нам дати моральний портрет Ляссала. Він не послугував ся при тїм невідомими документами, одначе переклав, об'яснив і познайомив французьку публику з многими інтересними письмами, заховуючи при тїм повну безсторонність. Закинути можна лиш брак цілости, композиції і пропорції.

Vogt Friedrich u. Max Koch — *Geschichte der deutschen Literatur von den ältesten Zeiten bis z. Gegenwart.* Leipzig, лекс. 8°, ст. XII+760. Вже імя авторів, славних германїстів з Вроцлава свідчить, що новий підручник вповні відповідає своїй задачі. Величезний материял уміли вони опановати цілковито, підносячи вої епохальні хвилі і не запускаячи ся в дажєкі подробиці. Лише в пред-

ставленню найновішої літератури не помічаємо тої повної безсторонності, якою визначають ся попередні розділи, та більш виходить на верх особистий смак автора. Schultze Dr. Sigmar — Wege und Ziele deutscher Literatur u. Kunst. Berlin, 8°, ст. VIII+152. Bartels, Adolf — Die deutsche Dichtung d. Gegenwart. Leipzig, 8°. ст. 119. Перша з названих розвідок, написана незвичайно претенсionatoно, грішить незнанем і теперішності і минушини, хоч автор думає поставити характерні прикмети, що вирізняють теперішні напрями від попередніх. Друга визначає ся прегарними характеристиками і вдатними осудами; особливо гарно випало обговорене монахійської школи. Minde-Ponet Georg — Heinrich v. Kleist. Seine Sprache und sein Stil. Weimar, 8°, ст. VIII+302. Розвідка обговорює основно свій предмет. В шістьох розділах розбирає детайльно драматичний і епічний стиль Кляйста, поетичні штучні средства його бесіди, прикмети сеї останньої, повторюваня та граматичну часть. Часть граматична випала найменше щасливо і вимагає численних поправок; звороти поставлені як „правильні“ на місце кляйстових, часто менче правильні як самі кляйстові. Ehrlich Moritz — Göthe und Schiller, ihr Leben u. ihre Werke. Berlin, 8°, ст. VIII+495. Від часу появи книги Gödeke: „Göthe u. Schiller“ в 1859 р. не появилася ніяка того рода праця. Задача не легка, бо житеві обставини обох геніїв були зовсім ріжні і дороги їх сходять ся лише на короткий час. Задачею автора було намалювати обі ті постаті на тлі сучасного руху і літературних напрямів. Thalmayr Franz Dr. — Goethe u. das classische Alterthum. Leipzig, 8°, ст. XII+185. Про вплив клясичних авторів і штуки на Гете. Книжка без більшої вартости. Kaufmann Max — Heine's Liebesleben. Zürich, 8°, ст. VIII+135. Betz Louis — Die französische Litteratur im Urtheile Heinrich Heine's. Berlin, 8°, ст. VIII+67. Перша розвідка має намір дати повний коментар про всі любовні відносини поета, одначе авторови бракує потрібних відомостей до сего і він повторює лише давно відомі річи. Друга, до коротким вступі, про особисті і духові відносини Гейне до Франції подає антольою заміток і осудів поета, уложеноу в 4 стовпці без ніяких поясень і звязи. Таке трактованє річи не доводить до нічого. Betz Louis — H. Heine und Alfred. de Musset. Zürich, 8°, ст. VIII+117. Вже часто порівнювали Гейне з Мюссе; згадаємо лише знамениту розвідку Kreyssig-a. Ся нова студія належить безперечно до найлучших на поли літератури про Гейне. В зручнім біографічним подвійнім образі малює автор характер, житє, любов і стражданя обох поетів і порівнює їх твори, їх догет, сатиру, форму, розсліджує впливи, під якими писали і вивчає вкінці їх становище в літературі. Kunsth and buch

für Deutschland. Verzeichniss der Behörden, Sammlungen, Lehranstalten u. Vereine für Kunst, Kunstgewerbe u. Alterthumskunde. 5 neubearb. Aufl. Berlin, 8°, ст. IV+676. Це нове видане важного підручника подвоєне що до великості. Втягнуто сюди всі приватні збірки. Що ся книжка відповідає потребі, показує хочби число видань в короткім протязі часу.

Франція. E. Allix — La Philosophie du droit de F. I. Stahl et la philosophie de la Révolution française (Annales de l'École libre des sc. pol. n. 1). Розсліджує ідеї виведені баварцем Stahl-ом 1802—1861, в його філософії права; Stahl є християнський філософ, радикально противний ідеям революції, і підтягає їх безоглядній критиці. Léon de Crouzas-Crétet — Le Duc de Richelieu en Russie et en France 1766—1822. Paris, 8°, ст. XII+512. Від коли архів міністерства заграничних справ у Франції отворений аж по 1839-р., йдуть французькі учені у своїх розслідах й по-за наполеонську добу. Праця ся опирає ся головно на жерелах досі невиданих. В першій часті змальовано молодість князя, його успіхи в борбах Росії з Турками, його урядоване в Одесі. В другій часті бачимо, як він, по повороті у вітчизну, працює коло реорганізації Франції, поборюючи всі перепони. Третя присвячена його подорожи по першій міністерстві, його другому міністерству і смерті. У автора слідна симпатія для героя монографії, але закиду сторонничости робити йому годі. F. A. Aulard — Études et leçons sur la Révolution française, seconde serie, Paris, 12°, 307 ст. Сей новий том ділиться на вісім нарисів про різні моменти революції. Ось їх зміст: Огюст Конт і французька революція, Дантом і убийства в вересні, причини і наслідки 18-го брюмера. Діло кінчить ся замітками про автентичність мемуару Талейрана. Полеміка про сю останню справу всім відома; се річ певна, що мемуар сей не такий, як вийшов з під пера Талейрана, одначе має безперечно свою вартість при відповідній критиці. Ernest Hamel — Un épisode de la jeunesse de Saint-Just; six mois chez Mme de Saint-Colombe. (La revolution fran. 14 févr.) — оповідає як увязнено Saint-Just-а на бажане матери, у котрої він забрав дорожчівности, і держано в „Пансіоні“ у Picpus, під зарядом Mme de Sainte-Colombe; він пробув там 6 місяців 1786—87. J. Guillaume — Le vandalisme de Chaumette (La Révolution française, 14 мая) — боронить його від декотрих закидів вандалізму. Aulard — Le bureau du Club des Jacobins; listes des présidents, vice-présidents et secretaire (La Révolution fran. 14 мая) — пайдокладніший реєстр, який досі появив ся. D. Aulard скінчив IV-им томом цінну збірку документів про „Со-

cieté des Jacobins* (Collection de documents relatifs à l'histoire de Paris pendant la Révolution française, publiée sous le patronage du conseil municipal). Він містить останні акти славного товариства від марта 1794 аж до розв'язання 14 падолиста. Тут можна вглянути в ціле внутрішнє житє товариства, познакомити ся з найдетальнішими подробицями його житя і впливу на хід справ держави. Aulard — L'organisations municipale de Paris pendant la réaction thermidorienne (La Révol. franç. 14 вересня) — кілька документів про поліційну комісію, що урядувала від здушення парижської комуни до утвореня центрального бюра для парижського кантону. Lamennais — Lettres à Montalambert (Rev. de Paris 15 жовт. до 1 лист.) — вельми важна переписка для історії інтелектуального руху в французькім католицькім світі по упадку реставрації. H. Glagau — Achtundzwanzig Bulletins-über den Wohlfahrtsausschuss, (Sybels Hist. Zeitschrift т. 78, ст. 217—237). Між наперами лорда Гренвіля, відомого міністра заграничних справ за молодшого Пітта, найдено цілий ряд документів, що кидають нове світло на революційний „Comité de Salut Public. Вже перед 2 роками оголошено їх у 2-ім томі т. зв. Dropmore Papers, одначе ніхто не розслідив їх близше, аж недавно англійський учений Browning зайняв ся сею справою в „Cosmopolis“. Коли-б ті документи показали ся автентичними, погляд на події революції мусів би бути цілковито зміненим; особливо роль абата Siéyès виходить зовсім иньша. Після сего нового жерела він був одним із найдіяльвійших керманічів террору. Також партійні відносини виходять в иньшій освітленю; Робеспер і Сен Жюст мали бути перед 9-им термідором найзавятішими противниками. Автор сеї статі старає ся доказати, що ті бюллетени не правдиві. Paul Cottin — Siège de Toulon; l'Angleterre et les princes, 1793, d'après des documents inédits (La Révolution fran. 14 липня) — доказує, що як раз Англіїці перешкодили графови Прованському явити ся в Тульоні. M. G. Lenôtre — Marie-Antoinette (la captivité et la mort) Paris, 8°, ст. XXI+430. Автор хотів зібрати в своїй книжці ріжні свідощтва, більш або меньш автентичні, про увязненє і смерть Марії Антонети. Більша часть з них вже давно звістна. У вступних увагах пробує д. Ль. означити їх критичну вартість, хоча не всюди може вдоволити читача. Одначе тут багато нового і інтересного. J. Flammermont — Une nouvelle édition des lettres de Marie-Antoinette (La Revol. fran. 14 грудня) — вияснює, чому Арнет не згодив ся подати ученим Beancourt і Rocheterie деякі листи Марії Антонети, підносять в їх публікації велике число помилкок і показує, як вони повинні були взяти ся до виданя листів ко-

ролевої. Gabler, Dr. Wilh. — Ludwig XVII. Eine historische Streitfrage und ihre Lösung. Prag, 1887, 8°, ст. 239. Автор завдає собі непотрібний труд доказати, що різні инші з рівно малим успіхом перед ним пробували, ніби хлопець, що вмер 8 червня 1795 р. в Temple не був сином Людовика XVI, але що замість него підсунули иншого. Людовик XVII мав на його думку бути опісля годинником, під іменем Naundorf. Ся розвідка робить вражінє пустого гоненя за сензациєю. H. Wallon — Correspondence du maréchal Davout. (Journ. des Savants січень—март). Ed. Sayons — Les discours de Sheridan an temps du Directoire et de Napoléon, 1794—1808 (Acad. des sc. morales et polit. лютий). Ph. Morère — L'établissement du Consulat à Toulouse en l'an VIII (La Revol. fran. 14 janv.) — интересна студия про анархію, що заволоділа на кілька тижнів Тулузою, і про наглу зміну, яка наступила в околиці від приходу префекта. Вистало одного чоловіка з сильною волею, щоб там завести лад. Ludovic Sciout — Le Directoire. Seconde partie: les Fructidoriens, le 30 Prairial, le 18 Brumaire. Paris, T. III—IV, ст. 688—700, 18°. Се два останні томи просторої праці про директорию; вони містять історію французької республіки від 18 фрюктідора до 18 брюмера. Одначе ся праця не відповідає вимогам, які до неї можна мати. Від перших вже сторін воно являє ся памфлетом, і то памфлетом нудним, повним буйних фраз і инсинуацій. Безперечно можна багато закинути директоріяльному режиму; се доба малих інтриг і великих насильств. Але все то можна і треба судити холодно, справедливо. Отже в сій праці не находимо ні одного ані другого; все осуджує ся тут з тісного, фанатично-релігійного погляду. До всего, що хоч би лиш з далека тикає революції, прикладає автор свій улюблений епітет „impudent“. Albert Sorel — L'Europe et le Directoire (Rev. des Deux-Mondes, 15 липня — 15 вересня) — про конгрес в Ратштаді і уступленє лівого берега Рейну, зависимі республіки, посольство Sieyès-a в Берліні, другу коаліцію і неаполітанську республіку. Гарно схарактеризована боязкка політика Директорії. Ch. L. Chassin — La trahison du général Willot (La Révol. fran. 14 мая) — доказує на основі свідощтва самого Вілльо, що сей потай зраджував директорії, в часі від жовтня 1795 до марта 1796. Він заслужив прихильність, якою тішив ся за Реставрації. Aulard — La séparation de l'Eglise et de l'État 1794—1802 (Rev. de Paris 1 мая) показує, як по скінченню террору поводи організували ся церкви, чи то старі конфесії, чи громади раціоналістичні, як Институт, чи нові віри, як теофілантропія, та які були їх вносини в державою. За Наполеона розділ той перестав. Arthur Chu-

quet — la Jeunesse de Napoléon, Brienne. Paris, 8°, ст. VII+494. Автор видав попереду 11 томів історії революції, де незвичайно живо та інтересно познайомив нас з героями революційних воєн. Ця книжка має задачею ввести на революційний терен найголовнішу особу — Наполеона. Вона вже набрала свого розголосу задля плястичного способу викладання, яким визначає ся автор. Це його безперечна заслуга, що так вже перемолочену тему, як історія Наполеона, представив з нового інтересного боку. Lavisse Ernest et Alfr. Rambaud — Histoire Générale du IV-e. s. à nos jours. Tome IX Napoléon 1800 — 1815. Paris, вел. 8°, ст. V+1011. Цей загально звістий публікації вийшов тепер том IX присвячений історії першого цїсарства. Зазначити треба незвичайну безсторонність. Історія воєн зібрана коротко, щоб полишити місце для історії культури, одначе розділ про літературу обмежує ся сухим вичисленєм писателїв і їх творів. Чужі імена поперекручувані тут до непізнаня. Найслабший уступ цілого тому — се про війни 1813 р., де новішу літературу зовсім поминено. Frédéric Masson — Napoléon et sa famille. Paris. Автор на основі можливих жерел старав ся вглянути як найглубше в приватне жите Наполеона. Він боготворить сего героя запалено, одначе правди зовсім не закриває. Особливо важні уступи про відносини до Йосифіни, про 18 брюмера. Вказує на надужитя Наполеона і на се як він війнами збогачував своє особисте майно. Frédéric Masson — Les secondes noces de Paulette (Rev. d' hist. diplomatique XI, 4) — історія супружества Павлини Бонапарте з князем Борґез. Реліґійне вічаєне відбуло ся в Мортфонтені, два місяці перед цивільним; річ стала ся без відома Бонапарта, котрий був з сего невдоволений, але держав се в тайні. Fr. Masson — Les Bonaparte et le Dix-huit Brumaire (Rev. de Paris, 15 січня). Обговорює ноступованє братів Бонапарте особливо Йосифа і Люсієна, заздрісних на Наполеона, під пору походу у Єгипет, їх інтриги против Йосифіни, а потім їх роботу над зміною державного устрою (coup d' État). J. V. Martin — Talleyrand et la principauté de Benevent (Rev. des Quest. historiques, січень). — припадково знайдені документи дозволили вглянути в адміністрацію князівства за час від 15 червня 1806 до 22 марта 1809. A. Lods, Bonaparte et les églises protestantes de France (Société de l' hist. du protest. français ч. 8—9) — виказує як сї церкви знова стояли отвором і з яким одушевленєм славили протестанти добродійства нового правительства. Bäckér Anton — Der Plan der zweiten Heirat Napoleons (Mitt. d. Inst. f. öster. Geschichtsf. 19, 1, ст. 92—156). Про ту справу записано вже багато палеру як зі сторони австрійської так і фран-

цузької. Автор головно має на оці два питання, на його думку, доси не рішені: коли вилинув в перше проєкт тої звязи і котра сторона перша його піднесла. Першою справою він займає ся більш побіжно, бо її, як взагалі того рода питання, не можна означити з математичною докладністю. За се з цілою силою автор поборює погляд, немов би Метерніх перший подав сей проєкт. Він закидує реляції з розмови Семонвілля з Фльоретом перекручення і неімовірність, а документ в архіві міністерства заграничних справ про розмову де ля Борда з Метерніхом зове просто неавтентичним. Нам бачить ся, що автор попав тут в гіперкритику жерел, хоча чи конче свою тезу перевести. Доволі каламутно представлені також причини, які спонукали Наполеона до звязи з Австрією. А вже робити з Наполеона сильного католика і підсுவати йому релігійні сумніви при шлюбі з царівною — хіба не годить ся. *Vasili Verestchaguin — Napoléon I en Russie. Paris, 18°, ст. 280.* Се властиво не історія, що хотів нам Верещагін представити — се серія образів, або пробних етюдів. Тут є 5 відділів: Спаленє Москви, Козаки, французьке військо в Росії, вожди і Наполеон I в Росії. Вони ідуть без хронологічного порядку; в кождім старає ся автор зібрати характерні прикмети певної особи або факту. При тим він користує ся головно з свідомств очевидців. *A. de Ganniers — La campagne de Russie. De Paris à Vilna en 1812 (Rev. des Quest. histor. липень)* — на підставі записок *Socrate Blanc-a*, офіцера „великої армії“. *Margueron — Campagne de Russie. 1-re partie: Préliminaires de la campagne de Russie, ses causes, sa préparation. Organisation de l'armée du 1-er janvier 1810 au 31 janv. 1812. Paris, 8°, ст. VII+333.* В сю працю увійшла ціла маса документів великої ваги, доси невиданих, головно в архіву міністерства війни. З великою докладністю представлено сили, які зібрав Наполеон перед походом, як та маса звільна організувала ся, щоб бути готовою на кождий випадок. Деякі документи дотикають ся плянів Бонапарта против Англії. *Léonce Pingaud — Bernadotte et les Bourbons 1812—1814 (La Rev. de Paris, 15 черв.)* — про інтриги, в які вдав ся Бернадот в надії одержати спадщину по Наполеоні; переговори з Людвигом XVIII і наполеонськими полководцями; заходи, які він чинив при повороті Бурбонів і ради, які він їм давав, коли реставрація вже була рішена. *Le Registre de l'île d'Elbe. Lettres et ordres inédits de Napoléon I, 28 mai 1814—22 févr. 1815, publiées par L. G. Pélissier. Paris, 18°, ст. XXVI+310.* Реєстр, писаний рукою цісарського секретаря *M. Rathery*, за диктатом Наполеона, містить комплет листів і був перехований в бібліотеці в Люврі. Він згорів в 1871 р. Одначе

видавець найшов копію сего реєстру в бібліотеці в Каркасонь. По правді, сі листи мало інтересні. Вони дотикають ся головно управи острова. Одначе годі їм відмовити усякої історичної вартости, як се виказав д. П. у своїм гарнім вступі, особливо для характеристики самого Наполеона. Schouvaloff — De Fontainebleau à Fréjus, avril 1814 (Rev. de Paris, 15 цвітня) — друкує і перекладає на французьке справозданя Навла Шувалова адресовані до гр. Нессельроде. Bustelli — L'enigma di Ligny e di Waterloo т. II. Viterbo. Larroumet — Waterloo (Rev. de Paris 15 серпня) — інтересна літературна та історична студія; критика описів битви, які находимо у нових визначних писателів: Байрона, Стендаля, Віктора Гіро. Henri Welschinger — Le Roi de Rome 1811—1832. Paris, 8°, ст. VIII+493. Нема мабуть в історії особи, котрої судьба була-б більш романтична, як „король Риму“. Роджений за часу найбільшої могучости свого батька вже за кілька років стає з наслідника світового цісарства князем Парми, а вкінці малим князем Райхштаду. Його долю розкааує нам автор незвичайно інтересно, а при тім з великою ерудицією і знанем жерел. Закинути можна лише за велику сторонничість що до Наполеона. Сей ентузіязм мабуть спонукав автора вгадувати більше річий, ніж би се зробив холодний історик. Про сина Наполеона маємо мало докладних відомостей, крім записок його приятеля Prokesch-Osten; а його листів маємо лише дуже невеличке число. Стиль незвичайно цвітистий, спосіб представлени викааує за часто тенденцію моралізованя. H. Wallon — Le roi de Rome (Journ. des Savants червень—липень) — про книгу Вельшінгера. Mars. Bardon — Le congrès de Vérone, d'après les papiers de Mme la duchesse de Duras (Acad. des sc. morales et polit. лютий) — друкує інтересні витяги з переписки між княгинєю й Шатобріаном; княгиня стояла тут дійсно по стороні права і уміркованости. Wertheimer Eouard — Die Verbannten d. ersten Kaiserreichs. Louis Bonaparte. Jérôme u. Katharine v. Westphalen. Elise Baciocchi. Caroline Murat. Fouché. Savary. Maret. Leipzig, вел. 8°, ст. XIX+310. Про емігрантів, що шукали пристановища в Австрії, або інтернованих, що були тут під наглядом, бо Австрії припала задача бути вязницею для сторонників усуненого цісаря. А що ті через свої тайні акції оправдували вповні заходи роблені для обережности Метерніхом і його міністром поліції, гр. Седльницьким, докааує автор на основі актів віденських архівів. В праці сій находимо багато інтересних деталів, характерних для доби „святого союзу“. De Gabriac — Chateaubriand et la guerre d'Espagne, d'après des documents inédits (Rev. des Deux-Mondes 1 жовт.—1 листоп.) — нарада у Відни і конгрес у Веронї; Шатобріан, як міністер

заграничних справ. Debidour — La Congregation, 1821—1830 (La revolution fran. 14 févr.) — автор ідентифікує цілковито конгрегацію з клерикальною партією. N. H. Lamennais — Les protestants et le marquis H. Ph. de Ségur en 1826. (Soc. de l'histoire du protest. fran. ч. 1) — друкує один лист Сеґюра до Ляменне, де закидує ся останньому гнет протестантів і котерію з Якобінами. Calmon — Histoire parlementaire des finances de la monarchie de Juillet, II. Paris. A. Debidour — L'Église et l'État sous Louis-Philippe, de Lamennais à Montalembert 1830—1840 (La Révelution fran. 14 черв.) — поступ і користи здобуті католицьким духовенством, особливо Гауїтами за ліберального і парламентарного уряду. Souvenirs du général comte Fleury. T. I, 1837—1859. Paris, 8°, ст. VIII+433. Мемоар генерала Флері писаний для своїх дітей дає багато нових подробиць до характеристики сеї особи, багато деталів про цісарський двір, де Флері був майордомом, а особливо про самого цісаря, його слабкість характеру і апатію до рішучого діляня. Émile Ollivier — Le prince Louis — Napoléon; 4 art.: le Prologue de 1870. (Rev. des Deux-Mondes 15 лют.) — загранична політика князя президента: справи в Римі і Німеччині. Змаганя Франції роз'єднати Пруси і Австрію в 1851 р. не мали иншого наслідку як власне зближенє обох німецьких держав. V. Holleben Alb. — Die Pariser Kommune 1871 unter den Augen der deutschen Truppen. Berlin, вел. 8°, ст. VI+306. Про полії в Парижі підчас облоги з 1871 р. на основі власних спостережень автора доповнених відомостями з часописий і актів. E. Zévort — Histoire de la troisième république; la Présidence du maréchal. Paris, 8°, ст. XII—549. У попередній части обговорив автор президентури Тієра, Грєві і Карно. Сей том служить гарним підручником для пізнаня боротьби політичних сторонництв, парламентарних дебат, змін міністерств в республіканській Франції. При кінци кождої парламентарної доби додає автор коротке сухе резюме, мішаючи декуда зверхні події в внутрішньою політикою. При тім шкода, що праця не запізнає нас з цілим тодішнім житєм по-за парламентом, з його прямованями і змінами. Henri Domol — M. Thiers; le comte de Saint-Vallier, le général de Manteuffel. La libération du territoire 1871—1873. Documents inédits. Paris, 18°, ст. XVI+451. Ся збірка документів багато-б поліпшилась при ліпшій упорядкованю і коли-б їх обьяснено більш обективно, полишаючи осуд для читача. André Leglay — Origines historiques de l'alliance franco-russe. Paris, 18°. Праця написана безперечно під впливом найновіших політичних подій, не може вважатись працею

чисто науковою. Сама ідея має в собі дещо інтересне, але переведене її лірично-сентиментальним способом викликає несмак. Автор починає аж з XI ст., супружества Генриха I з княжною Анною, про котру каже, що вона „відсвіжила расу Капетинів“.

H. Monin — Lamartine et la campagne des baignets. (La Révol. franc. 14 Péc.). Лямартін брав дуже діяльну участь в тій кампанії, через листи і артикули, які писав і які інспірував. Spoelberch de Lovenjoul. — Autour de Honoré de Balzac. Paris, 18°, ст. XIV+294 — про деякі подробиці з життя і праць Бальзака. Lettres intimes (1842/45) d'Ernst Renan et d'Henriette Renan. Paris. Нотуємо, що почала виходити величезна праця: Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900 під дирекцією M. Petit de Julleville-a. Три томи вже появили ся і доводять нас до кінця XVI ст. Хоч се складка ріжних учених, визначає ся великою одноцілостю, в чім і є заслуга редактора. Engel Eduard — Geschichte der französischen Literatur von ihren Anfängen bis auf d. neueste Zeit. Leipzig, 8°, ст. VI+560. Найліпше в тім підручнику — се погляди автора, котрі хоч сильно суб'єктивні, трапляють декуда суть річи. Дуже слабо оброблена література від 9—16 (ст. 1 - 112). Автор мабуть не знає добре старофранцузької а особливо старо-провансальської мови. В новійшій літературі стрічаємо великі скоки, прим. від Поль-де-Кока до Оне (ст. 458).

Італія. Benedetto Croce — Studi storici sulla Rivoluzione Napoletana dell 1799. Roma, 8°, ст. XXIV+290 — збірка розвідок попередно вже печатаних тепер доповнених, де представлений ряд більш або менш відомих осіб, що одушевлялись утворенням полуднево-італійської республіки. Головно виступають тут дві жінки: Елеонора де Fonseca Pimentel, славна поетка, що грала в часі революції визначну роль видаючи *Monitore Napolitano* (повішена 20 серп. 1799) і гарна Luisa Sanfelice, котрої легкодушність зрадила змову братів *Vaccher*. Її голову сято на приказ Фердинанда 11 вер. 1800. Nürnbergger Dr. Aug — Papstthum u. Kirchenstaat. 1. Vom Tode Pius' VI bis zum Regierungsantritt Pius' IX 1800—1846. Mainz, 8°, ст. X+259. Книжка зложена з академічних лекцій для слухачів. Автор опер ся виключно на католицькій літературі і дивить ся на все з конфесійного погляду. Manfredi. — La spedizione sarda in Crimea nel 1855/56. Roma. E. Lefebvre de Behaine — Léon XIII et le prince de Bismarck (Rev. des Deux-Mondes, 1 марта — 1 червня). 1. перші заходи; 2. посольство Шлецера в Римі 1883—1885. G. Saige — Monaco, ses origines et son

histoire, d'après les documents originaux. Paris, 8° — доведена до найновіших часів.

Англія. Mahan — The life of Nelson (The Athenaeum 17 цвітня) — гарна житєпись, де вдатно виложені риси характеру генія Нельсона і причини, що віддали Англії володінє над морем. С. Е. Callwell — The effect of maritime command on land campaigns since Waterloo (The Academy 27 марта) — дуже добра праця, що відповідно доповнює діло капітана Mahan-а. Moritz Brosch — Geschichte v. England 10 Bb. Gotha XIV+567, ст. 8° [Gesch. d. europ. Staaten hsg. v. Heeren u. Ukert]. Сим томом ціла праця закінчена. Через посиіх, з яким автор працював, стратила вона багато на докладности і поглибленю. Теперішній том обговорює історію від 1816 аж до кінця реформ Піля. А. Métin — Le Socialisme en Angleterre. Paris, 12°, ст. 309. Історія англійського соціалізму, вложена методично, детайльно, містить цілу купу фактів. Автор зі всім дуже добре обізнаний і знає людей так само добре як факти. Кождий відділ містить докладну бібліографію. Безперечно прихильний до соціалізму автор не одушевлений зовсім його успіхами по тамтїм боці каналу.

I. Murray — The autobiographies of Edward Gibbon (The Athenaeum 23 jan.). Гіббон написав не менч як 6 автобіографій; з тих шести текстів вложила Марія Holroyd одну автобіографію, звану до нині. Ся публікація може бути пожадана, як „editio princeps“. Edward Gibbon (Quarterly Review т. 185) — його переписка і автобіографічні споминки. Engländer Dr. D. — Lord Byron's Mазерра. Berlin, вел. 8°, ст. VIII+97. Про поезії Байрона маємо мало монографій. Ся розвідка починає ся розслідом укладу поеми. Замітка тут зроблена що до подібности з Шіллеровим „Kampf mit dem Drachen“ є дуже неімовірна. За се годі сумнівати ся про звязь „Мазери“ з Вольтеровою „Histoire de Charles XII“, так само як про вплив малих епосів Вальтера Скотта на Байрона, що автор удачно переводить. Donner J. O. E. — Lord Byrons Weltanschauung. Helsingfors, 4°, ст. 135. Праця вельми замітна, оперта на просторім знаню літератури. Автор обговорює такі питаія: Дотеперішня критика. Відносини Байрона до релігії, його становище в природній релігії. Байронові твори, як жерело до пізнання його поглядів на свїт. Виходячи з сеї останньої точки переходить погляди поета і його чутя.

Іньші держави. Comte Murat — La marche de Murat sur Madrid, 1808. (Rev. de Paris, 1 лютого). Автор доказує, що лист цісаря до князя Бергського з 29 марта 1808, надрукований в перше в „Memorial“, що старає ся звалити на Мюрата відвічальність за

окупацію Мадрида, підроблений. Мюрат від першої до останньої хвили виконував лише волю Наполсона. *Murat, le comte — Murat lieutenant de l'empereur en Espagne, 1808, d'après sa correspondance inédite et des documents originaux. Paris, 8°, ст. XI+478.* Michel-Laurent Agar, товариш Мюрата, поставлений ним міністром фінансів королівства Неаполю, збирав документи призначені на виправдане Мюрата супроти закидів, роблених йому за поступоване в 1808 і 1814—1815 р. Смерть не дала йому їх вихіснувати. Вони перейшли на сина, а сей відступив їх графови Мюратови. Він їх доповнив і вихіснував. Ціла переписка тут видана представляє Мюрата в дуже хорошім світлі. Відсіля довідуємо ся, що ті історики, котрі за всі події в Іспанії роблять відвічальним Наполсона, а не Мюрата, роблять се цілком оправдано. *Geoffroy de Grandmaison — Un envoyé de Napoléon en Espagne en 1810, Carrion Nisas (Revue des Quest. histor. 1 жовт.)* про Карріона Нізаса, котрого вислав Наполеон враз з Макдольнадом; біографія Карріона аж до його смерти 1842. *Bittard des Portes — Un conflit entre Louis XVIII et Ferdinand VII (Rev. des Quest. histor. січень).*

Colenbrander H. T. — *De patriotentijd hoofdzaakelijk nar buitenlandsche bescheiden. Deel I 1776—84. Haag, 8°, ст. XIX+432.* Одна з найліпших голляндських історичних праць, оперта на архівальних студиях в Газі, Лондоні, Парижі і Вольфенбюттелю. Крім видобуття нових деталей заслугою автора є об'єктивний осуд становища патріотичного сторонництва. *J. van Malderghem — Les fresques de la Leugemeete, leur découverte en 1846, leur authenticite (Ann. de la Soc. d'archeol. de Bruxelles т. XI вип. 2)* — інтересна розвідка про сю пам'ятку штуки, котру вважали одним із найбільш важних документів для мілітарної історії середніх віків. Автор сумніває ся що до автентичности сих фресків. *Baron Brenier — Après Navarin 1828 (Rev. de Paris, 15 марта)* — деталі про конференцію амбасадорів в Порі, для уладження судьби Греції і Турції. *Expédition de Morée 1828—1829; lettres d'Eugène Cavaignac (Rev. des Deux-Mondes 1 мая).* Кавеняк брав участь в виправі у Морею як капітан-інженер. Його листи до матері, батька і рідні мають цілковито інтимний характер, але містять велике число деталей про політичне і військове положенє Мореї за часу французької окупації. *L. Thouvenel — Trois années de la question d'Orient (1853—1859), Paris, 8°, ст. VI+386.* Праця списана на основі паперів батька автора, тодішнього французького посла в Царгороді. Тут дізнаємо ся, майже день за днем, про різні інтриги європейських держав в справі урядження княжеств Молдавії

та Валяхії. Також змальований там живо образ двору і володіня султана. Max Choublier — la Question d'Orient depuis le traité de Berlin. Étude d'histoire diplomatique. Paris, 8°, ст. 538. Вступ познайомлює нас зі станом сего питання перед берлинським договором. В першій частині автор розбирає точки договору і показує комплікації, які виходять з самого положення Турції і розбудження народностей на сході. В другій, далеко інтереснішій частині автор описує етапи східного питання аж до найновіших подій в Арменії і на Креті. Остання частина зазнайомлює нас з теперішнім станом сеї справи. Автор докладно обзнайомлений з дотичною літературою, виводи його справедливі і оперті на основах.

Розвідки загальні, політично-культурні. A. Mégières — Morts et Vivants. Paris, 16°, ст. 370 — 28 артикулів про політичні і літературні особи послідніх двох віків. Автор обмежує ся на нарисі характеристики і правдивого значія кожної особи. Grandes G. — Die Hauptströmungen der Litteratur des XIX Jahrhunderts. Übersetzt u. eingeleitet v. Ad. Strodtmann. 5 Auflage, 6 Bde. Leipzig, вел. 8°, ст. XVIII+269; XII+362; VIII+308; VIII+396; IV+394; IV+422. Ch. M. Andreus — The historical development of modern Europe (The Academy 20 лют.) — гарний перегляд конституційного розвою в Європі 1789—1850; в деталях находять ся помилки. Étienne Lamy — Les luttes entre l'Église et l'État au XIX s. (Rev. des Deux-Mondes 15 серпня — 15 листоп.) — причини і фази: французька революція і перше цїсарство. Студія глибоко обдумана. M. Ch. Seignobos — Histoire politique de l'Europe contemporaine. Paris. Обіймає час від 1814—1896 р. Автор здержує ся від всяких філософічних виводів і від осуджуваня подій. Він бажає бути лише вірним і ясним реєстратором. Оповідает внутрішню політичну історію кожного краю з окрема, а потім збирає у розділах історію церковну, економічну, військову і дипломатичну. Сей поділ, нещасливий де инде, тут показав ся дуже добрим. Взагалі сей підручник є одиноким в своїм роді. Представити річ більш докладно і ясно в так обмежених рамах, здає ся неможливим. Leitschuh Dr Franz Friedrich — Das Wesen der modernen Landschaftsmalerei. Strassburg, вел. 8°, ст. VIII+365. Сея книжка є новим доказом, що наука штуки покинула вже дорогу реєстраційних детальних розслідув і звертає ся до річий більш загальних. Се тим більше можливо, що матеріялу зібрано вже доволі. Праця ся вийшла як вступ до великої студії про історію малярства краєвидів. Слово „modern“ в заголовку має двояке значіне: з одного боку

вказано ним на мальоване кравидів, від його початку у 15 ст., з другого боку воно обмежує ся на найновішу добу. Автор розбирає не лише штуку, але і природу оком строгого обсерватора і ся розвідка без сумніву сповнить його бажанє: „заострити зрозуміне сути модерного малярства кравидів, а також приєднати приклонників до естетичного погляду на природу“.

Др. М. Кордуба.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

В. Б. Антоновичъ — Археологическая карта Киевской губернии, додаток до XV т. Древностей моск. Археол. Товарищества, Москва, 1895, 4^о, ст. 139 + 20 + мапа.

— По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала (відбитка з газети: Киевское слово), К., 1895, ст. 40, 16^о.

— По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала (відбитка з Чтеній кiev. історич. товариств. т. IX), К., 1896, ст. 19.

— Описаніе монетъ и медалей, хранящихся въ нумизматическомъ музеѣ Университета св. Владиміра, вын. I: монеты древняго міра (відбитка з кievськ. Университетскихъ Извѣстій 1896 р.), К., 1896, ст. II + 286.

— Публичныя лекціи по геологiи и исторiи Кіева, читанныя профессорами П. Я. Армашевскимъ и Вл. Б. Антоновичемъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, К., 1897, ст. 87 + рисунок, 16^о.

Проф. Антонович, розпочавши свою наукову діяльність археографічними виданнями і документальними розвідками, пізнійше — що далі то більше, почав ділити свої наукові інтереси між історією і доісторичною археологією, особливо від кievського археологічного з'їзду 1874 р., де він брав дуже діяльну участь, і останніми часами працює головно в археологiї, де здобув собі одно з визначнійших місць і ролю головного репрезентанта українсько-руської археологiї. На жаль вив. учений, енергiчно працюючи над археологічними досліддами українсько-руської території численними і методичними розкопками та запопадливо слідячи за всякими, навіть дрібними, новинами в сій сфері і потуючи їх для себе,

дуже скупо публікує результати своїх праць. Сі результати він звичайно, почавши від згаданого київського з'їзда, подавав в формі рефератів на археологічних з'їздах або в київськiм історичнiм товариствi, але здасть ся чи не одинокий реферат з українсько руської археологiї, надрукований в цiлостi, — то дуже iнтересна стаття про днiстровi печери в Трудах одеського з'їзду. Прегарний початок — давати рiчнi справозданнi з видатнiйших археологiчних повин, зроблений в I т. Чтенiй київського iсторичного товариства (з 1876 р.), автор занедбав потiм, i з його рефератiв, дуже славних в археологiчнiм свiтi, звичайно зiставались коротенькi, бiднi замiтки в протоколах, або й того нi. Автор за весь час опублiковав тiльки капiтальну працю про розкопки в землi Деревлян (обговорена в IV т. Записок), та в 1895 р. нарештi виiшла давно приготована автором, предложена ще московському з'їзду 1890 р., але заважена редакцiєю, археологiчна мапа Киiвщини.

Тiльки той, хто знає близько сучасний стан археологiчних вiдомостей, зможе вiдповiдно оцiнити користь i вагу працi, докoнаної проф. Антоновичом. Вiн звiв вiдомостi з друкованих джерел — наукової лiтератури й часописей, з своїх власних неопублiкованих дневникiв, з вiбраних ним привiтно i досi неопублiкованих вiдомостей; се все розложено в географiчнiм порядку — по повітам, а в поодиноких повітах — по рiчнiм басейнам, i подано з докладним означеннєм джерел на початку, пiд титулом: Джерела, що послужили до уложеннiя мапи. Пiд кожною назвою осади поданi звiстки про останки валiв, осад, фортифiкацiї, далi в хронологiчнiм порядку — находки i розкопки, зробленi на її територiї; в особнiм роздiлi на кiнцi автор описує лiнiї валiв, якi заховались в Киiвщинi. Додучено в кiнцi показчик географiчний i особливо важний — рiчевий, що системiзує поданi в географiчнiм порядку вiдомостi i останки культури камяної, бронзової, залiзної, далi могили, теж подiленi по культурам i типам (могили з фарбованими скелетами, кости з попілом etc.), городища, находки iсторичних часiв, монети (теж подiленi на групи). На долучених мапах Киiвщини i Киiва фарбами означено культуру, значками характер находки. Таким способом автор зробив все можливо, аби улукшити користаннє з його працi для рiзних потреб — чи то для ознайомленнiя з находками певної мiсцевостi, чи з находками певної категорiї чи певної культури. А в тих „Джерелах“ подав вiн дуже повний i науково зроблений перегляд археологiчного матерiялу для великої частини нашого краю.

Праця ся, на огляд механiчна, має свої значнi науковi вимоги; проф. Антонович, як глибокий знавець археологiї, широко ознайомлений з археологiчним українсько-руським матерiялом, мiг вiтмово-гарно виконати її, вповнi орієнтуючись i працюючи над своїм предметом.

Київщина, взагалі найліпше (хоч все ще, абсолютно беручи — дуже слабо) вистудійована з археологічного погляду, має тепер приступний і знові науковий підручник для ознайомлення.

Та що всяка людська робота завсїди має щось до поправлення, то й ми, не роблячи найменшого закиду авторови, піднесемо де що, що автор, як би схотїв, міг поправити при повім виданню (а таке нове виданне за яких 5—6 літ конче потрібне для таких праць).

І так на вступі, вичисляючи різні джерела, на підставі котрих зладжено текѣт, випадало сказати щось про наукову вартість їх, відріжнити цілком певні від більш менш сумнівних; автор, розумієть ся, ліпше ніж хто міг оцінити степенъ певности кожного з них.

При деяких находках бажало ся би трохи більших відомостей, для того, аби зрозуміти характер культури, заступленої сими находками. Часом хотїлось би мати від автора вказівку про техніку, яка вона, чия, що про неї автор думає; правда, се можна часом бачити з показчика, але не завсїди, і цікаво-б почути, на якій підставі ся находка зачислена в ту чи иньшу категорію. Подекуды вичисляють ся находки кількох могил сумарично, на купу — от нпр. на с. 56 (Романівка) читаємо: в пяти могилах знайдено дві бронзові бранзолети, спис, глиняна судина, сургеа moneta; розумієть ся, часом для докладности треба-б знати, які річи приходили разом в одній могилі, і то особливо ще (як в сім випадку), де автор подає відомости з невиданих джерел. Часом автор не каже нічого про спосіб похорона, тільки вичисляє знайдені річи (нпр. 82, Берестяги — знов находки неопубліковані). Ще менше може сказати читачеви гола замітка, що розкопані могили показались скитського типа (се стрічаємо не раз): при дуже широком розумінню сього терміна у автора (автор зачисляє сюди нпр. і могили Гатного, і могили з античними річями), конче потрібні ближні відомости. Взагалі ви- автор дуже-б добре зробив, якби при найближшій виданню розширив відомости про находки і розкопки в тексті — се-б ще побільшило користність його праці.

Дещо можна би змінити і в показчику; нпр. автор відріжнив нахїдки від похоронів, і тому нпр. в категорії „грецьких виробів“ поминено річі грецького виробу, знайдені в могилах: їх треба знати шукати в могилах „скитського типа“. Не виріжнено осїбно кілька могил переходового часу від камяної до металічної культури, теж і нечисленні похорони бронзової культури: автор не признає істнованне на Подніпровку „бронзового віка“, і його погляд в значній мірі оправданий; але є кілька могил ранньої металічної культури, де виступає бронза, і от одна з них зачислена між могили „зелізного віка“ (Должик), иньша до категорії палених (Самгородок). Виріжнено в осїбну групу „золоті і емальовані річи княжого періода“, але не знаходимо иньших річей, хоч і їх

з рівним правом можна-б зачислити до тогож періода. Але се все дрібниці, які підносимо на випадок нового видання.

Дальші дві брошюри представляють два видання реферата проф. Антоновича, читаного в київськiм iсторичнiм товариствi з поводу поголосок про знищення в Київi слiдiв Ярославова вала. Справа ся була докладно вже обговорена на сторонах „Записок“ (т. IX, Miscellanea), i ми тут не будемо її повторяти; скажемо лише, що окрiм самого археологiчного питання ся суперечка причинила ся i до прояснення деяких питань давньої київської топографiї. Перша брошюра подає реферат в початковiй його формi, в другу увiйшли деякi додатки, власне що до київської топографiї — про слiди бискупського замка i Мiнiхових фортификацiй (с. 7—8).

Нумiзматична праця проф. Антоновича присвячена античним монетам київського унiверситетського нумiзматичного музею. Античний вiддiл, вправдi, не належить до бiльш важних сього досить багатого музею, але й у нiм є цiкавiйшi для нас колекцiї монет з чорноморських держав; в згаданiм томi описано 314 монет з пiвнiчного берега Чорного моря, головнo Ольбiї й Босфору, мiж ними є й примiрники доси не описанi. В кiнцi додано опис звiстного київського Оболонського скарбу 1876 р. За виконання роботи говорить вже саме iмя ви. автора.

Книжечка, названа нами на останньому мiсцi, мiстить в собi три популярно-науковi вiдчити — один професора геологiї Армашевського, ившi два — проф. Антоновича. Вiдчит проф. Армашевського (с. 1—27) дає огляд геологiчної будови околицi мiста в звязку з будовою України взагалi, i переходить потiм до найдавнiйших останкiв людського житя — палеолiтичної й неолiтичної культури. На жаль, шан. автор, удiливши розмiрно багато (с. 1—21) мiсця загальному геологiчному огляду, досить коротко i побiжно говорить за слiди чоловiка. Особливо треба жалувати, що д. Армашевський не дав докладнiйших i ширших вiдомостей про недавнi находки на Кирилiвськiй ул.; правда в I т. Матерiялiв до українсько-руської етнологiї (що видає наше Товариство), д. Вовк дав докладнiйшi звiстки про сi находки, але пишучи на основi письмених матерiялiв та рисункiв, вiн багато дечого не мiг аконстатовати, що могли-б сказати наочнi свiдки, особливо проф. Армашевський i Антонович, що вiд початку слiдили за сими розвiдками i находками; тим часом ми досi мали тiльки справоздання по часописах, на котрi не можна часто спуститись, а i в вiдчитих опублiкованих тепер обома шан. професорами знаходимо не багато бiльше: проф. Армашевський присвятив двi маленькi сторiнки палеолiтичним находкам, проф. Антонович пiв сторiнки неолiтичним слiдам чоловiка, знайденим при Кирилiвськiй улицi.

Другий з ряду відчит (а перший відчит проф. Антоновича) — Київ у передісторичні часи (с. 29—59) дає перегляд історії колонізації Києва в звязку з колонізацією Подніпров'я почавши, — від неолітичних часів і скінчивши Володимиром. Коротенько згадавши (с. 29—33) про останки неолітичної культури, автор переходить до „скитської“. „Скитський тип“ в сучасній археології є назва на скрізь конвенціональна: нею означають взагалі всі типи залізної культури перед словянською міграцією; з певним застереженням цієї назви можна уживати як означення ранньої залізної культури взагалі, як термін не етнографічний, а хронологічний і культурний. Тим часом шан. автор категорично каже, що Скити принесли з собою металічну культуру, заставши тубильців з камяною культурою, і на доказ вказує ровкопки коло с. Гатного, а низше на доказ того що Скити займали територію і на північ від Києва, згадує за могили скитського типа (коло Лоджич) — с. 33—4. Я не буду входити в питання про колонізацію Скитів в дійсности, але шан. автор признає, що сконстатовати скитську народність могили коло Гатного і коло Лоджич, або взагалі твердити, що найраніша металічна культура у нас була скитська — на се нема підвалин.

Потім шановний автор переходить до Готів, приймає Йорданове оповіданє про велику державу Германариха, в Роксоланах бачить Русь і при тім переносить на них згадки про *Rocas = Rogas*, і про *Rosotopogum gens*, і про боротьбу Вінітара з Антами (70 антських старшин Йордана — у автора 70 старшин роксоланських). Роксоланська теорія Русь, на наш погляд, належить до найслабших, а крім того і *Rogae*, і *Rosomoni* дуже тяжко звязувати з *Roxolani*, що виступають у Йордана під власним іменем (*Aroxolani* — гл. 12). Рівнож гіпотеза Вірфусона, що Київ під іменем *Danparstad* був столицею Готів, оперта на дуже слабких основах, як се було признано між иньшими і д. Дашкевичом, про котрого згадує автор (с. 36). Що до *Hunnivar* — по думці автора се може бути Київ, то передовсім треба по всякій правдоподібности читати се осібно *amnis... quam lingua sua Hunni Var appellant* (як читаєть ся в новім Моммзенівськім виданню Йордана — гл. LI), отже се назва ріки а не міста, далі в уривках Пріска (с. 345 - 6 вид. Діндорфа) Денгізіх виступає в сусідстві Дунаю, так що деякі „Дніпер“ тут уважають похибкою Йордана (*Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung*, вид. 1881, II с. 322); в усякім разі коли Гунни й сиділи на Дніпрі, то певно на нижнім, а не коло Києва.

Далі автор переходить до Козарів, вичисляє київські находки „хозарського періода“ і близше звязує Роксолан з Полянами (с. 43). Про Роксолан вже не буду говорити, а тільки зверну увагу от на який історично-культурний факт. На основі київської находки в оселі Марра автор

ставить тезу, що в VIII—IX в. в Київі не вміли ще зварювати (лютувати) металю; варто би застановитись, чи се можливо супроти наших відомостей про культурний стан словянства в ці часи?

Далі (с. 47) говорить про найдавніших київських князів і топографію Києва X в. Тут піднесемо гадку, що існування двох Олегових могил в Київі може вказувати на існування двох князів цього імені в IX—X в., злучених до купи в народній традиції. Сю гадку я признав би не тільки дуже дотепною, але й дуже можливою, бо існування двох Олегів може нам дуже легко об'яснити накопичення фактів на Олегу X в., при тім деякі з них по всякій імовірности далеко старші ніж кінець IX і початок X в.

В останнім викладі автор дає короткий перегляд історії Києва і Київщини в XI—XIII в. і знов оповідає (с. 74 і далі) про топографію Києва в цих віках.

М. Грушевський.

Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione rossica edidit Basilius Latyschev — Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѣи и Кавказѣ, собралъ В. В. Латышевъ, т. I — Греческіе писатели, вип. 2 (додаток до „Записокъ Им. Русскаго Археологич. Общества“), Спб., 1896, с. 297—600.

1893 р. з'явився перший випуск цієї праці (про нього див. в Записках т. IV); по трох літах вийшов другий, він по плану автора (передмова до I вип.) мав містити дрібні й випадкові замітки або спеціальні відомости про якусь певну місцевість, подію або особу грецьких письменників аж до кінця IV в. Однак II зошит не змістив того всього й кінчить ся на письменниках II в. по Хр.; заповіджено III зошит, до котрого мають бути долучені показчики. Спосіб видання той самий — вступні звістки про авторів, важніші варіянти, переклад en regard. Можна де що закинути розкладу матеріялу: в II зошит увійшли уривки нпр. з Діодора, з Плутарха, з Лукиана, і досить трудно собі пояснити, чому вони прийшли до II, а не до I випуска; де що прийшло до II, як доповнення до поданого в I з тогож автора, мабуть упущене — нпр. уривки з Гіппократа, Діона Хрвзостома. Розуміть ся, се все недостаці були-б цілком маловажні, коли-б тільки були показчики. Недостаца їх дуже дає себе відчувати, і автор повинний постаратись як скорше випустити III випуск, що має їх містити.

М. Г.

Петро Бѣлинський.— О уживаню парныхъ купелѣвъ у народѣвъ славянскихъ, причинокъ до исторіи культуры, Тернопіль, 1896.

На вступі розводить ся ш. автор над гігієнічним значінем парової купелі, та подає до сего літературу. Сама розвідка — се збірка згадок у старинних та середновічних писателів про уживане парової купелі в давнину у Русинів, Поляків та Чехів; заголовок отже, як бачимо, за широкий, бо лише про ті три народи славянські йде бесіда. Найлучше оброблена тут часть, де говорить ся за купелі у Русинів; тут користував ся автор збіркою жерел до історії Руси виданою проф. Грушевським, а там де він мусів брати жерела в першої руки, як при описи купелів у Поляків та Чехів, річ виїшла більш доривочно. Інтерпретація жерел переведена лиш в рідка, а й то, як побачим, не всюда докладно. Також не зведено загальних виводів, до яких доходить ся розвідка.

Переходячи до спеціального розбору праці звернемо увагу ш. авторови, що так як Скити зовсім ріжний нарід від Славян, то ніяк не можна звісток Геродота про Скитів прикладати до них. Також порівнане Купала в фригійською Кибелею виглядає ексцентрично, дарма що автор покликає ся при тім на проф. Партицького, бо виводи сего пок. ученого зовсім не прийняли ся в науковім сьвіті. Не може й оповіданє літописи про апостола Андрея бути доказом, що на Руси існували бані вже в I століттю по Хр., сеж пізнійший апокріф. Ніяк не можемо згодитись з інтерпретацією оповіданя про прийняте послів Деревлян, що на Руси „хто доступив більшого якогось достоїнства мусів у перед відбути церемонію купаня в лазні“. Се був прояв звичайної гостинности, що гостям віддавано до розпорядженя всі домашні урядженя і все потрібне до відповідного виступу на княжім дворі; дошукуватись тут обряду очищеня нема по що. Місцями попадає автор також в неконсеквенції і суперечности в самим собою; так пр. на ст. 33 говорить „з початком XV століття починають бані по трохи упадати“ і навіть подає причини сего обяву — між иньшими висиланє дітей за границу на науку; а три сторони дальше каже, що ще в XV і XVI віці не було міста без парної бані, та що всюда в Славянщині уважано парні купелі за річ конче потрібну. На оправданє тих слабих сторін піднесемо обставину, що тема выбрана дуже тяжка і мало оброблювана, за звід материялів належить подяка, а праця єго, відповідно перероблена, може дійсно бути хорошиим причинком до історії культури.

М. К.

А. А. Шахматовъ — О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ, I—III, Москва, 1897, ст. 58 (відбитка з Чтеній московськ. історичного тов. 1897, III).

— Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія отдѣленія русскаго яз. и словесн. Академіи наук, 1897 кн. III).

— Житіе Антонія и Печерская лѣтопись (Журналъ Министерства Нар. Просвѣщ. 1898, III).

Eugen Ščerkin — Zur Nestorfrage (Archiv für Sl. Philologie, 1897, т. XIX, с. 498 - 554).

А. А. Шахматовъ — Отзвъвъ о сочиненіи: Eugen Ščerkin Zur Nestorfrage (Извѣстія отд. руск. яз. 1898, I, с. 116—130).

Н. И. Петровъ — Подлинность поученій преп. Θεодосія Печерскаго о питіи и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божіихъ (ib. 1897, III с. 783—5).

Д. И. Абрамовичъ — Къ вопросу объ источникахъ Несторова Житія преподобнаго Θεодосія Печерскаго (ib. 1898, I с. 243—6).

— Нѣсколько словъвъ дополненіе къ изслѣдованію А. А. Шахматова „Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская Лѣтопись“ (ib. 1898, II с. 536—40).

В недавніх книжках Записок (XVII і XXI) я згадував про розвідки д. Шахматова, присвячені Несторовому Життю Θεодосія і Початковій літописи; тепер маємо знову кілька розвідок, звязаних з сими пам'ятками. І тут заслуга безпосередна чи посередна належить тому ж д. Шахматову, бо він розбулдв рух в сих питаннях, кинувши кілька нових, оригінальних гадок, що ще певно довго будуть служити вихідними точками для дебатовання над сими і деякими близько з ними звязаними пам'ятками.

Особливо тут важні розвідки д. Шахматова про літопись. Дві обговорені нами перед тим розвідки його були присвячені літописній хронології; третя, видана при кінці минулого року, написана була скорше ніж друга і що до методу роботи дійсно повинна її випереджувати. Вона поділяється на три відділи. В перших двох автор виводить свою теорію, як утворилась версія Новгородської літописи з Початковим зводом на вступі (по його термінології 1 Новгородська літопись другої редакції); автор між дефектним пергамяновим кодексом (1 Новгородський звід по його термінології) і теперішньою „другою редакцією“ припускає як переходові: 2-ий звід (з „Початковим зводом“ на вступі) і той же

звід продовжений (Софійський Временник = 3-ій звід), що й заховався в найбільше чистій формі в сій другій редакції; таким чином верзію, що лежить в основі сеї другої редакції він кладе на 2-у пол. XIII в., а вперше початковий звід мав бути введений в новгородські зводи в 1-й чверти XIII в. В другій розвідці автор говорить про новгородську літопись Вояти, що служила джерелом для новгородських зводів. Третя розвідка присвячена спеціально тому Початковому зводу, котрим доповнено дефекти 1-го Новгород. зводу, і вона має для нас головний інтерес. Автор на разі обмежує ся доказами, що „Початковий звід“ не залежний від Початкової літописи (як він її зве, не зовсім докладно — Повісти временних літ) і був його джерелом. Він вказує на самостійні відомости і відміни Початкового звода в порівнянню з Повістю як в руських, тубильних звістках, так і взятих з грецьких джерел (Амартола) та відміни в хронології; далі вказує вставки і додатки Повісти; тут особливо важні доводи його, що умови з Греками пізніше вставлені в текст і розбили давніше оповідання; вкінці автор вказує, що крім 2-ої редакції і Новгородської літописи до реконструкції Початкового зводу може служити ще пізніший Архангелогородський літописець.

Автор, на мою гадку, цілком добре довів незалежність Початкового звода від Початкової літописи; виясненне їх обопільних відносин він відкладає на пізніше, коли вияснить питання про редакції Початкової літописи (автор припускає дві редакції, ранішю -- Сильвестрову, 1116 р., що лежить в основі Лаврентієвської групи, і другу, 1118 р., що лежить в основі Іпатської групи).

Поки автор не розвинув перед нами цілої своєї теорії що до генези нашого літописання, було-б завчасу запускатись в її оцінку чи критику. Поки що зістаєть ся цілий ряд питань:

як можна-б реконструувати собі Початковий звід? д. Ш. припускає можливість скорочень в нїм, вказує на варіянти Архангелогородського і Переяславського кодексів, але вказане ним доповненне з Архангелогор. літ. дуже непевної вартости.

як далеко він сягав? д. Ш. думає, що він сягав останньої чверти XI в., але се велике питання.

д. Ш. сам приймає, що хронологія в Початковім зводі заведена пізніше, що вставка з Амартола про похід 860 р. пізніша, що в звід увійшло оповідання про початок Руси готове — отже се все питання до роз'яснення про склад самого звода.

дуже важним і неясним питанням зістаєть ся, чому Початковий звід має цілком відмінну хронологію від Поч. літописи до 945, а від сього року однакову?

У всякім разі д. Ш., поставивши звістки 2-ої ред. 1 Новгор. літ. на рівнорядне місце з Почат. літописю, доконав важної річи — цілпій ряд нових фактів і можливостей входить з сим в круг історичної роботи. Питанне про генезу наших літописей, що цілком притихло, мов би вичерпане, підіймаєть ся на ново цілком, і тут показуєть ся знову, яке важне значінне мають поминені пізнійші літописні кодекси і який ми взагалі маємо ще бідний материял для студійовання наших давнійших літописей, а з тим і нашої давнійшої історії.

Туж саму гадку насуває і розвідка д. Ш. про Печерський Патерик: досі ся важна памятка не перестудійована докладно, навіть не видана відповідно. По розвідках про нього Кубарьва і Казанского вона майже не звертала на себе уваги. Д. Ш. пробує відрізнити редакції Патерика і нараховує їх вісім (с. 798—816 і 836—844); його спостереження над складом Патерика, розумієть ся, мають свою вартість, але з огляду на те, що д. Ш. багато з тих навіть кодексів, які класифікує, сам не бачив і говорить про них на підставі звісток не дуже авторитетних, його класифікація не може бути цілком певною, тим більше, що й судячи по поданим самим автором звіткам, система його не скрізь згоджуєть ся з прикметами кодексів. Маленькі поправки і доповнення до системи д. Шахматова дали ще в Извѣстіяхъ 1898, II д. Істрін в статі Замѣчанія о составѣ Толковой Пален с. 507—8 і д. Абрамович в на-званій вище статі.

Але особливо інтересна частина розвідки, присвячена огляду редакції 1462 р. і її джерелам (с. 816—844). Тут автор порушує цілпій ряд важних самостійних тем — про життя св. Антонія і печерську літопись, про послання Θεодосія „о Латынѣхъ“ і про святкованне святя, і на них варто застановитись хоч побіжно.

Я почну з останнього — про посланія з іменем Θεодосія. Як відомо, з іменем Θεодосія ми маємо досить багато ріжних поучень, але вже від 60-х рр. проти Θεодосієвого авторства то тих то иньших підносились голоси (Срезневский, Вадковский, Голубінский etc.). Спеціально посланне про латинську віру вже Голубінский (I с. 699) з усією рішучістю признав утвором не Θεодосія Печерського, а Θεодосія Грека, письменника 1-ої пол. XII в., автора перекладу послання Льва В. напи про IV собор, спорядженого на жаданне кн. Святиші Давидовича. Сю гадку перейняв і розвинув далі д. Шахматов, уважаючи сього Θεодосія Грека не тільки автором посланія „о Латынѣхъ“, але й посланія про святкованне неділі й поучення про святкованне тропарів і пияство (с. 827—833). Доводи автора (релігійна виключність, не відповідна для Русина, в посланню о Латынѣхъ, читанне про піст в неділю і вираз „яко же вы глаголете“ в посланню про святя, та імя св. Панкратія на останнім — автор думав,

що се поученне написав Феодосій за словами Сьвятоші, що дійсно звав ся Панкратием разом) справді до певної міри роблять правдоподібною його гадку; але головна трудність в тім, що Феодосій в однім своїм певнім утворі — перекладі послання Льва В. пише дуже незрозумілою мовою, тим часом як послання, що надає автор йому тепер, написані доброю й зрозумілою русинню. Що до імени Панкратія, то тут непевність та, що се було мирське імя Сьвятоші, а чернецьке імя його було Микола.

В тійже книжці Извѣстий умістив замітку проф. Петров, пробуючи інакше об'яснити надпись св. Панкратія над поученням; він думає, що його виголосив Феодосій печерський в першу неділю посту, в день св. Панкратія, що мало місце в 1068 р.; але при тім поправляє надпись поучення замість першої неділі посту св. Апостол (Петрівки) на — великого посту. Се нагромадження поправок і можливостей робить занадто штучним се об'ясненне.

Інші питання, порушені в розвідці д. Шахматова про Патерик, стоять вже в звязку з літописею. Д. Шахматов наводить ряд печерських звісток в київській літописи, як вказівки про існування печерської літописи в XII в., і висловляє свої гадки про утворення і склад цієї літописи. Ширше розвинув він свій погляд в розвідці „Житіє Антонія и Печерская літопись“. На його гадку ця літопись була зредатована на початку XII в., в основу її положив незвіданий монах Несторові сказання про початок Печерського монастиря і перенесення мощей Феодосія (що в літописі) і доповнив се рядом літописних записок; остання була під р. 1110, і сеї літописи ужив Сильвестр для своєї початкової літописи. В де чім вплинуло на сю Печерську літопись житіє Антонія, що згадується в Патерику: по гадці д. Ш. воно було написано в останній чверти XI в.

Рівночасно з д. Шахматовим над життєм Антонія застановив ся д. Щенкін в своїй статі, але прийшов до цілком протилежних висновків: він вважає се житіє на пів апокріфічним утвором 2-ої пол. XII в. (перегляду цього питання і справі редакції Початкової літописи) присвятив д. Шахматов свою критичну оцінку розвідки д. Щенкіна). Деякі спостереження над змістом житія, зроблені д. Ш., дуже вартні, хоч житіє і на далі вістає ся загадкою, і студії д. Ш. не розв'язують її.

Статя д. Щенкіна написана з приводу розвідки д. Сркуля, обговореної вже в XVII т. Записок, і піднятої ним гіпотези проф. Відінгера про редактора літописи Нестора-Василя, і присвячена питанню про Нестора-літописця. Д. Щенкін аналізує всі епізоди Початкової літописи, де автор говорить про себе в першій особі; тут особливо цінний екскурс (с. 507—523), де автор порівнює оповідання про Печерський монастир

в літописи під 1051 і 1074 р. і виказує не тільки їх фактичні суперечности (вказані вже й давніше), але й зовсім відмінні становища їх авторів, репрезентантів двох напрямів в монастири; сей екскурс служить відповідю д. Шахматову, що в своїй розвідці про життя Θεодосія і в пізніших статях пробував ще раз вибороти для Нестора оповідання під 1051 і 1074 р. Д. Щ. полемізує з теорією Шахматова, критикує і збиває вартість звістки Патерика про Нестора літописця, уважаючи джерелом похибок Патерика згадане життя Антонія, на його гадку — відкинене навіть печерською громадою, але сам до ніякого рішучого виводу про Нестора не годен прийти і припускає, що Нестор дійсно міг писати печерську літопись, що увійшла в Початкову літопись.

Я висловив свої гадки про се недавно в статейці „Нестор і Літопись“ (в ювілейнім збірнику дра Франка). На мій погляд з усіх можливостей найбільше правдоподібности має за собою те, що Нестор, коли числитись із згадкою Патерика про його літописательство, був автором кількох монастирських записок (в літописи можуть ними бути записки почавши від відкриття мощей Θεодосія), не автором літописи. Сказанія про початок печерського монастиря (як думає д. Ш.) ніяк не міг він написати, натомість міг написати деякі пізніші печерські епізоди, що маємо в літописи. З сею малою різницею, я досить близько ввійшов ся з поглядами д. Ш. в його статі про печерську літопись, тоді ще не знавши її, і ся стріча мене тішить. Уважати автором печерської літописи Нестора трудно тому, що сказаніє про початок Печерського монастиря, як то вказав д. Щ., є як би відповідію иншого напрямку на Несторове життя Θεодосія, а се сказаніє мусіло лягти основою літописи.

В остаточних своїх виводах про Нестора д. Щ. досить невизначено виступає, але справа дуже непевна взагалі, щоб з сього можна було робити йому заклад. І без того праця д. Щ. має багато справедливих і дотепних спостережень і поруч праця д. Ш. з честію знову підіймає замовчане останніми часами літописне питання.

Нарешті мушу згадати про статейку д. Абрамовича; вона служить доповненням розвідки д. Шахматова про Несторове життя Θεодосія і його джерело — життя св. Сави: порівнюючи тексти життя Θεодосія з грецьким оригіналом і з словянським перекладом Життя св. Сави, він приходить до виводу, що Нестор користав з перекладу, що сей переклад, дійсно, істнував уже в XI в.

М. Грушевський.

Памятники древне русской церковно-учительной литературы, выпуск III, Спб., 1897, ст. XVIII+330.

Загальний характер сього видання був зазначений при оцінці попередніх випусків (Записки т. VI і XXI). В передмові стрічаємо знову ту ж

неясність що до призначення видання, яка й перед тим вже була нотована. Редактор видання в своїй передмові, після прикрих уваг про те, що видання його не розповсюжуєть ся в публіці, між иньшим додає „воно не претендує на значінне наукової праці, задля спеціяльного круга читачів, воно цілком призначаєть ся для тих, кому потрібзо й хто може цінувати зміст виданих текстів (V)“. Се здає ся трохи неясним: хто се „кому потрібзо й хто може цінувати зміст?“ З одного боку, ті, хто хоче пізнати історію руської літератури, чи проповідництва, хто хоче познайомити ся докладно з давним руським житєм по памяткам, той вже належить до круга спеціяльних читачів і волів би мати наукове видання з варіянтами й нотатками — а з другого боку хто хоче знайти в казаннях материал для побожного читання, той певне не звернеть ся до памяток XI чи XII віку, де мова й зміст (наприклад — боротьба проти поганських звичаїв) подекуди будуть йому незрозумілими й неясними.

Новий том Памяток ділить ся на три частини: казання про догмати віри, про побожне, християнське життя, казання на великий піст і казання проти поганства й народних забобонів. До кожного поділу додано вступні загальні статі, де подано характеристику казань, та цілий ряд приміток; між ними стрічаємо деякі цікаві паралелі, наприклад на ст. 273, 276, 286 й т. д. Вступні статі зроблено не по одному пляну й не всі вони осагають свою мету. Наприклад, статя проф. Владімірова до відділу казань проти пиянства й народних забобонів стоїть в тіснім звязку з його працею „Введеніє въ истор. русск. слов.“, через те у вступну статю його про казання увійшло досить подробиць й уваг, що хоч цінні й цікаві, але тут зайві й не помагають ліпшому розумінню казань; з другого боку деякі риси давньої славянської мітольоґії й двоєвіря лишають ся на другім пляні, і загальне вражіння лишаєть ся трохи неповним. Автор дає повну і детальну характеристику словянського Олімпу, але не вясняє (а се було б дуже цікаво) психольоґічних основ двоєвіря, як воно виникло на ґрунті сполучення старого словянського поганства і нового християнства, як поганство жило і заховалось в деяких неясних і темних пережитках і до нашого часу.

Самий вибір казань не можна назвати цілком відповідним: казання перше і друге (224, 231 ст.) дуже близькі й подібні поміж собою, і ліпше було-б надруковати одно в повнім тексті та дати варіянти (варіянти сі не дуже цікаві, та й не багато їх) з другого. Теж саме можна сказати й про N 3—5 (231—236) — казання Григорія Богослова — усї три отці проповіді стоять в тіснім звязку між собою, мають дуже багато спільного, подібного й через те їх можна-б не друкувати всіх. Нарешті читач не може не здивуватись, побачивши тут і казанне новгородського архієпископа Луки-Івана (XII в.), де тільки оден § 17 (с. 246)

відповідає загальному характеру отсього відділу кпжки: через оден § 17 надруковано тут увесь твір, але він більш на місті був би в иньшій відділі, яко загальна, повна і дуже цікава характеристика життя суспільства XII в. Занотуємо ще два коректурні недогляди: в тексті пам'ятка надасть ся арх. Луці-Івану (240), а в примітках (с. 321) в витягу з статі проф. Павлова арх. Іллі; бібліографічна нотка про Журн. Минист. Нар. Просв. 1890, IX, 275 хибна.

Ми застановились більш детально на статі проф. Владзімірова. Дві иньші вступні статі написали проф. Пономарев і Петухов; мають вони свої добрі прикмети і свої хибн, але не будемо побільшувати нашу замітку, застановляючись на них.

О. Г—ий.

Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневского, т. II в. II, Спб., 1898, ст. 497—864, 4^о.

В своїм часі були подані звістки про перші чотири випуски сього дуже цінного видання, тепер нотуємо випуск пятого, що містить букву О (обогнитися) і початок П (накость). Видання йде по давнійшому пляну, а хоч не можна сказати, щоб ішло воно дуже повільно (перший випуск вийшов 1890 р.), але було-б пожадано, щоб виходило ще скорше, а то тим більше, що як раз воно поступає все повільнійше (III випуск вийшов 1893 р., IV — 1895, V — 1898); а тим часом хотіло ся-б скорше мати сей конче потрібний підручник для всяких історичних і історично-літературних праць.

М. Г.

И. В. Галантъ — Къ исторіи поселенія евреевъ въ Польшѣ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности (Восходъ 1897 р., кн. VIII, 52—69, кн. IX, 22—34).

Розвідка д. Галанта є відчит в історично-філологічному товаристві при Ніжинському інституті кн. Безбородька. Автор очевидячки мав на меті зібрати в одно всі ті відомости, що знаходимо в різних історичних жерелах про жите і побут Жидів на Поділї; при тим автор студіює історію Жидів на Поділю в звязку з історією їх взагалі в Польщі та на Руси. Відповідно сій думці і праця д. Галанта розпадаєть ся на три частини: „Начало поселенія евреевъ въ Полошѣ“, „Поселеніе евреевъ въ древней Руси“ і „Евреи въ Подоліи“. Перші два вступні розділи, розумієть ся, мають компілятивний характер. По них д. Галант підходить нарешті до своєї головної мети, — дати начерк з історії Жидів власне на Поділю. В історичних жерелах звістки про Жидів на Поділю він знаходить тільки в XVI в. (1548—9 р.), але як на привід

думати, що вони жили там і раніш XVI в., вказує на монумент на жидівському кладовищі в м. Таврові, з датою 1240 року. Жилося Жидам на Поділю взагалі досить добре, виключаючи тільки ті епохи, коли нарід підіймав повстання проти панських утисків (Хмельницина, Гайдамаччина та ви.). Урядові верстви Поділя, здебільшого польська шляхта, самі ніколи не жили з промислів, торгівлі та господарства, — все се вони уважали занадто ганебним для себе, — і все се віддали до рук Жидам; на Поділю Жиди з'являють ся в ролі арендаторів, крамарів, промисловців. Таке вигідне становище Жидів на Поділю сприяло тому, що ся країна в ті часи робить ся неначе осередком жидівства на Русі і Польщі: там скупились самі краці сили жидівства XVI в., і культура жидівська широко розвинулась в ті часи. З'являеть ся цілий ряд визначних сил, — раввинів і ученних, — що стали красою жидівського народу і високо піднесли жидівську тогочасну літературу. Найбільш характерним тогочасним інститутом жидівським був так званий „Синод чотирьох країв“ (Великої і Малої Польщі, Галичини і Волині), що заснований був між 1515 і 1530 р. з ласки та дозволу короля Сигизмунда Старого. „Синодом“ власне звались з'їзди раввинів, де рішались всі важніші справи, що так чи инакше дотикались жидівства. Спочатку сі з'їзди рішали тільки чисто грошові справи, напр. розклади податків та інших оплат, що збирались в державну скарбницю з Жидів (здаєть ся, се тільки й мав на увазі Сигизмунд, коли дозволив заснування „Синода“), але по трохи їх власть стала зачіпати й інші сторони життя Жидів. Рішення і присуди „Синода“ записувались в кагальних книгах і їм підлягали всі Жиди Річи Посполитої; хто наважував ся переступати сі присуди, йти на перекір їм, того давним звичаєм відлучали від синагоги (cherem). Але не вважаючи на такий розвиток Жидів, становище їх на Поділю, як каже д. Галант, було надто хистке і небезпечне: вони стояли по середині між Сцілою та Харибдою, — між деспотичною шляхтою та забитим і загнаним „плебсом“, і повстання сього „плебса“ проти своїх гнобителів перш за все окошились на Жидах. 1648 рік найбільш виразно довів се: 300 жидівських громад зруйновано, сотні і тисячі Жидів убито і замучено до смерті. Найбільш дісталось Немирову, Тульчину та иншим місточкам Поділя, де скупились Жиди, і се боїще було о стільки страшним для Жидів, що й до сього часу вони згадують його в своїх молитвах на роковини сього жидівського лихолітя. Рух Хмельницького на довго спинив розвій жидівської літератури і культури на Поділю, і тільки від 1618 р. виникає між Жидами новий рух, з'являють ся різні секти (Саббатая Цеві, Юди Хасида, Якова Франка, Бешта і ин.), репрезентанти їх борють ся між собою і своїми полемічними працями починають ся до розвою літератури. XVIII в. приніс Жидам нове

лихоліте в часи Гайдамаччини; знов полили ся цілі річки крові жидівської, аж поки Поділе не було прилучене до Російської держави і не заведено закони, яким уже підлягали російські Жиди.

Ось і весь зміст розвідки д. Галанта. Що до оцінення її, то мусимо сказати, що не в усіх своїх частинах вона робить однакове вражінне. Подекуди се є просто конспект, в якому перелічено літописні та інші історичні звістки про Жидів; по других-же місцях автор виявляє якийсь не властивий йому запал і кілька сторін віддає тому, про що можна було-б сказати в 10-ти строчках. Таке вражінне на читача справляє напр. його полеміка з проф. Малишевським, що висловив догадку про мешканне Жидів на Русі в X—XI віках на підставі єдино тільки прозвіска Луки Жидяти. Гіпотеза проф. Малишевського і докази, яких він вживає самі по собі не заслугоють такої палкої полеміки, — досить було-б тільки згадати про неї тим більше, що й сам Малишевський висловляв свої гадки тільки в формі гіпотези. Більшою ще хибкою вважаємо односторонність в поглядах д. Галанта. Виходячи з тієї думки, що Жиди були лише культурною і користною силою серед славянських народів, він забуває, що ся культурна сила часто була в ролі експлуаторів народу і тим самим викликала до себе ворожнечу та огиду. Тим-то д. Галант в своїх намаганнях виправдити Жидів вживає такі натягнені пояснення фактів, що вони кидають ся в очи читачеві. Напр. на сторони 59 VII кн. „Восхода“ він каже, що гніт та утиски на Жидів повставали з причини релігійної нетолеранности та фанатизма духовенства; туж саму думку стрічаємо й на стор. 29 IX кн. „Восхода“. А тим часом на стор. 23 IX кн. ми вже читаємо зовсім инше: в ту пору, коли на диссидентів в Річи Посполитій зняли ся страшні утиски „в економічному та соціальному житю Жидів не було жадної зміни в злий бік. Навпаки добробит їх дійшов до апогея“. Очевидячки не релігійний фанатизм викликав ті страшні події, що спіткали Жидів в епоху Хмельницького та гайдамаків. Далі, говорячи про відносини до Жидів Хмельницького, д. Галант запевняє, що причиною його ворожнечі до Жидів були особисті образи з боку Жидів і доводить се фактами, але такими, що в ніщо повертають всю його попередню аргументацію. Ось сі факти: один Жид доніс Конєцпольському, підслухавши в корчмі, як Хмельницький оповідав товаришам про свої пляни знесення кормиги польської; другий Жид доніс польському урядові, що Хмельницький сполучив ся з Кримським ханом (IX, 39). І се д. Галант називає особистою образою! На нашу думку сі факти чи перекази свідчать про щось зовсім инше. Вони занадто виразно малюють ту роль, яку грали Жиди в соціальному житю України, помагаючи завжди панам проти простого народа, або „плебса“, як його зневажливо називає д. Галант. Від

історичних студій ми вимагаємо перш за все і більш за все правди і безсторонности, а сього в многих місцях бракує розвідці д. Галанта, що більш скидаєть ся на якусь аполлогію жидівства, ніж на історичну працю.

С. С.

А. Ярушевичъ — Ревнитель православія князь Константинъ Ивановичъ Острожскій (1461—1530) и православная Литовская Русь въ его время, Спб., 1897, ст. 249+XVII+II.

Праця д. Ярушевича має передмову і V глав. В передмові він показує, що кн. Константин Иванович Острожскій, як ревнитель православної віри, не займає відповідного місця в пам'яті сучасників, як його син, Константин Константинович, і се спонукало автора поставити перед очима публіки величаву постать Константина Ивановича в усім його значінні для православної церкви його часу. Для сього він дає фоном для свого малюнку суспільне та церковне житє руських мешканців в кн. Литовського до часу виступлення на громадську арену кн. Острожского, і головню розглядає відносини литовського правительства до православної церкви, бо сим одним властиво він об'яснює таке а не инакше державне становище православія, і подавши такий малюнок церковного житя, переходить до особи Константина Ивановича. Він старанно застановляєть ся над його родом, над його участію в церковнім і головним чином політичнім житю в кн. Литовського, у війні з Москвою та над неволею Острожского (гл. II); представивши політичні і церковні обставини за часи неволі Острожского, (діяльність митрополита Солтана, Виленський собор 1509 р.), автор оповідає про визволенє Острожского з неволі, і його дальшу діяльність (гл. III—IV). Уставивши рік смерті К. І. Острожского, автор характеризує його, наводячи звістки сучасників і пізнійших істориків (гл. V). До праці додано генеалогічні схеми князів Заславських і Острожских (N 1), каталоґ церков і монастирів православних і католицьких для порівняня відносин Ягайловичів до руських мешканців Литви (N 2), королівські грамоти Острожкому на будованє церков і монастирів (N 3—5), реєстр служебників в кн. Литовського 1460—1530 р., коротенький показчик імен і мапа Литовсько-руської держави.

Як бачимо, автор вибрав для студійованя цікаву епоху: як давав себе почувати в в. кн. Литовським руський елемент, коли вже почав ся на нього вплив польонізму. Факти з часів Острожского він хотів згрупувати і дати образ тогочасного житя і більш за все релігійно-церковного. Розглядаючи політичне і культурне житє в. кн. Литовського, автор кладе в основу боротьбу двох елементів: руського і латино-польського, і стараєть ся се показати на відносинах до Руських і православної церкви то того то сього короля (головним чином перших трех Ягайловичів).

Ідея ся не нова; вона лежить в основі праць по історії в. кн. Литовського В. Антоновича, М. Дашкевича і цілого ряду иньших; на наш погляд, автор тільки побільшує вплив руського елемента на політичне жите Литви та безпотрібно концентрує весь сей руський вплив коло особи Острозького, занадто побільшивши його політичне і церковне значіне. По думці автора виходить, ніби таке а не иньше політичне і юридичне становище православної церкви залежало тільки від симпатії короля, на котрого в інтересах православно-руської партії впливав тільки Острозький і впливав безгранично. Сю свою думку автор частенько підкреслює, (ст. 124 порів. 111, 191, 201). Держучись такого погляда на політичне і церковне значіне Острозького, д. Ярушевич вибраний ним період церковного жита уважає „золотим віком“ православної церкви в. кн. Литовського, а з сим виводом далеко не можна згодити ся. Безперечно, добрі відносини Жигмонта I до православних могли залежати і від впливу на него Острозького, але йому-ж надавати „і ви́шнее и внутреннее процвѣтаніе церкви“ (ст. 201) зовсім не можна. Заслуги Острозького, що більшу частину свого жита присвятив війні (то з Москвою то з Татарами) та порядкованю своїх маєтностей і збільшеню їх, лежать не в церковній його діяльности, а в адміністративній і воєнній. На громадські і церковне становище Руси впливали, може не меньше Острозького, й иньші руські діячі, що й близько стояли до короля і богате робили добра церкві.

Автор надає Острозькому велике значіне в церковному житю ще через те, що дуже ідеалізує його, як чоловіка і християнина. Сам одначе автор показує такі факти з його жита, що зовсім не можна його зачислити до тих праведників, через котрих держить ся сьвіт. Міряючи його тодішньою мірою, вкажемо, що Острозький, один з найбогатших руських панів в. кн. Литовського, дає не багато на церкви й монастирі (не збереть ся і 10 церков та монастирів) з тих своїх маєтностей, а він їх не тільки одержав від своїх родичів (прим. 354), але й захоплював силою у сусідів (ст. 157 і д.).

Що до конструкції студії, то можна закинути її автору ріжкі екскурси в політичне становище і відносини, — про се, правда, більше звісток і материялу; по заголовку видно два предмети студії: кн. Острозький і православна Русь, тим часом автор не все держить ся сих головних предметів, і читач не знаходить про їх нічого часом на десятину сторінок (84—94). Материяли зібрані дуже старанно, подано і нові (з Литовської Метрики), місцями поправлено помилки попередніх істориків напр. митр. Макарія (ст. 37, 38), хоч автор не висловляє часом свого погляда виразно (напр. про грамоту м. Мисаїла до пани і про відповідь на неї — ст. 38). В усякім разі ся фактична сторона робить корисною працю д. Ярушевича.

К. Харламповичъ — Къ исторіи западно-русскаго просвѣщенія. — Виленская братская школа въ первые полвѣка ея существованія (Литовскія епархіальныя вѣдомости, 1897, N 16—22).

Вильно було завсѣди центром просвѣти західньої Руси. Католицька кафедральна школа існувала тут ще від кінця XIV ст. або початку XV. В XVI ст. появили ся тут і иньші школи католицькі і протестантські. Першою православною школою, коли не рахувати церковних, була братська школа, заснована коло 1585 р. нововідкритим (1584 р.) братством. Для сеї школи в 1586 р. була видана у Вильні славянська граматика (зберегло ся лише два екземплярі сеї книги — в Перемишлі та в Петербурзі в Обществѣ любителей древней письменности). Зразу в сій школі працювали брати Степан і Лаврентій Зизаній; останній, звістний під своїм прізвиськом — Тустановський, видав кілька підручників: „Грамматику словенскую“ (1596 р.), „Науку къ читаню и разумѣню писма словенскаго“ (теж 1596 р.) і иньші. Потім братська школа терпіла різні неприємности і насильства від єзуїтів, уніятів, магістрату і не мала гарних учителів. Але відколи на чолі школи стали звістні тоді богослови і писателі Леонтий Карпович, Молейш Смотрицький і Йосиф Бобрикович, братська школа мала велике значінє і материяльну силу. Її вчителі писали чимало творів, що й друкували ся у братській друкарні. Особливо процвітала школа до 1635 р. В кінці статі автор доповняє надруковані перше звістки про Виленську братську школу, вказуючи на один важний для історії тої школи документ — се виданий 1596 р. у Вильні діяльоґ патр. Мелетія Пигаса — *Διάλογος Ὁροδόξος*. Ся книга, бачить ся, не звістна бібліографам і одинокий звістний екземпляр її зберегає ся у Британському музеї (вказівку на сю книгу автор найшов у виданю Емиля Леґрана: *Bibliographie Hellenique ou description raisonnee des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV et XIII siècles*. T. II. Paris, 1888, N. 218). Із присвяти сього Діяльоґа видно, що видавці сеї книги називають себе студентами Виленської братської академії (назва братської школи академією в иньших документах того часу не трапляє ся) і що ректором сеї Виленської школи був звістний Кирил Лукаріс, потім патріарх александрійський і константинопольський.

В додатку до статі подано кілька шкільних промов і проповідей, вибраних із збірника Київно-Софійської бібліотеки. Ю. С.

Władysław Łoziński — *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*. Львів, 1898, ст. III—228, вел. 8°, 103 рисунки в тексті.

Праця ся написана переважно на підставі архівальних записок, і лише дуже мало помагав собі автор друкowanими істориями Львова Юзефовича, Зубрицького і ин. В передмові він каже, що працюючи першим на полі історії львівської штуки знеохочувавсь браком помічних праць, але уважає своїм обовязком опублікувати архівальні записки, поки ще не пропали ті памятки, про які вони говорять.

Памятки групує автор коло імен їх творців, так як записані вони в архіві. Як в титулі зазначено, так іде і в книжці: архителтура, потім різьба, і се поділено на церковну і світську. Автор розпочинає іменем архителкта Німця, Дорінга, що на гадку Зіморовича будував вірменську катедру і церков св. Юра, а вмер коло 1384. Дальше йде довгий ряд імен майстрів — нічого одначе по них не лишалось з виїмкою фрагменту старого ратуша з написаним іменем майстра Блехера; таї сам фрагмент вже пропав. Імя сего Блехера згадує ся в історії будови латинської катедри, що мала трох майстрів будови: Гонзате (очевидно імя перекручене), Гром і Блехер; останній закінчив будову 1493 р. Майже ціле столітє тягнулась будова, бо перший будівничий Гонзате викінчив презбітеріум ще 1404 р. Автор догадує ся, що катедра перед пожежою 1527 мусіла виглядати величаво, мала дзвіницю і правдоподібно кам'яні різьби, але дуже незначні і прості, бо в сучасних архівальних записках нема ніякої згадки про се. Ся простота в стилі мала-б з'явитись під впливом вроцлавських взорів. Катедра — се одинока памятка готики у Львові; всі иньші пропали — згоріли, між ними і руська церков Божої Матери.

Разом з готицькими будовами зникають і імена німецьких майстрів, їх місце забирають Італійці і розцвітає ренесанс. Але майстрів його не легко дошукати ся в книгах архива, а то з тої причини, що майстри записані там не з їх власними іменами, а з цеховими, наданими по вступленю до цеху. Цех мулярський заложено 1572 р. здаєть ся головно для того, щоб погодити місцевих майстрів з прихожими Італійцями; засновав його Петро Касальмаро Італієць і кілька львівських майстрів мулярів і каменярів (назви сі давали ся зарівно ремісникам, як і артистам — різьбарам і архителктам). Першим найдавнійшим майстром з доби ренесансу уважає д. Лозинський Петра Італійця (Petrus Murator Italus), творця давної Волоської церкви. Але будова ся згоріла 1571 р., через те про талант Петра Італійця не можна нічого сказати. Його роботою признає д. Л. дім при ул. Вірменській ч. 20, і правдоподібно також дім при ул. Гродзїцких з датою на порталі 1555, колись власність Станця Шольца. Між иньшими будівничими того часу згаданий Швайцарець Петро прозваний Красовским, він будував вежу при Волоській церкві, що завалилась перед укінченєм, брав участь в будові церкви Трех Святителів, будував вежу при вірменській катедрі, що згоріла 1778,

і дім Анчевського (ринок N 4). За тим іде імя Павла Щасливого, що будував божницю „Золотої Рози“ (в подвір'ю при ул. Сербській).

В останніх роках XVI і на початку XVII віка з'явилися всі що найкрасні будови давнього Львова: вежа Корнякта (Волоської церкви), Волоська церква, Трьох Святителів, костели — Бернардинський, Бенедиктинський, каплиці Боїмів і Кампанів і приватні світські будови: дім Корнякта, Бандінілі й ин. Найважливіші імена, що виступають в тім часі, се Петра Барбона і Павла Римлянина. Оба вони Італіянці; перший будував Корняктивську вежу (*Geschichte der Renaissance in Italien*) що її Буркгарт називає „найбагороднішою ренесансовою вежею“, і дім Константина Корнякта в ринку. Другий, Павло Римлянин був майстром Волоської церкви, але лише зразу: 1597 р. Ставропігійське братство бере ще другого майстра Войтіха Капіноса, а 1598 р., коли приходить третій будівничий Амвросій Прихильний, Павло Римлянин покидає зовсім роботу. Автор висловляє тут жаль, що ніхто з архітектів не зладив фахового опису тої найкрасної львівської святині, сам же з браку фахової компетенції може подати лише характеристику що до стилю й естетики. Інша будова, що вийшла з під руки Павла Римлянина, се костел Бернардинів, а як видно з його тестаменту — і костел та монастир Бенедиктинський.

З тої найліпшої епохи львівського будівництва не лишило ся зовсім публичних світських будинків, а з арсеналу Річи Посполитої вартий уваги лише сам портал, та й тут найліпшу його окрасу: статую св. Михайла львівські археологи зняли з верху і сховали до міського музею.

В дальшій розділі йдуть імена другорядних архітектів Італіянців з тих же часів і названі та описані світські будови, що лучать ся з тими іменами, як: дім Вольфа Шольца, Бандінілі (оба в ринку), Піноці (при Вірменській ул.), Дибовіцкого (ринок), Ізаровича (ул. Руська); дім ч. 19 при Бляхарській ул., та опис внутрішніх різьб в деяких домах.

На тім замикає автор опис пам'яток архітектури, з черги наступає різьба. Тут менше імен, а до багатьох з них лише на здогад можна привязати певні твори різьби. Різьбар Van Hutte мав би бути автором пам'ятника познанського єпископа Чарнковського, також бронзового пам'ятника котрогось з Бучацьких в львівській катедрі і ин. Так само і з різьбарем Генриком Горстом: самі здогади. Він мав бути автором монументів Сенявських в Бережанах і декотрих надгробків в костелі Домініканів у Львові. Майстер Ян Тревалій є автором гробового пам'ятника в Коросні, а також працював над декоративними різьбами каплиці Боїмів. Осібний розділ присвячує автор різьбленим з каменя престолом. Один з них

має підпис Яна Бялого; інші престоли, як: Запалінський, Шольцовський, св. Магдаліни можуть бути на здогад автора утворами Альберта Келяра. Всі ті пам'ятки характеризує автор словами: автори їх були славні майстри, але цехові. Роботи львівських майстрів-різьбарів виходили далеко поза Львів; границю добре означає матеріял уживаний до різби: се переважно алябастр ясний і темний.

Каплицю Боїнів автор вважає найбагатшою пам'яткою церковної декоративної різби і подає дуже докладний, деталічний опис сеї каплиці. Чия се робота — не знати, певне лише се, що різби з мармара і алябастра робив вроцлавський майстер Ян Пфістер. Каплиця тратить багато з своєї краси через накопичене різь і прикрас: нема там ані кавалочка нерізьбленої стіни, де би око могло спочити.

З більшим смаком декорована каплиця Кампанів, різби її мають характер правдивого артизму. З великої подібности фасади тої каплиці з Волоською церквою автор догадуєть ся, що до її архітектонічної частини причинив ся Павло Римлянин. В декоративній частині працював вище згаданий Ян Пфістер. Сему майстрови присвячує автор багато місця: наводить інтересні біографічні подробиці, з котрих виходить, що жив він довший час у Львові; йому належать пам'ятники Острозьких в Тарнові і Сенявських в Бережанах, утвори великого таланту. Що робив Пфістер у Львові — на певно не знати; здаєть ся, був автором пам'ятників в костелі Домініканів, а також в каплицях Кампанів і Боїнів; в ній визначає ся пам'ятник Боїнів, оригінально задуманий: з самих декоративних окрас. На консолях і картушах розкинені фігури, що представляють членів родини Боїнів; на середині Матер Божа. Під той час Пфістер мав вже коло сімдесять років, і тим більше треба дивуватись творчости його таланту, що видно в тім пам'ятнику по при деякі браки і вади.

З пізніших від Пфістера різьбарів (2-ої пол. XVII в.) автор підносить імена Ерленберга і Прохенковича, Поляка, що різьбив пам'ятник архієпископа львівського Тарновського уміщений в катедрі: твір не першорядний, але з слідами таланту. Тут же автор згадує про різьбу з дерева. Одиною пам'яткою такої різби є престол, що був давніше в костелі Домініканів у Львові, а тепер уміщений в церкві в Скилові коло Львова; автором його мав би бути Ян Луг. Згадку про різьбу з дерева кінчить автор описом сталь в костелі Бернардинів, що по традиції монастирській вийшли з під долота кількох братчиків.

Автор кінчить свою розвідку деякими гіркими увагами: у Львові, „як і скрізь в Польщі“, архітектура і різьба були в руках чужоземців, Німців і Італійців, від початку до кінця, і навіть перейняти сієї чужої штуки Поляки не потрапили; ніякої школи, традиції не лишило ся по них, і польський архітекторський підручник з середини XVII в. радить

шукати для будови чужоземця, бо „nasi Polacy byly zarobić na przetracie“. Автор поясняє се браком в Польщі сильної міщанської верстви, бо шляхта помітувала штукою. Але ненароком се спостережене викликає льнші гадки: аджеж ся Польша, що не годна була навіть чомусь навчитись від чужоземців, котрих кликала для збудованя сих памяток культури, що по словам автора stoją na gruncie polskim (на Русь!) tylko w fizycznym tego słowa znaczeniu (с. 200), віддикує собі всякі можливі і неможливі права як раз за культурні заслуги на Руській землі?!

М. Г—а.

Н. И. Петровъ — Описаніе рукописныхъ собраній находящихя въ городѣ Кіевѣ, выпускъ II, Москва, 1897, ст. 294 (відбитка з Чтеній моск. істор. товариства).

Київські рукописні збірки, котрих описи публікує проф. Петров, роблять сумне враженє. — Се якісь мізерні шматочки чогось, що колись, видно, було велике, живе і повне, се недогризки часу, річи, що їх або варварські руки не вспіли знищити, або загрибуші пазурі не вспіли чи не вважали потрібним розікрасти. Подумати собі, що бібліотека безмірно багаті Київ-Печерської Лаври має всего на все 415 рукописів і то майже всі з новіших часів і ані одної справді цінної, а натомісь не має майже нічого того, що чинить її славу і повагу в історії: не має ніяких рукописних памяток таких діячів і своїх архимандритів, як Плетенецький, Кописиенський, Борецький, Могила, Галятовський! Подумати собі, що київський Золотоверхий Михайлівський монастир має також ледво 132 рукописів і також — з висемком двох-трьох — дуже невисокої вартости, що київська Десятинна церква, збудована Володимиром, має всего 3 рукописні книжки, а три инші київські монастирі разом мають їх лише 26! А подумати рівночасно про величезні багатства рукописних книг — не говорю вже в Публичній бібліотеці в Петербурзі або в Румянцівськім музеї в Москві, але хоч би тільки у гр. Уварова, що закупив був рукописну збірку купця Царского, котрий з приватних засобів в першій половині нашого віку зібрав був звиш 800 томів рукописів, а між ними певно добру половину українсько-руських! Певна річ, ми й так повинні дякувати долі, що ті рукописи сяк чи так позбирано і заховано від затрати, бо кількож то їх попропадало і пропадає ще й доси в не-тлающих руках!

Виданий тому рік другий зошит опису д. Петрова подає описи рукописних збірок Київ-Печерської Лаври, київських монастирів Золотоверхо-Михайлівського, Пустинно-Миколаївського, Видубицького і жіночого Флорівського і Десятинної церкви. Всіх рукописів описано в сьому томі 576. В передмові автор зазначає, що деякі київські монастирі, в тім числі

славний Межигірський, не мають нині ані одного рукопису, хоч мали їх давніше, бо про се свідчать приписки на рукописах, що знаходять ся тепер по інших монастирях, а давніше були власністю Межигірського. З описаних тут рукописів є ледво чотири пергамяні (тай то один складаєт ся всего з двох нічого не вартих карток), не старші як з XIV віку; більшина рукописів походить з XVIII в. Проф. Петров у передмові до свого опису зазначає той оригінальний характер українсько-руських рукописів, особливо XVI і XVII в., що „збираючи з усіх боків пам'ятки старословянського письменства Українці комбінували їх з певними полемічними (я скажу, що не тільки полемічними, але й загалом просвітними) цілями, надавали їм ліпший вигляд і порядок, догіднійший для вжитку, вставляли іноді в ті пам'ятки цілі полемічні уступи, а надто перекладали на ново звістні доси пам'ятки на сучасну, зрозумілу укр.-руську мову і навіть робили нові переклади з грецької і латинської мови таких творів, що доси були незвістні в слов'яно-руськїм письменстві“ (ст. 4). На жаль, таких характерних укр.-руських рукописів у київських монастирях дуже мало: в однім рукописнім номоканоні Українець додав „Ключ“ тоб то показчик імен і річей; в одній кормчій додано полемічні вставки против верховенства папи і передмову до катехізму Кирила Єрусалимського; з укр.-руських перекладів найважнійший переклад Житий св'ятих Скарги (в скороченю) на шість місяців.

Із оригінальною українсько-руською літературою XVI—XVII в. є тут не багато творів. Кілька копій звістної „Історії о листрикійскомъ ферарскомъ соборѣ“, новіший російський переклад Апокрізіса, „Розиск о раскольниках“ Димитрія Ростовського, дещо з писань Теофана Прокоповича, кілька томів проповідей XVII в. незвістних авторів, „Путник“ Григоровича-Барського, Печерський Патерик (рукоп. XVI в.), дещо віршів XVII і XVIII в. і велика купа шкільних викладів давньої Київської академії. На жаль, ті виклади, писані переважно по латині, се суха пустиня, в котрій історик мало знайде для себе поживи; тільки де-де стрічають ся невеличкі зернятка в роді Hortus poeticus Довгалевича, де між иньшими поміщено його „Комическое дѣйствие“ на честь Різдва Христового з п'ятьма інтермедіями, кант на честь київського митрополита з 1737 р. і драму „Властотворный образъ“ також з 5 інтермедіями. Проф. Петров (ст. 240) висловлює здогад, що інтермедії могли бути написані слухачем Довгалевського Савою Лебедянським, сином козака із Мглина, про котрого Довгалевський пише: „Magister comoediae, satis sermonisque abundat, debilis studio, lassatus incuria, extinctus labore, nonnisi propter annos detur commendatio“. За сею думкою пішов і видавець інтермедій у Київській Старині, по моїй думці зовсім без потреби. Слова Довгалевського говорять тільки про комічний талант

Лебединського, але не дають ніякої підстави признавати сему лїнивому, недбалому та слабкому до праці коварлюві авторство інтермедій; він міг бути добрим актором, але певно більше не був нічим.

Між рукописами Печерської Лаври цікаві особливо N. 43 і 44 (нумерації Петрова), де містить ся 76 „концертів“, тоб то пісень на чотири голоси, зложених Українцями в XVII і XVIII в., починаючи від Миколи Ділецького, що жив підчас Хмельнищини. Ті концерти варті-б були спеціального дослїду. Ділецький зложив першу у нас науку потного співу, про него див. Разумовскій, Церковное пѣніе въ Россіи. В рукоп. 58 мають ся „служба“ і „канон“ свѣтими Варлаамови і Йоасафови, на котрі доси в науці не звернено уваги. Дуже важний для історії України рукопис 74; є се книга, куди переписувано різні документи, листи, рахунки і т. и. Сю книгу зладив 1621 р. чернець виленського Свѣтодухового монастиря Теофіл Левонович; записи в ній ідуть до 1636 р. Деякі документи відсе передрукував Голубев в додатку до своєї праці про Петра Могилу, дещо є ще невизкане (листи Левонича; Смотрицького, Борецького й иньших). В рукоп. 202 є укр.-руський переклад Александрії (XVII в.) і звісної у нас повісти про кінець свѣта (порів. Калитовскій, Матеріали до литературы апокрифичной). В рукоп. 271 є укр.-руське оповіданє про страсти Христові з полемічними екскурсами против Соцівіян. Рукоп. 286 містить в собі укр.-руські проповіді починаючи від Різдва (початок XVII в.). На жаль д. Петров не подав докладно змісту сего рукопису. Так само рукоп. 287 і 289 містять укр.-руські проповіді. В рукоп. 294 знаходимо „Порядокъ какъ слагать проповѣди“, написаний проповідником Київ-софійського монастиря Єфремом Дияковським (XVIII в.), 15 його проповідей і йогож вірші (про Дияковського і його твори див. Труды Киевской Дух. Академіи 1893, VII). В рукоп. 342 знаходить ся перша частина ширшої редакції Люцидарія (ся перша часть обіймає 40 розділів), а в рукоп. 343 повний текст сего твору (163 карти 4^о). В рукоп. 345—353 знаходять ся відписи „Келейного Лѣтописця“ св. Дим. Ростовського. В рукоп. 366 знаходимо церковно-словянський текст Александрії і апокрифічну „Бесѣду трехъ святителей“ (кінець XVII в.). Рукоп. 370 містить Житія свѣтих, як догадуєть ся проф. Петров, переклад із Скарґи доконаний Галатовським. В рукоп. 372 і 373 є дві редакції книги „Великое Зерцало“ (Speculum exemplorum), а крім того „Зрѣлище житія челоувѣческаго, различныхъ животныхъ притчами и старожитныхъ людей примѣрами, всякому добрыхъ нравовъ въ наученіе представлено, напечатано же повелѣніємъ Его Царскаго Вел. въ Москвѣ, лѣта гня 1712“. Проф. Петров не згадує, чи тут до рукопису доліплено друкований твір, чи може також рукопис, і чи справді був сей твір друкований і який його зміст:

Між рукописами Золотоверхо-Михайлівського монастиря цікавіші: N. 477 „Prawdziwa wiara stara“ — полеміка з книжкою єзуїта Бойма; N. 484, що містить на 60 сторонах 4^о кільканацять укр.-руських віршів з початку XVII в.; N. 486, де знаходимо Нікодимово євангеліє і апокріфічний лист Пилата до Тиберія про Христову смерть; N. 488, 489 і 492 — се списки „Ізмарагда“ другої редакції, див. В. А. Яковлевъ, Опытъ изслѣдованія Измарагда, Одесса 1893; N. 490 — величезна тритомова збірка різних статей духовного змісту з XV в. — перший том близький до типу „Златоструя“ (див. В. Малининъ, Изслѣдованіє Златоструя); в третім томі мають ся апокріфічні твори: Слово о двою разбойнику, како зачаша ся и распяша ся на пречистѣ дровѣ і Слово како Марѣа [обличи] Пилата пред царем Августом. Дуже цікава і доси ніким не студійована збірка різних статей, що має напис „Книга зовомая Приточник“ (N. 493, рукоп. з XV в., р. 1483), де між иньшим знаходимо „О трѣсавицѣ оуказъ“, „Лунное теченіє“, індекс апокріфічних творів. В рукоп. 505 між иньшим виписана „трагедокомедія Іосифъ патріарха“ мабуть Лаврентія Горки. Рукоп. 521 — се згаданий уже Hortus poeticus Довгалевського. В рукоп. 526 маємо „Трагедокомедію о воскресеніи мертвыхъ“ Георгія Кониського, в N. 545 є лічебник з XVIII в. В архіві Пустинно-Миколаївського монастиря є двотомова збірка проповідей Антона Радивиловського. *Др. Ів. Франко.*

Кієвская академія съ половины XVIII вѣка до преобразования ея въ 1819 году, В. Серебренникова, К., 1891, ст. 223.

Ся студентська студія, писана на одержанє звичайного звання „кандидата богословія“ в київській академії, друкувала ся ранійш в „Трудахъ Кієвской Духовной академіи“ за 1896 і 1897 р., а тепер вже випущено її в окремій відбитці.

Автор сеї книжки взяв ся — як сам каже в передмові — на підставі новійших жерел, друкованих і рукописних, подати нові відомости до історії київської академії за тих її часів, про які вже писало ся перед тим — Макариєм Булгаковим та д. Аскоченським. При тім автор мав на меті поправити деякі помилки в працях сих письменників, а для сього теж — проглянути знову ті акти, які зібрав і з яких користував ся д. Аскоченський.

Серед того новійшого матеріялу, на якому прийшло ся оперти ся авторови, головну більшість становлять акти Київо-братського монастиря другої половини XVIII в. (лічбою 220), знайдені 1891 р. а також 70 актів з архіву київської дух. консисторії, що відшукав сам автор.

Таким чином ми бачимо, що д. Серебренніков в своїй праці користується переважно рукописним матеріалом. На жаль ми не спостерегаємо, щоби йому відомі були так звані указні книжки київської консисторії, де разом з справжніми указами (рос. синоду) трапляють ся нерідко й різні додатки, а в них чимало раз згадується академія.

Що до самої студії, то вона дає досить неприємне вражіння, зразуж таки починає від неї нахнути чимсь марудним, може й докладним, але дрібним, сухим; особливож може не подобати ся схематичність і дрібний поділ в пляні, що заважає читачеві легко схопити живий й суцільний образ життя академії. Але ся манера помагає авторови використати вповні матеріял й подати повні відомости що до річи. В першій розділі своєї праці він веде річ про старшину київської академії, про склад начальників і професорів, ближше — говорить тут про відносини академії до київського митрополита й консисторії, про права ректора й префекта і їх відносини до професорів та учеників, про відносини професорів і учеників між собою, про заведення „правления“, його склад та права, про казначея, економа чи комісара. В сім же розділі подають ся реєстри ректорів, префектів й професорів академії з короткими біографічними відомостями. Другий розділ оглядає економічний стан академії: матеріяльні засоби академії, академічні будинки, кошти на професорів, кошти на учеників. Третій розділ розповідає про науку й виховання в академії: про науковий курс й різні інструкції що до викладу наук, про читання книжок і академічну бібліотеку, про виховання, про роботу професорів поза лекціями, про загальний характер київської академії що до складу її учеників, про вписи, академічний курс і дальшу долю учеників (тут можна подибати багато реєстрів учеників, котрих забирали з академії й розсилали по всій Росії для заповнення всіляких шкіл). „Закінчення“ характеризує взагалі стан київської академії за показаний час, процес її повільного й повсечасного занедбання й упадку. Як половина XVIII в. була для неї порою розцвіту й слави, так потім чим далі, то все більш пропадала її краса й сила. Причиною сьому, на думку автора, було вперше те, що в ту пору від київської академії забирали й учителів й учеників без огляду на те, яка шкода стає від сього для самої академії, Російський уряд, заходячись під ті часи коло засновання усяких шкіл, прямо вимагав від академії: давай тай годі! й цілими громадками спроваджував на північ крадці сили її. Вдруге, під ті часи почали настановляти всюди на висші духовні посади Росіян. Духовних діячів з Українців обминали навмисне й не поважали, тим то й відпадала в них охота до богословської науки, а разом і до занедбаної своєї академії.

У д. Серебреннікова спостерегаємо значний критичний аналіз історичних звісток і пильне старання заповнити та поправити праці раній-

них істориків київської академії. Він дає багато місця ноткам, де старанно, а навіть напосідливо подає помилки своїх попередників в праці, докладно поправляє їх і т. д. Се річ дуже важна, бо приміром д. Аскоченський таки немало вславився помилками та поверховними, а то й просто безосновними, тенденційними міркуваннями: відома його тенденція залучати всіх українсько-руських діячів в гурт вихованців київської академії без прямих свідощів, лише по одній здогадці. Тим то й д. Серебренніков зробив помилку, коли врешті звів на него й за ним полічив видатніших вихованців академії за оглядені часи. Напр., через що прилучено до них Йова Базилевича, єпископа переяславського? Відповідь на се не знайдемо ні в д. Серебреннікова, ні в д. Аскоченського; бо справді то Базилевич був вихованцем харківського колегіума¹⁾. Зазначимо ще деякі помилки. Так д. С. доводить (ст. 93), що так званий Мазепин корпус академії з початку був одноповерховий (партаервий), тоді як вже на гравюрі, не пізнішій від 1707 р., ми бачимо його двоповерховим (одноповерховим по галицькому). Автор не взяв на увагу, чи проминув указ св. синоду 1734 р. про заведенне „епаршеских“ духовних шкіл, а сей указ мусів зробити значний вплив на дальшу долю київської академії, котру в того часу все більш почали понижати й до „епаршеских“ шкіл прирівнювати. А врешті можна подякувати молодому письменникови, що зробив чималу вкладку до тої скарбниці історичного матеріалу, на підставі якого незабаром можна буде змалювати вповні жите славної колись Могилівської колегії.

С. Грущенко.

В. П. Горленко — Южнорусскіе очерки и портреты, К., 1898, ст. 229.

Елегантно видана книжка містить одинадцять окремих статей по більшій часті вже публікованих по різних часописах, звязаних зі собою хиба єдностю особи автора та краю, до котрого дотикають, тоб то України. Заголовки і зміни статей такі: 1) Родина Гоголя. Автор подає свої вражіння з поїздки до родинних околиць Гоголя (Миргорода, Яновщини й Сорочинця) та переплітає їх дотичними ремінісценціями з письмом того великого писателя. 2) Изъ історіи южнорусскаго общества начала XIX вѣка. Статя подає характеристику і переписку двох визначних Українців початку XIX в., Адріяна Івановича Чепи (умер перед 1822 р., бо перед появою „Історіи Малоросії“ Бантш-Каменського) і Василя Григ. Полетики (1765—1845). З сеї переписки д. Г. приходять до виводу, що автором „Історіи Руссовъ“ псевдо-Ко-

¹⁾ Див. „Історико-статистическое описание Харьковской епархіи“ преосв. Філарета.

ницького є В. Г. Полетика (цей погляд був вже обговорений з нагоди статей д. Майкова в Записках т. IV і XIX, бібл.). 3) Київ в 1799 году. Дати виняті з подорожних записок візнього російського сентименталіста Вол. Ізмайлова, що вийшли були пз. „Путешествіе въ полу-денную Россію“, і з книжки Берлінського пз. „Краткое описаніе Кіева“ з 1830 р. 4) Шевченко — живописецъ и граверъ. Оцінка автора (за иншими) така: В часі до заслання Шевченко не підняв ся висше другостепенних представителів Брюловської школи. По повороті з заслання належить ся Шевченкови в гравірованю офортю одно з перших місць між російськими артистами. При тім і в малярських творах Шевченка видко ту саму глибоку, щирю поетичну душу автора, що і в поезії. 5) Двѣ поѣздки съ Н. И. Костомаровымъ. Ремінісценції, в значній части зверхні, з 1883 р., з часу побуту Костомарова на Україні. 6) Украина въ изображеніяхъ Французовъ. Статя написана під впливом французько-російського приміря, що повинно, по думці автора, ґрунтуватись на обопільнім пізнаню, як має бути тривке. Та автор доходить до дивного *qui pro quo*, бож говорить про Україну і здає ся, чує себе Українцем (становища свого до нації великоруської автор ясно не висловлює), а Франція прецінь з російською імперією союз має. 7) М. М. Макаровскій (1783 — 1846). Автор переповідає зміст поем Макаровського „Наталія або дві долі разом“ і „Гарасько“ з намірними похвалами для „Наталі“. 8) Г. О. Квітка. Статя боронить Квітку перед закидом нереальности і бездушности в російських повістях деякими виписками з них нпр. з „Дворянських виборів“. 9) Аполлоновы житницы (тоб то Київська академія). Є се очерк життя в Київській академії в 1708 р. підчас вистави траґедео-комедії професора піітики (поетики) Лаврентія Горки пз. „Йосиф Патріярх“. Автор переповідає зміст пєси і старає ся описати спосіб вистави. 10) Захолустье (характеристика одного глухого старокозацького села полтавської губернії — Хитців, до котрих ще не дійшла новомодна культура). Автор з деяким жалом глядить на культурну еволюцію суспільного життя від давньої свободної тишини та спокою до новочасної капіталістичної рухливости. 11) Завѣты деревни. Є се огляд змісту першого випуска Чернігівського етнографічного збірника, що вийшов пз. „Этнографическіе матеріали“ I, (1895). Автор невдоволений дотеперішнім уживанем порівнявчого методу в етнографії, коли „любая сказка или пѣсня обращается въ предметъ головоломнѣйшихъ сближеній“. Порівнявчий метод — то проста статистика і генеалогія, в кождім разі невеликі штуки, коли найде ся який працьовитий Німець, що уложить докладний бібліографічний показчик! Автор проте рад би звернути увагу фольклористів на психологію народної творчости. І що

правда, порушує при тім один такий момент, на наш погляд, справедливо. Селянин по досвіді автора не любить читати етнографічних описів свого життя ані тенденційно-моралізаторських повісток. Він бажає в книжках знайти те, чого не знає (курсив автора). Отже в белетристиці наді-все любить фантастичну казку, зрештою науку. По за ту увагу автор доводить ся переповіданем змісту збірника.

Взагалі очерки д. Горленка писані більш популярно і тому високої научної міри до них нема що прикладати. Місцями описи автора нудні і безхарактерні нпр. сільської ріки або дороги і т. п. Та всі статі обві-яні любовю до рідного краю і його минувшини. Найціннійша на наш погляд статя друга.

Ів. Копач.

П. Милюковъ — Главныя теченія русской исторической мысли, томъ первый, Москва, 1897, ст. XI+306.

Статі д. Милюкова, друковані під вище поданим титулом в часописи „Русская Мысль“ протягом кількох останніх років вийшли особним виданнем; се відбитки, роблені рівночасно з друком в часописи, тож автор міг зробити тільки деякі другорядні доповнення. Віддалений від московського університета, де він був доцентом, висланий адміністративно до провінціального місця (тепер, як довідуємось, зайняв він катедру всесвітної й російської історії в Софійській головній школі — по небіжчику Драгоманові), мусів він перервати сю працю і випустив в світ те що було готове. Книжка справді перериває ся не на місці — на геневі словянофільського напрямку в другій чверти XIX віку.

Для України спеціально книжка дає дуже мало — на початку тільки 7 стор. присвячено Синопису, українська-ж історіографія XVIII і XIX в. оминає ся автором цілкомито, будемо сподіватись — свідомо. Се одначе не відбирає інтересу для нас у книжки. Культурне жите на російській Україні з кінцем XVIII і в XIX в. так тісно звязане з житем російським, що студії в сфері сього цікаві й для нас; спеціально се треба сказати й про українську історіографію: почавши з Вантша-Каменського ми маємо людей вихованих вже в російських культурних обставинах, в російській історіографічній школі, й російські напрями відбивались безпосередно й на нашій історіографії аж до останніх часів.

Треба сказати, що для історії російської історіографії зроблено не багато: крім кількох монографій є тільки короткий конспект Бестужева-Рюміна в I т. його „Русскої Исторії“ і сторонничо, ненауково написана книжка пок. Кояловича: Исторія русскаго самосознанія; огляд історіографічної літератури в монументальній праці проф. Іконнікова „Опытъ

русскої історіографії“ ще не вийшов. Коли до цього додамо, що проф. Мілюков взяв ся до своєї теми дуже поважно, не задовольнячись друкованим матеріалом, користує й із невиданого, студіює провідні течії в історіографії в зв'язку з культурно-духовними напрямками взагалі і оцінює їх з поступового, наукового становища, свободного від усяких, так часом глибоко закорінених в російській історіографії урядових, шовіністичних і інших конвенціональностей, то мусимо признати, що праця д. Мілюкова становить дуже пожадану вкладку в літературу, і пожелати, щоб перервана так несподівано робота його могла як скорше піти далі.

При таких характері праці д. Мілюкова обмежусь кількома загальними увагами.

Титул книжки не зовсім відповідає змісту: автор обмеживсь XVIII і XIX віками, взявши з XVII лише Синопис, бо дух Синописа царював в російській історіографії і був виходним пунктом для більшости дослідників (с. 5). Таким чином автор цілком з'їгнував всю попередню історіографічну роботу, а вона прецінь мала теж свої „головні течії“ й провідні ідеї, що не зістались без впливу й на пізнійше. Не сягаючи дуже далеко, треба признати, що історична схема московської історіографії XVI—XVII в., її офіційний і утилітарний характер мали свій вплив на російську історіографію XVIII і навіть XIX в. Автор сам се відчув потім: для вияснення історичної схеми Карамзіна сягнув він в московську історіографію й публіцистику XV—XVI в. (с. 149 і далі); се справедливо, але се показує zarazом і похибку автора що до пляна. Далі, вступні уваги про Синопис мають трохи побіжний характер і не зв'язані з дальшим органічно. Слова автора про вплив Синописа на історіографію XVIII в., (сеї вплив і змусив автора ввести сю книжку в плян своєї праці), не оправдані дальшим його представленням (мені здається, що вплив сеї автор побільшив); але раз взявшись до Синописа, автор повинний був взяти його трохи инакше: в зв'язку з історіографічною роботою на Україні XVI—XVII в.. З слів автора я не міг злати собі справи, о скільки він основно і самостійно проробив справу про відносини Синописа до хроніки Софоновича; справа ся (як і взагалі уклад Синописа) досі не вияснена, і коли автор задав собі праці перейти її самостійно, то шкода, що він не вийшов в неї глибоше.

У вступі автор каже, що „не стільки наукова робота сама собою, не стільки її позитивні результати, скільки теоретичні мотиви будуть предметом наших дальших спостережень“. Не можна сказати, щоб автор зовсім консеквентно перевів сеї плян: він напр. досить дав місця науковій роботі т. зв. Румянцевського кружка, очевидно — тільки з огляду на позитивні її результати, але з цього погляду більшої уваги варта була-б громадська робота кінця XVIII в. хоч би що до видання мате-

риялів. Можна помітити й певну нерівномірність в розкладі: XIX в. у автора не має такої суцільности і заокругленности, як XVIII. Вступаючи в другу чверть XIX в. автор занадто уваги звертає на те, що властиво належить до історії російського духового життя взагалі, багатство матеріялу починає опановувати автора і порушати суцільність нляну. Нарешті й самий поділ історії історикографічного розвою: до і після Карамзіна, хоч як його поясняє автор (с. 4), може давати хибне розумінне річи на перший погляд, і для того ліпше було його заступити хронологічним — до 2-ої чверти XIX в., коли виступає ідея „закона“ в історії, що надає її властиво науковий характер: сей поділ зробив і сам автор, але імя Карамзіна безпотрібно закриває його¹⁾.

М. Грушевський.

Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ и А. Н. Майковѣ
Николая Барсукова, Спб., 1898, ст. 31.

Автор цієї книжочки — яко студент СПбурського університету був учеником і знайомим особисто з нашим небіжчиком істориком, що тоді саме з осени 1859 р. професорував в тому університеті. Разом з тим д. Барсуков був і самовидцем деяких з тих студентських подій, що чинили ся в Петербурському університеті 1860—61 р. Тим то можна-б сподівати ся від його геть більше детальних споминок, ніж ті, які він подав. Навіть про подорож свою з Костомаровим і Майковим 1862 р. в Новгород і огляд з ним памяток минулого не списав в подробицях; а коли і є які дрібниці, так такі, що інтересу не мають. Взагалі з книжочки д. Барсукова не богацько можна покористовати ся задля житєписи Костомарова: одно-друге малесеньке зернятко тай годі.

О. К.

Современная малорусская этнографія Н. О. Сумцова, К., 1897, с. 85 (відбитка з Київської Старини).

В 1895 р. видав д. Сумцов перший випуск „Современной малорусской этнографія“, а в 1897 р. другий випуск — продовжене першого. В нім обговорені етнографічні статі і збірники, що дотикають ся України-Руси, а друковали ся в російських і польських виданнях. В польських виданнях маємо тільки сировий матеріял; з авторів же етнографічних статей в російських або українсько-руських видавництвах говорить д. Сумцов про Житецького, Милорадовича, Ястребова, Чернявську, Комарова, Кузьмичевського (М. Т—ва, К. Г.), Франка, Волкова і Кондратовича.

¹⁾ Коли я читав се в коректі, вийшло вже друге виданне цієї книги: усьпіх дуже рідкий в Росії!

Житецький видав 1893 р. в Києві „Мисли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, працю вправді передовсім історично-літературну, але не без значіння і для етнографії. Про неї висказали ся з похвалами професори Соболевський, Ягіч і Пипін і їх критики наводять д. Сумцов. Потім він сам переходить всі розділи „Мыслей“ Житецького“ і подає свої замітки. До 1 розділу, де мова про формальну сторону і поетичний стиль дум, зауважує, що д. Ж. промовчав тут повторення, порівняння, тропи та фігури та не звернув уваги на подібні явища в славянським епосі. В 2 розділі „Мыслей“ говорить д. Ж. про вандрівних школярів і їх відносини до народу, а в 3-ім про моралізуючі, побутові та історичні старинні українсько-руські „вірші“. Житецький вважає ці вірші оригінальними; на те Сумцов каже, що й для них були свої західні взірці і оригінали: містериї, легенди, пісні вагантів. Житецький вказує на значіне давніх віршів з научного і артистичного боку; Сумцов годить ся з ним і додає від себе, що й у деяких нових поезиях маємо відгомон українсько-руських віршів з 17 віка. В 4 розділі про відгомін пісенних мотивів в думах вважає Сумцов справу неясною, бо — каже — ми не знаємо нічого про склад і характер пісень 16 і 17 віка, а порівнювати думи з піснями, записаними сего століття і науково не розслідженими, годі. В 5 розділі творцями і співцями дум вважає Житецький „шпитальних старців“; Сумцов не згоджує ся з сею думкою, бо в думах бачить багато сили, життя і досьвіду, і тому творцями їх вважає радше вандрівних вояків-співаків. В 6 розділі „Мыслей“ подана старинна запись дум (разом 16) по рукописи з початку сего століття. Сумцов закидає, що не всі варіянти дум подані — але загалом називає працю Житецького цінним вкладом в наукову літературу про українсько-руські думи.

У Милорадовича вказує Сумцов на его інтересні з артистичного боку „Свадебныя пѣсни въ лубенскомъ у. полтавской губ.“ (всіх пісень 259) — і на статю „Рождественскія святки въ сѣверной части лубенскаго уѣзда“; 14 колядок, тут поданих, вважає він дуже давними і взірцевими.

Ястребов збирав етнографічний матеріал в двох північних повітах херсонської губернії, де характер людности мішаний, хоч Українці переважають і асимілюють захожих людей. Тут в мові, піснях і казках знати вплив захожих народів. З праці Ястребова обговорено „Малорусскія прозвища Херсонской Губерніи“ і „Матеріалы пд этнографіи Новороссійскаго края“. В першій праці Ястребов пояснив до 400 прізвизц; в другій подає повір'я і обряди, легенди, казки і оповідання. Д. Сумцов хвалить запопадність, порядок і систему сих праць. Між иньшим зауважує, що по его думці назви писанок у Болгар взяті від Українців, що між казками

і анекдотами, зібраними Ястребовим, є лиш кілька оригінальних і вперше записаних з уст народа, — та що нарід же традиційними засобами народної творчости, а майже нічого не вносить нового. Згадує також, що Ястребов має велику збірку писанок і готує про них окрему розвідку.

Чернявська познакомлює нас у своїх працях з полудневою частиною херсонської губернії — в побутом, повірjami і піснями Українців села Білозерки. Матеріяли її видало харківське історично-фільологічне товариство 1893 р. і їх уважає Сумцов першим важним жіночим вкладом в етнографію. При тім радить жіноцтву займатись більше етнографією, бо єму й пристун до селянки, сеї головної хоронительки традицій, пісень і обрядів, вільнійший, ніж мужчинам.

У Кошарова, котрому велика етнографічна збірка без його вини пропала, згадує Сумцов его матеріяли видані 1891 р. в „Новій Збірці“ приказок, его Російсько-український словар, статі по історії літератури в Київській Старині і галицьких виданях та його хороші книжки для народу.

Кузьмичевський в другій і третій книжці Київської Старини 1886 р. надрукував „Турецкі анекдоти в української народної словесности“, де старає ся доказати вплив турецьких анекдотів про Наср-Едіна-Хаджі на анекдоти Українців і иньших народів. Сумцов уважає сей висказ К-ого побільшенням, а жерело українських анекдотів бачить передовсім на заході. Звідти в обривках приносили їх на Русь проповідники, бакаляри, вандрівні монахи, приїзжі чужинці і и. — В другій статі Кузьмичевського „Малоросійскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ“ находить д. Сумцов лиш одну пісню правдиво народну. — Далі подає зміст статі К-ого „Шолудивый Буняк в українскихъ народныхъ сказаніяхъ“. Кузьмичевський уважає перекази про Буняка відгомоном аналогічних іранських легенд, Сумцов же не прихилиє ся до его думки. — В Київській Старині помістив К. „Матеріялы и вѣтки объ украинской словесности“, зложені з чотирох розділів: 1. Пѣсня о вятіи Азова (Сумцов згоджує ся, що ся пісня занесена на Україну від донських козаків); 2. Стенька Разинъ — Козакъ Гарасимъ (великоруська пісня про Разина занесена на Україну); 3. Къ вопросу о Вертепной комедіи (Сумцов вказує на велику потребу дослідів коло останків старинного релігійного театру); 4. Несиголовцы в украинской народної словесности (автор доказує, що такі казки мають всі історичні народи). — В справі старинного релігійного театру важна статя К-ого п. з. „Старѣйшія русскія драматическія сцены“, котру Сумцов уважає цінною задля великої ерудиції і ріжних порівнянь. — З иншою статєю К-ого п. з. „Два Малоросійскихъ фавла и ихъ источники“ (про бога-

гатового мужика Гаврила і бідного мужика Кирика) Сумцов полемізує; каже, що фабльо про собачі похорони прийшло радше з давньої Італії або ще скорше з Провансалії, а не з домусулманського Ірану; пояснення другого фабльо про попа, що вбирає ся в шкіру з рогами, називає недокладними, а сам твір уважає оригінальним, українським.

Про Франка подає Сумцов деякі вiсти з його життєписи і літературної діяльності, згадує про його історично-літературні статі і потім говорить про Франка, як етнографа. Вчисляє его статі про коляди, жіночу неволю в народних піснях, про останки первісного світогляду в народних загадках. Ширше обговорює его „Збірник обрядів і пісень з Лолина“, уміщений Франком і п-єю Рошкевичовою в видаю Краківської Академії наук 1886, та інтересну статю „Війна жидівська“, друковану в Wisl-і 1892 р. Матеріяли з Лолина уважає Сумцов не дуже важними, бо такого матеріялу багато. В статі про „Війну жидівську“ находить багатство і ріжnorodність фактичного матеріялу і широкій ужиток порівняної методи та уважає її пробою підійти до досить обширного циклу казок про дурні народи. Ще згадує Сумцов статю Франка н. з. „Славянські перекази про Магомета у Wisl-і 1894 р. Як видно з того, бібліографічний огляд етнографічних праць Франка не повний, до чого Сумцов сам признає ся, оправдуючись неприступністю в Росії галицько-руської літератури. І так н. пр. Сумцову не знані багаті етнографічні матеріяли з Житя і Слова.

В численних етнографічних працях Волкова бачить Сумцов його уміне вибрати дуже живі й інтересні теми для розсліду. В статі „Отличительныя черты южнорусской народной орнаментики“ находить інтересний предмет, але не згоджує ся зі всіми висновками Волкова, особливо з думкою, що в українсько-руській орнаментіці нема образів цілих дерев, птахів, звірів або архітектонічних прикрас, або що жовту краску стрічаємо тільки в полудневій Україні. Сумцов справедливо гадає, що з малого матеріялу, поданого Волковим, не можна ще робити таких смілих і певних висновків. — Другій статі Волкова *La fraternisation en Ukraine* (в *Melusine* 1891) признає Сумцов научне значінє, хоч не можна сказати, щоб автор осьвітив се „побратимство“ з усіх сторін. Тут цінні вказівки Сумцова на ріжні праці, що дотикають ся побратимства. — Згадавши по тім коротко статю Волкова „*Voyages et voyageurs en Ukraine* в *Revue des traditions populaires* (про народні забобони що-до нещасних ознак при виїзді в дорогу в понеділок), — переходить Сумцов до більшої статі В—а „*Rites et usages nuptiaux en Ukraine*“, уміщену 1892 р. в *L' Anthropologie*. В сій статі хотів Волков познайти західних учених з весільними обрядами Українців. В статі переважає опис. Сумцов подає зміст єї та зазначає, що Волков користав

з друкованих і рукописних матеріалів та ужив порівняного методу. Найцікавішою вважає Сумцов XI главу статі, де мова про „перезву“, як останок давнішої оргії. При кінці вказує Сумцов на велику потребу покажчика статей про українське весіле, потребу згрупування мотивів пісень і словаря української весільної термінології.

В статі Кондратовича п. з. „Задунайская Сѣчь по мѣстнымъ воспоминаніямъ и разсказамъ“ наводить Сумцов попри матеріал історичний також етнографічний.

В другій частині своєї книжки, де є мова про Українців в сучасній польській етнографії, говорить д. Сумцов, що Українці в польській етнографії займали все визначне місце по близькому сусідству двох близьких славянських племен. Почавши від Доленгі-Ходаковского багато польських етнографів займало ся українським народом, а характеристика їх праць має особливо дві прикмети: 1 велика більшість їх статей складає ся з сирових матеріалів без ніяких наукових розслідув (крім праці Наймана про думи), а 2. велика більшість збірників зладжена жінчинами. З причини, що польські збірники подають лише сировий матеріал, Сумцов обмежає ся тільки на огляді сих збірників, як Руліковского, Кольберга, Поповского, Биковского, Подберского, Брикчиньского, Земби, Густавича, Грегоровича, Я. Колесси, Цісека, Коперніцкого, Талька-Гринцевича, Мошиньскої, Рокосовскої, Томашевскої, Шаблевскої, Маліновскої, Стадніцької, Ванке і Рошкевичівни й ин., на останку Наймана.

Я видко з сего короткого огляду, книжка д. Сумцова знайомить нас з етнографами, що займали ся нашим народом, і з їх працями та подає осуд на ті праці. Хоч автор не міг використати вповні заграничного матеріалу, а подекуди вийшла плутанина за для неможливости розв'язати деякі псевдоніми, та між польських етнографів безпотрібно попали і деякі Русини, що писали по польськи, праця ся дуже пригожа для кожного, що хоче займатися українсько-руською етнографією.

Г. Кокорудз.

В. П. Милорадовичъ — Народные обряды и пѣсни Лубенскаго уѣзда Полтавской губерніи, записанные въ 1888—1895 г., Харків, 1897, с. 223 (відбитка з Збірника Харьк. іст.-філ. тов.).

Як видно зі справоздання, уміщеного на початку збірника, В. П. Милорадович, місцевий мировий судя, багато років займає ся етнографією. Сю безпосередню знайомість і стичність із людиною, серед котрої йому приходило ся записувати, видно дуже виразно в цілім його збірнику. Видно й його підготовленне до сеї справи: плян, по якому зложенний збірник, численні відсилачі й викази варіантів, докладний опис обрядів — усе те дуже користно визначає його працю серед численних

таких збірників, що появляють ся в друку і показують часто повну неприємованість їх авторів до такого занятя.

Автор записав 550 пісень, з котрих багато у-перше появляють ся в друку. На надруковане збірника (як видно зі справоздана Товариства за 1896-7 р., Полтавське земство дало підмогу Товариству в сумі 300 р. Увесь плян, по якому складав ся збірник, так гарно виложений самим автором у передмові, що нам лишає ся мало що додати до нього.

Збірник складає ся з трьох головних частин: ч. 1-ша „Родини“, що містять а) вступну главу з народним сонником і взагалі віщуваннями важніших подій — родин, вінчання, смерти, б) можливо повний опис обряду „родин“, с) народно-медичні замітки про ранній дитинний вік дитини, d) збірник колискових пісень. Таким чином уся перша частина збірника присвячена дитинному вікови.

Ч. 2-га присвячена молодіжи, її іграшкам, розривкам, пісням. Із того-ж переднього слова автора бачимо, що як іграшки вже були записані і наведені в иньших збірниках, то автор тільки подає головні варіанти іграшок і приспівок. У сій же частині збірника є огляд розривок молодіжи по вулицях, досвітках і ряд т. зв. „челядських“ пісень — веснянок, петрівок вечірничних, любовних. По словам автора, з сеї збірки челядських пісень виключені майже всі пісні друковані вже, окрім небогатых більш повних варіантів (див. гл. 2-га передм. ст. 2).

3-тя частина — весіле і весільні пісні. Через те, що автор уже був зібрав 259 пісень у Лубенськім повіті, надрукованих у Київській Старині 1890 р., надрукував і окремі статі про весільні обряди, то в сім збірнику він згрупував обряди й пісні з неописаних ним у передущих працях частин Лубенського повіту — середньої і південної частини Луб. пов. та північної здовж ріки Уди.

Остатня, 4-та гл. збірника посвячена похоронним обрядам і пісьням, для етнографа найінтереснійша. Сі обряди, коли не помиляємо ся, у-перше описані в літературі і пісні в-перше зібрані в такій кількості.

Плян, по якому зложений отсей збірник, на нашу думку, дуже вдатний і згрупований по такому пляну етнографічний материял — уже не „сировий материял“, а ціла картина поетичного, взагалі духового боку життя українського селянина. Незвичайно виразно виходить при такім групуваню етнографічного материяла вся питоменість сього духового життя; мимохіть думає ся, на скільки сеї поетичний бік життя прикрашує сіру дійсність життя селянина.

З боку наукового, збірник также зложений зовсім відповідно: до всіх записів пісень і обрядів додані вказівки на варіанти, а найбільші з них наведені автором у тексті; в збірнику є численні

бібліографічні вказівки й відсилачі не тільки на українські обряди, пісні, але й на заграничну літературу — аналогічні обряди, що стрічають ся в європейській етнографічній літературі. *О. Рад—ова.*

В. Милорадовичъ — Прощаніє рекрута и рекрутскія пѣсни въ лубенскомъ уѣздѣ Полтавской губерніи (Київська Старина 1897, VIII, с. 80—95).

Прощанє рекрута заслугує вповнї, щоб на нього звернути більшу увагу. Воно ж становить важну хвилю в житю молодого парубка, що вибирає ся до війська дуже часто з рожевими надїями, а вертає звідти зломаний, знищений дуже часто і морально і фізично так, що не лиш не приносить жадного хїсна суспїльности, але противно становить в нїй заваду і жерело, з якого на всї боки розливає ся моральна гниль. Лиш невеличка меншість зможе устеречи ся перед злими впливами війська, а лиш одиницї потрафять в ньому дещо скористати.

Як прощають у нас рекрута, про те сказав я коротенько в журналі *Lud*, т. III. ст. 73—75. В Лубенському повіті роблять се трохи инакше, тож не від річи буде тут дещо важнїйше навести.

Новобранця обдаровує родина перед відходом одежею, білєм, обувєм. Додає йому також кілька ручників, шїтки, гребїнь, ігольник з голками, ножицї, гувички. В честь рекрута уряджує молодїж досвїтки: парубки наймають музику і ставлять відповідну скїлькїсть горївки, дївчата-ж приготавляють потрібну їду. В своїм часї дають також родичї рекрута парадний обїд. Рекрут сидить тодї на почеснїм місци, як молодий на весїлю. Присутнї виголошують до нього тоасти; в них — родичї навчають сина, як має собї далеко від них поступати; сусїди бажають йому щастя; товаришї бажають щастя, здоровя, скорого повороту, та висловляють свїй глибокий жаль з причини відходу рекрута. На обїдї обдаровують гостї новобранця грїшми і рїжними рїчами. По обїдї благословють його родичї хлїбом, солию і образом, як молодого. По тїм новобранець прощає ся, а мати і сестри плачуть та виголошують імпровізованї жалї в родї такого: „Мїй синочку, мїй голубчику, мїй рїднесенький, моя й жалобо! Я ж тебе виражаю Государю служити. Передай менї хоч письмечко, а хоч словечко. Я те письмечко до сердечка притулю і мое серце возрадуєть ся! Із якої дороги тебе ожидать і відкїль виглядять? Чи з поля, чи з моря, чи з далекого краю?“

Дальше наводить д. Милорадович 23 піснї, які спївають новобранцям при відходї. Деякі з них не підходять властиво до самого прощаня рекрута, але оспївують загально вояцьке житє. Кїлька з них на-

лежить до пісень про лапанку рекрутів напр. 10, 14, 15, 16, 17. Варіянти до них, не вказані д. Милорадовичем, знаходять ся у Головацького. В кожному разі збірка д. Милорадовича має вартість і повинна дати приклад до зібрання подібних пісень в иньших околицях, які доконче треба-б зібрати.

В. Гнатюк.

А. Г. Хатемкинъ — Пѣсни молодежи въ современной деревнѣ (Київська Старина, 1897, IX, с. 272—318).

Д. Хатемкин подаючи 73 пісні, записані в Лозовиках, Сквирського повіту, Київської губернії, попереджує їх вступом, де говорить про те, як тепер забувають селяне що раз більше свої питомі пісні, а прибирають нові, чужі, російські і то в таким покаліченим виді, що аж страшно їх слухати тому, хто чув і знає їх в оригіналі. Причиноюж ширеня таких пісень не є хто иньший, як вислужені салдати, що повернувши домів, старають ся своїм односільчанам заімпонувати ріжними способами, особливож сьпівом поганих пісень та попсутою російською мовою. Автор не годить ся також з думкою, що нарід тепер не творить своїх пісень: найліпшим доказом того є нові пісні про польське повстанє, про рекруччину, та про сахарні (фабрики цукру). Я показував на иньшому місци пісні ще новійшої формації, навіть не вигладжені добре. Се й є найліпший доказ, що пісень не творить якась ніби спеціальна каста пр. діди або лірники, але сам народ, чоловіки і жінки, парубки і дівчата і то зараз по доконанім якімсь факті, що оспівує ся в пісні. Не знаю чому наводить дальше автор погляд Успенского на українські народні сьпіви. По мойому все там побільшено; колиж би й справді чув де Успенский щось подібне, то воно могло мати місце лиш „въ немножко подвыпившей компаніи“, чого не можна вчислювати в характеристику нормального стану чоловіка. Колиб Успенский був послушав пісень ще де інде, то його осуд про них був би випав на певно відміннійше.

Подаючи дальше текст пісень, каже д. Хатемкин, що „всѣ нижепомѣщенныя пѣсни не встрѣчались мнѣ ни въ одномъ изъ сборниковъ, которые я имѣю подъ рукою“. Виходилоб з того, що тексти пісень нові і що д. Хатемкин мав під рукою досить збірників пісень; тимчасом він порівнує їх виключно з Чубинським. А кілько в Головацького є подібних пісень? Для приміру вкажу на числа: 1, 4, 7, 8, 10, 17, 18, 28, 29, 40, 41, 42, 43, 45, 53, 54; колиб докладнійше порівнати тексти Хатемкина з Головацьким, нашло ся-б ще певно й більше подібного. Не говорю тут вже про де-Воллана, Купчанка, Кольберга і иньших, у яких ті самі пісні також приходять.

Належить також зазначити, що пісні записані подекуди недбало. Для приміру наведу такі слова, як: би́ли ножкы (нам. би́ли ножкы); д. Х. майже всюди уживає в пом. рл. прикметників окінчення *ы* (наше *и*), що противить ся всяким законам нашої мови, далі: тьлько, столъ, свой, чернымы, шелкового, рыдны, роспущена, горыть (імп рл. намість горить, наше горіть) і т. д.

Дуже часто в піснях подибують ся москалізми — чому вже д. Х. не винен — як: соловеюшки, дивушку, ругають, бранять, горушка, тебя, дивчонушка, мной, голової, разкрасавчикъ, глаза, бросає, папаша, мамаша і т. д. Деякі пісні звертають однакож на себе увагу, як 50, 51, 56 і ще кілька інших. Про упорядковане поданих пісень нема тут що говорити, бо їх за мало, щоб можна було утворити з них якусь цілість.

В. Гнатюк.

Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie, t. II, Kraków, 1897, st. 156+379.

Сей том, як звичайно, складаєть ся з двох частин — антропологічно-археологічної й етнографічної; в першій частині маємо три антропологічні праці: Антропологічна характеристика людности з Опатовського повіту — дра Олехновича (дуже ріжносторонні поміри 190 осіб, автор не заходить в дальші виводи). Довгота життя в м. Яцимиру (Jaśmierz) в Сяноцькім — Магеровского, на останку антропологічна студія дра Гринцевича про українську шляхту в Звенигородського й сусідніх повітів (Київщина); автор приходить до виводу, що ся шляхта (дідичі, офіціялїсти, дрібна шляхта etc.) має тип зовсім тойже самий, що й місцевий нарід, переважаючи тільки зростом і величиною черепа, далі що ся українська шляхта зближаєть ся зовсім до люблинської (описаної дром Олехновичом) і ріжнить ся від лемжинської (описаної тимже Олехновичом), має отже виразні позначки свого тубильного початку, спільного з місцевим українським народом. На жаль, автор оперував при тім досить малим матеріалом (132 особи).

Археологічних статей маємо теж три; не дають вони нічого особливо інтересного. Др. Олехнович оповідає про свої розвідки в Люблинщині, — сліди огнища в могилах і деякі спорадичні находки. Д. Диметрикевич описує розкопку могили в Комаровичах коло Сяну — здаєть ся, що се т. зв. майдан, та з записи досить трудно вгадати (нема плянів); находки дуже невзначні; далі — розкопки в сусідніх Грушатичах (огнища в могилах); трохи інтересніша його розкопка у Вацовичах (коло

Дрогобича), де в могилі знайдено теж останки огнища, багато орнаментованого череня й кам'яні знаряди. Друга розвідка тогож автора присвячена похоронним урнам в над устя Сяну (коло Тарноберега і Розвадова).
М. Г.

В етнографічному відділі уміщено чотири статі.

1. Nieznany wiersz Stanisława Trembeckiego p. t. Pieśń dla chłopów Krakowskich przez Wisłę przepływających 7 7bri 1778. Wydał Ignacy Shein, ст. 1—4. Про літературну вартість цього вірша не буду говорити; в кожному разі коли вона є, то лишень дуже маленька, бо ані будова вірша, ані зміст, ані тенденція не визначають ся нічим таким, що заслуговувало би на більшу увагу. Та яким чином сей вірш надруковано між етнографічними материялами — не розумію; він жеж не має ніякої спільности з етнографією.

2. Zagadki Białoruskie. Zebrał Leon Wasilewski, ст. 5—13. Загадок тих не багато, бо лишень 128 і то записаних аж в пяти повітах. І не нові вони; многі знані вже з других збірників. Деякі між ними навіть повторюють ся пр. 24, 70, 116, 9, 53. А про те визначають ся вони одною дуже важною прикметою, яку у російських та польських етнографів лише дуже рідко можна подібати, докладним записом виговору. З того огляду належить жалувати, що д. Васілевський зібрав лиш таку малу збірку.

3. Bajki (skazki, kazki) ze wsi Jurkowszczyzny (powiatu Zwiąhelskiego, gubernii wołyńskiej). Zebrała Zofia Rokossowska, ст. 14—118. Уже навіть і з самого наголовку можна пізнати, що етнографія у д. Рокосовської не наука, а забавка. Слова мої, думаю, potwierdzą страшенна мішанина термінології устних, народних оповідань, записаних д. Рокосовскою. У неї все одно: казка, байка, легенда і т. д. З того видно, що вона тих термінів зовсім не розуміє і ріжниць між назвами: байка, легенда і т. д. не знає. Наслідком того називає вона без пардону новелю байкою (ч. 1), казкою (ч. 12), зказкою (ч. 13); казку називає байкою (ч. 2), сказкою (ч. 14, 15); оповіданє мітичне — казкою (ч. 24); байку — казкою (ч. 33); анекдот — байкою (ч. 48, 49); легенду — казкою (ч. 60), зказкою (ч. 62) і т. д. Розуміє ся, що при таким стані річи не може бути жадної мови про якубудь систематику записаних материялів. А шкода, бо через те вартість збірки зменьшує ся значно. На теж заведений лад у світі, щоби його перестерігати і користувати ся ним у всяких справах. Жадна мішанина не причинює ся до ясности річи, лиш до її затемнення — тим більш коли приходить вона в науці. Та не диво ще, що д. Рокосовска не вміє народних оповідань усистемізувати; але треба справді, і то дуже дивувати ся, що ре-

дакція „Материялів“ в краківській академії пускає таку збірку в світ і то без ніякої замітки, без ніякого пояснення. Можна-б сперечати ся з редакцією, колиб вона прихилила ся до систематики, що тепер вже невідповідна; можнаб сперечати ся, чи якесь оповідане справедливо зачислене до якоїсь групи — але так друкувати, як хтось щось пришло, в науковому видавництві такої не годить ся.

Подібне треба сказати також що до мови оповідань. Д. Рокосовска не знає мабуть на стілько українсько-руської мови, щоби записувати оповідання без похибок. Тому їх дуже багато в текстах. Всіх не буду тут виписувати, але для прикладу наведу тут деякі слова, записані по моїй думці хибно, з кількох початкових карток. Читаю отже там таке: *zynka* 15¹⁾, *poszow*, *pokażyte* 15 — але *chodite* 17, *zaryżsia* (imperat.), *operyś*, *operywsia* (опірів ся), *operywsia*, але *wertájicsa* і *utiszajecia* (якжеж властиво повинно бути: ся, ця, ца?), *nicho* 36, *jeho* і *joho*, *zakínuw*, *stawlajet* (тверде закінчене), але *budyt'* (мягке), *nom. pl. kistoczki* (побіч: *kostoczki*), *perohi*, *wowki*, 15, *dorohi* (дороги), 22, *gen. pl.* 18, *wolyw* (волів), *doktoryw*, 35, *nuch* (нір) і на *nich* (на них) 33, *kit*, *kiń* — але *poszow* і *byb* (біб), *tyk* (тік), *ryk* (рік) 36, *wyz* (віз) 36, *ryp* (нір) 39, *cyhane* і *cyhany*, *nom. sing.*: *bahaty* 21, *myły* 21, *cholodny* 21, — але: *czudnyj* 34, *choroszyj* 34, *trejtij* 37, *taki* *obodranij* 39, *podorożnij* 51, *ladaszczuj* 63, *druhij* 63, *woronyj* 69, *taki*, *lychi*, *powny*, *babinoj doczki* 16, *kurynoij nożci*, *sobolowoj szubi*, *nom. pl.*: *ubohiji*, *bahaty* 36, *najkraszczy* 34, *newelyczki* 34, *abl. sing.* *swytynoij* 37, але *fosoju* 37, *karali*, *pryjeżdzae*, *ciho* 19 — але *cieje* 19, *idty* 21, *wkanci*, *druhie* 24, *lewo* 34; *mistie obmediane* 34, *ostowbeniń* 35, *dohtor* 35 і *pryhod'te* 76, але *zachoworyła* 91, *chosti* 45 (се польська слабість не робити строгої ріжницї між співзвукми г і х); *sońcié* 35, *pohłochły* 38, *detyna* 40, *nykczco* (?) 38 (пам. нічо), *poszła* і *piszła* 40, *hroszėj* і *hroszy* (*gen. pl.*) 45, *ladaszczco* 16, *odiéhana* 17 і *odiahana* 25 (нам. одягнене), *złoj duch* (злий), *lenuwa* 18, *szczytaje*, *dobryje lude* 19, *nanósiana* (наношена) 19, *wydiwujut'* (?), *nareczony* 21, *dużo* 21 (дуже), *gospodynijeju* 22 і *hospodynium* 23, *podwiare* (подвіре) 24, *jedon* 23 і *jedin* 83, *smiechu* 43, *kamienna* 45, *siadaje* 45, *bida*, але *biedý* 50, *zawsichda* 51, *warotia* (ворота) 52, *cieji chaty*, *sieji poczy* 53, *porożkom* 57 (порошком), *dranije* (?), *prykazywaw* 65, *orychi* (орихи) 75, *do domu* (дому) і т. д. З деяких виразів можнаб додумувати ся, що місцевість, де д. Рокосовска записувала оповідання, лежить на границі двох говорів, що стикають ся, зтирають ся з собою, а в наслідок того такі неконсеквенції в текстах

¹⁾ Число при слові означає сторону.

(колиб так справді було, то се треба було д. Рокосовській конечно пояснити). З иньших знов признак показує ся, що д. Рокосовска лишень але записувала. Щож тепер подібнїше до правди? На мою думку — друге.

Дуже багато находить ся в текстї і стилїстичних похибок. Що пр. значить таке реченє: *Wýjichaly oný na pole, wsi dywłatsia i lycara korola zabyw swohó protýwnyka* (ст. 40). Або: *Ne idy sieju doróhoju, zawernýś, smert' tobi bude, tut łogówiszczе źmijá, z duru piszły, ne umijem czytaty i т. д.* (ст. 44).

Аби показати також, яка у д. Рокосовскої примїтивна ще інтерпункция, наведу одно лишень (їх на кождїй картцї найшов би!) реченє, але клясичне. На ст. 77 читаю: *Po weczery zdumaw czołowik, szczo nemá zapárenoj połowy dla swyněj, wziaw win ceber z pomýjamy, jaki je najbrudnijszy, rozmiszáw haráczojú wodoju, nese do sołomniannyka, źynka zamiśto prosyt', szczo oná samá wrańci zaparyt', necháj ostawyt', wyn swarytsia na jeju, a oboie śmijut'sia i chluś pomyji w połowu, cyhan būw na wersi, szczej bez swyty, dobre jomú dostałóś, no i tamtyji w noczy jak gospodar zasnuw, wýlizly zapéczkany i smerdiaczy jak swyni.*

На одну річ звернула увагу д. Рокосовска, на котру намї етнографї не зважали звичайно: на акцент. Се можна би її й почислити за заслугу; колижбо знов тут виникає так много і то поважних сумнівів, що трудно вірити, чи вона вірно передала акцент. Я знов наведу для примїру кільканацять — не всі — слів з такими акцентами, в які трудно повірити, чи вони справді існують так як подані, чи вони вийшли такі через друкарські похибки, чи через злий запис. Читаю так: *dokuczyló, kówala 24, buławú 24, tiahné 35, wojnú 39, welosia 39, rókazuje 40, sytá 40, wyjszów 40, nejú 40, napástuje 41, z popelóm 41, małó 42, parobók 42 (але і párobok 42), zdrowým 43, polé 43, czeréz 43, chustynój 44, korolówná 44, posłucháw 46, durnoho 46, roditelėj 46, nawaryłá 50, zahładaló 53, zaberemeniłý 54, wyskoczýw 56, słýwki 56, pijaný 57, schopyłý 57, wytesnúw 59, wtaszczylá 77 і т. д.*

Між примїтками подано два поясненя цілком неправдиві. *Parýstoho woła* — пояснено там „на ról biały“, себто перїстий. Тимчасом у нас існують обидва слова: і перїстий і парїстий. Перше значить: білий по серединї (від, корова), друге значить: відповідний в парї; то парїсті воли — значить: вони однакої величини, однаково тучні, однаково сильні (бодай в приближеню) і т. д. Дальше пояснює д. Рокосовска слово „приспа“ так: *Niby ławka z ziemi wokoło chaty, dla sierła dają*. Що приспа подібна до лавки — про те можна лишень о стїдько говорити, що на приспу: сїдають так як на лавку; більше

подібності між тим нема. Щобиж присну давали для побільшення тепла хати, то зовсім хибний погляд, бо вона не дає жадного тепла і не може давати. Вона служить по часті для оздобы, почасти для выгоды, щоби в вільний час літньою порою сісти на ню, та балакати чи то зі своїми, чи сусідами.

Два оповідання подала д. Рок. в польській мові, хоть можна догадувати ся, що їх переказано її по українськи. Чому вона так зробила — не каже.

Є звичай, що над оповіданнями дає ся наголовок по найбільшій часті такий, що вказував би на зміст оповіданя. Д. Рокосовска не зробила того; вона в наголовки подавала свої славні терміни „байки, казки, зказки“. Так само не подала вона осіб, від котрих записувала. Лише на початку оповідань, в коротенькім вступі каже, що записувала від „*niańki i dziewcząt pokojowych*“ і „*wszystkie bajki są spisane z opowiadania sług*“. Чи тоті слуги були однакож з того села, що й д. Рокосовска, чи з иньшого, чи з одного — чи з більше, чи всі вони належали до української нації, чи ні, чи письменні вони чи неписьменні, чи здавна служили по дворах, чи лишень у неї — про те нічого не згадує. А се дуже важні річи для відомости етнографів, коли записує ся від слуг, бо з них можна не одно вивести що до генетичности оповідань. Сей брак пояснень отже належить зачислити також до хиб збірки.

Про самі оповідання не багато прийде ся сказати. Їх всіх 89. Нових нема майже жадних між ними; всі вони знані вже з иньших збірників. Різниця між ними й иньшими подібними така, що коли иньші являють ся нераз дуже обширними, то у д. Рокосовскої в сі оповідання незвичайно короткі, много мотивів в них не стрічаємо таких як в иньших подібних, а надто показують ся вони неначе витягом своїх первозорів. Походить то звідси, що д. Рокосовска записувала оповідання не від оповідачів, яких можна би назвати спеціалістами в оповіданях, а яких не в кожному селі можна й подібати, але від слуг, що оповідали лишень те з почутих колись оповідань, що найбільше вбило ся їм в память. Звідси характер оповідань, звідси їх стиль не дуже красний, звідси багато неясности. Коли зауважимо ще, що оповідання зовсім неусистематизовані, що при них не подано жадних паралель, навіть з українських збірників, що вже конечно треба було зробити, то й скажемо тоді, що збірка д. Рокосовскої не має великої вартости. Що найбільше можна цінити ту її добру волю, її працю, яку всеж положила пишучи, але більш нічого. Коли в будучности зверне д. Рокосовска увагу на виказані оту хибі її збірки, то може бути, що при дальших публікаціях зібраних нею матеріялів прийде ся і мені змінити гадку про ню. На закінченє-ж скажу, що дилтантизм навіть в етнографії не поплачує.

4. Zwyczajе і поjęcia prawne ludu nadrabskiego, skreślił Jan Świątek, ст. 114—379. Се величезна праця д. Сьвентка про правні звичаї селян над рікою Рабою. Такої праці, о скільки мені відомо, не мали Поляки в своїй етнографічній літературі до тепер. Зібрати тільки матеріялу, зауважити такі річи, що видають ся дрібницями, а через те й усувають ся з під обсервації необізаного з предметом чоловіка, заглибити ся у всі майже закутки народнього житя — коли так можна виразити ся — се справді потрібує багато заходів, часу, витревалости і праці. Тож заслуга д. Сьвентка в тім вигляді справді дуже значна.

Аби познайомити з працею д. Сьвентка тих, що не мали нагоди її читати, подам наголовки поодиноких її розділів. Вони зможуть послужити також взірцем комусь, що схотів би забрати ся у нас до подібної праці. Перша часть сеї праці надрукована в I. томі „Materiałów antrop. arch. i etn.“, від ст. 266—362. Поодинокі розділи такі: Вступні відомости. I. Родина. 1. Понятя родини і роду. 2. Родинні відносини в пожитю. 3. Відносини між родичами і дітьми. 4. Подруже. 5. Остання воля і тестамент. 6. Спадкові звичаї. 7. Опіка.

Друга часть праці надрукована в обговорюванім томі; ось які в ній розділи: II. Суспільність. 1. Роди. 2. Станові рїжницї. 3. Служба. 4. Найми. 5. Спїлки і спільні роботи. 6. Приватне житя. а) Понятє власности і посїдана. б) Понятє рухомого і нерухомого майна. в) Ліси, пасовиска, вільність випасу. г) Зарінки, береги, намуловища. д) Добичі з рік і зьвірів. е) Викопалини. ж) Знаходи і зналізне. з) Даровизни. і) Заміни. к) Купно і продаж. л) Сусїдські відносини. м) Служебности. н) Умови. о) Поручка і позичка. п) Посесия (винайм — особливо землі). р) Переховок. с) Уповажненя. 7. Публичне житя. а) Державна власть, автономічні власти, змаганя народу, вибори, громадські власти, громадська господарка. б) Духовна власть. в) Сїльські школи. Учитель. г) Сьвіцькі товариства. д) Релїгійні брацтва. е) Народи. ж) Війна. III. Переступства. 1. Понятя переступства взагалї. 2. Переступства проти релїгїї. 3. Переступства проти чести і слави ближніх. 4. Піянство і заколот публичного спокою. 5. Убийства; ушкодження здорovia. а) Убийства і калїцтва. б) Дїтевбийство. в) Розбїйництво. г) Самовбийство. 6. Переступства проти чистоти обичаїв. 7. Переступства проти власности і визиск. а) Злодії і злодійства. б) Обманство. в) Підпал. г) Здирство. д) Грабежі. е) Недозволене ліченє. ж) Жебри. IV. Процес. 1. Процес. 2. Судї, суди. 3. Карне поступованє. а) Оцінка переступств. б) Винахід переступників. в) Добровільні угоди. г) Засуд. д) Вязниця. е) Карне поступованє громадського суду. 4. Цивільне поступованя. а) Роз'ємчі суди. б) Громадські суди.

Коли-б приходило ся на підставі праці д. Сьвентка подати характеристику надрабських селян, то вона вийшла би в приближеню так: Селяне надрабські тихі, не люблять волочити ся по судах і процесувати ся без потреби, не люблять пити. Вони працьовиті, але пересякнені таким сильним клерикалізмом, що часто впадає в аскетизм. Коли дають своїх синів до школи, то з них не може нічо бути, лиш пін: „Ksiedzu nalépij: piniedzy má duza, zbawienie wiecne służący Bogu má zapewnione i za ojców sie pomodli i niebo im wyjedná; wszystko co inne, to docesne: nie wártá là tego dzieci do skól posyłać (щоби були не-попами) i na nie tyla piniedzy wydawać“. Колиж трафить ся, що син піде такої не на нопа проти волі батьків, тоді зовуть його „zbijákem, nic dobrego, beleco, bo osukál ojca i matke“. Наслідком пересякнення римським клерикалізмом дивлять ся вони на иньші віри вельми нетолерантно і глушливо. Сьвідчать про те пр. такі глушливі краковяки:

- 1) Na krakoskim zámku bili sie tam bogi,
Nas Poniezus niemieckiemu powybijał nogi.
- 2) Zydoski Poniezus malučki, nieduzy,
Siedzi na przypiecku, fajecke se kurzy.

Та не вважаючи на клерикалізм, що вкорінив ся так сильно наслідком малої просьвіти селян, станова ненависть розвинена там незвичайно. Тою ненавистю треба знов пояснити велике заінтересованє до політичного житя, яке проявило ся остатніми часами. Селяне зрозуміли, що коли самі не зарадять своїй недоли то ніхто їм не допоможе. Тому розвинули і розвивають агітацію, щоби в законодатних тілах, та повітових радах мати своїх заступників. Від них сподіють ся поліпшеня своєї долі. Поліпшенє наступить, коли можна виконати таку програму: 1) Коли всі стани будуть поносити публичні тягарі в відповідній мірі до доходів, які мають; 2) коли ріки і потоки будуть урегульовані; 3) коли в розкладі коштів будови і удержання доріг буде мірою стопа податкова, а мита знесе ся; 4) коли устави обезпечуть дрібний промисел супроти великих, фабричних підприємств, а від домашнього промислу не буде оплачувати ся податок; 5) коли всякі потреби для війська і публичних закладів будуть залагоджувати безпосередно краві католики, а до одержаня публичного підприємства будуть мати першенство селяне; 6) коли край улєкшить селянам довільне набуване ґрунтів при парцеляції більших посіlostей, виставлених на продаж, а запобіжить визискови спекулянтів; 7) коли нарід буде мати забезпечений догідний кредит; 8) коли кождий буде мати волю полявати на своїй земли і ловити риби по ріках; 9) коли урядові і автономічні власти будуть ста-

рати ся, щоби зарібники і взагалі бідні люде могли кожного часу і кож- дої пори мати відповідні зарібки; 10) коли нотарияти будуть знесені, умірковані такси за адвокатські чинности будуть означені уставою, судів- ництво в спірних і неспірних справах упрощене і вимір справедливости вільний від теперішніх тяжких оплат; 11) коли обшари двірські будуть получені з громадами; 12) коли війтам буде признана винагорода з дер- жавного скарбу за справоване уряду; 13) коли буде обовязувати загальне, краєве обезпечене від огню і обезпечене інвентаря; 14) коли сіль буде дешевша, а сировицю будуть діставати селяне безплатно; 15) коли в дер- жавних лісах будуть мати селяне вільність збирань галузей, сухого листа, трави і иньших продуктів, що для уряду не дають хісна, а дерево на будівлю зможуть набувати по низших цінах; 16) коли лихварство буде знищене, а проти жидівського визиску вийде остра устава; 17) коли ревізори худоби будуть усунені. Програма отся вказує на практичність надрабських селян. Про деякі з отсих постулятів була вже бесіда в сойші останніми часами.

Що до виконання праці, то треба признати, що воно добре. Особ- ливо-ж поділ простий, але ясний, так що можна з нього виробити собі докладний образ праці і значно улекшити перегляд. Оден лишень закид можна зробити авторови: в працю повтручував він декуди свої погляди, та подає їх за погляди селян. Вправді небогато їх, однакож ліпше було від них авторови зовсім повздержати ся, бо через те можна би когось впровадити в помилку.

В. Гнатюк.

Труды Подольскаго Епархіального Историко-ста- тистического Комитета, вып. 8-й, Камінець Под., 1897, ст. II—497.

Подільський комітет, видаючи „в память скінченого в 1895 р. столітя заснованя Подільської епархії та сполученя подільських уніятів з пра- вославною дерквою“ 8-ий т. своїх „Трудів“, має на меті, очевидно, по- шанувати столітній ювілей заснованя Подільської епархії зібранем ріж- них статей і памяток що до житя Подільської епархії в минулому столітї, особливо в епоху сполученя уніятів і заснованя Подільської епархії.

По змісту 8-й т. ділить ся на 8 відділів: 1) Подільські архипа- стирі (1795—1895, ст. 1—160), 2) Засноване вікаріятства і вікарні єпископи в Под. еп. (161—196), 3) Релігійне житє в Подільщині в кінці минулого столітя перед сполученєм з Росією (197—221), 4) Проба переробити управу православної церкви в давній Польщі, перед сполученєм полуднево-західних областей з Росією в 1793 і заснованем тут православних епархій (222—141), 5) Короткий нарис сполученя по- дільських уніятів (247—278), 6) Діячі сполученя подільських уніятів

минулого століття (279—339), 7) Матеріали для історії православ'я й унії в Подільщині в 2-й половині минулого століття (340—411) і 8) Духовенство Подільської єпархії кінця минулого і першої половини сього століття (412—497).

В 1-шу рубрику пішла стаття о. П. Вікула, а в 2-гу стаття о. В. Якубовича, — обі вже видані в окремім випуску п. назв. „Подольськіє Архипастыри“, і в свій час обговорені та оцінені в „Записках“ (т. XIV), через те й ми на них не будемо зупиняти ся

Невелика, але интересна стаття д. Яворовського про релігійне жите на Поділю в к. XVIII ст. може бути схарактеризована словами автора: „Головний характер релігійного жита православної людности в межах теперішнього Поділя в 2-й половині минулого століття — то заваята боротьба її з унією, котру польський уряд і суспільність вибрали як спосіб на те, аби захитати православє та зближити його з католицтвом, коли вже годі знищити його зовсім“ (ст. 195). До статі додано три документи: 1) Декрет уніятського декана Григорія Любинського проти сьвящ. м. Крутих Григорія Бугальського (в рос. перекладі), 2) Виказ сьвящ. Івана Делимарка про зроблені йому кривди за сповідь віри православної (в польській мові) і 3) Акт про видачу сьвященнику п. Хмільника паспорта і на вишуканє парафії в Славенській єпархії 1786 р. дня 15 липня (210—221).

Статя д. С. Дложевського про стан православної церкви в межах Подільщини в кінці XVIII ст. має компілятивний характер, зложена на підставі дослідів Кояловича („Исторія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ“), Рункевича („Исторія Мин. архієпископіи“), Петрова („Подолія“) і статей „Подольскихъ Епархіальныхъ Извѣстій“; в кінці додано сім документів.

Такий же компілятивний характер має й дальша стаття — Василевського „Діячі сполученя Подільських уніятів“. Вона складає ся з невеличких, але живо й интересно написаних біографічних нарисів отсих діячів: Івана Строцького, Василя Моврицького, Луки Романовського, Івана Полюховича, Теодота Бетулинського, Теодота Атаназевича, Микити Струкова, Теодота Матковського, Григорія Пержинського, Андрея Новицького, Івана Добровольського, Івана Чемени, Василя Яворовського, Івана Соколовича, Йосифа Петринського та Павла Литковського. Се все були сьвященники (більшість їх перейшла з унії на православє), що брали більше-менше видну і діяльну участь в навертанню уніятів на православє. Деякі нариси надто короткі і мають, так сказати, справочний характер, наче статі в біографічних словарях (див. напр. біографію Новицького, Соколовича, Петринського, Литковського).

Що до „Матеріялів для історії православія й унії на Поділю в другій половині минулого столітя“ (ст. 337—411), то треба сказати, що у всіх них є чимало інтересного для становища православної церкви на Поділю за той період. Належать вони відомому грановському протопопу Строцькому. Тут ми знаходимо головні листи й документи про жите самого Строцького. Всі ці матеріяли взяті протоєр. Орловським із рукописи київо софійського собора під ч. 203. Прот. Орловський вже написав на підставі сих матеріялів нарис жита прот. Строцького, що й помістив у кількох журналах з дуже невзначними перемінами. Видаючи-ж в повні ці матеріяли, він не потрудився розложити їх в більше систематичнім порядку, ніж як вони розложені в самій рукописи, з якої прот. Орловський і зробив просту копію, не постаравшися уставити декотрі хронологічні дати. Одні же з документів, тут надрукованих, „Обьясненіє преслѣдованія и гоненія уніатами неуніатовъ“, зроблене самим Строцьким (ст. 364—380), вже був надрукований в „Кіевскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ“ за 1895 р., ч. IX, тим же прот. Орловським; але він і словом не згадався про се, бодай у примітці.

В останньому відділі уміщена інтересно й живо написана стаття: „Духовенство Подільської епархії кінця минулого і першої половини біжучого столітя“. Автор сеї статі, згадавши про ревізію Подільської епархії, зроблену прот. Скворцовим у 30-х роках теперішнього столітя, поклав собі за задачу „представити моральний тип діячів, що винесли щоб, так сказати, на своїх плечах і пережили сеї важний переворот (себ то сполученє з православієм), а потім стались із членів Річи Посполитої і прихильників унії — руськими вірними підданими, твердими православними, щирими слугами нових порядків, послушними підвластними начальників, що прийшли в тутешню країну з далеких країв великої Росії“ (ст. 413). Задачу сю автор (Н. Г.) постарався виновнити головні на підставі особистих вражінь і оповідань певних свідків, тай на підставі декотрих документів. Ся стаття поділює ся на дві глави: у першій з них говорить ся про освіту, жите й характер духовенства в XVIII ст. перед сполученєм з Росією (ст. 417—467), а в другій про теж у 1-й половині XIX ст. Написані ці статі, як ми вже сказали, живо й інтересно, хоч автор часто скаче в бік і вводить чимало епізодичних відомостей. А в тім ці відомости й оживляють сю статю, що могла би вийти надто сухою при иньшій постанові. Тон усеї статі об'єктивний, без якої-небудь тенденційности. Одно тільки можна закинути автору сеї статі: в 2-й главі він не відділив тих відомостей, що взяв з якихось актів і документів, від своїх особистих вражінь. Тим часом перевірити все се важко і через те конче треба вірити автору на слово.

На решті треба сказати, що 8-й том, маючи характер ювілейного видання, далеко не вичерпує всего того змісту, якого можна ждати від подібних видань. Не одно (як н. пр. доконечні статист. відомости про розвиток шкіл православія, діяльність різних комітетів і т. д.) зовсім не увійшло в отсей збірник. В виданю є 15 фототипічних знімків і архивреїв Под. епархії, зроблених досить добре.

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. X, Харків, 1897.

Отсей том Збірника Харк. іст.-фіольбог. тов. починаєть ся річним справозданнем товариства за 1896—97 р. З поводу сего справоздання ми позволимо собі зауважити, що воно повинно би бути трохи повнійше. Так, у справозданю не згадано про число засідань Товариства, що були в році справоздання, невідомий і самий склад товариства, бо згадано тільки про вибір декотрих нових членів, але давнійші члени товариства не вчислені.

Окрім закінчення статі д. Алякритского „Воспоминанія о Н. Тихо-правовѣ“ все инше в Збірнику то статі й матеріяли по етнографії. Тут визначно интересна 2-а ч. Збірника „Народные обряды и пѣсни Лубенскаго уѣзда, Полтавской губ.“, записані В. П. Миторадовичем у 1888—95 р.; вище вони обговорені осібно і через те ми тут займемось иншими статями.

Праця д. Зелинського „О заговорахъ“ не самостійна розвідка, основана на безпосередній студії матеріяла, а звід декотрих думок инших дослідників і головно розвиток думки д. Потебні в сій справі. Автор і сам дивить ся так на свою працю: вказавши на трудність вибраної ним теми через її нерозробленість і масу матеріялів, він каже, що все се спонукало його покинути первістний плян праці — „порівняно“ студії шептань і зупинити ся виключно на шептаню з боку „форми, історії й значіння“. Се, на думку самого автора, проба „звести думки й результати, добуті поодинокими дослідниками“.

Зупиняючись найперше на дефініції шептаня, що дав Потебня та Афанасев, дефініції майже тотожньої („заговори — вивѣтрившіяся языческія молитвы“ Потебня, „Заговори — суть обломки древнихъ языческихъ молитвъ“ — Афанасев), автор завважує, що ся дефініція грубо-фалшива по своїй суті: в молитвах усе є елемент просьби, по своїому тону вони все просять, тим часом як шептанне наказує (ст. 3). Розбираючи далі дефініції шептаня, що дали инші дослідники, і не годячи ся з ними, автор нарешті вважає найдокладнійшою дефініцію шептаня, що дав Потебня, по котрій шептанне се „словесное изображение сравненія даннаго, или нарочно произведеннаго явленія, съ желаннымъ, имѣющее цѣлью произвести это послѣднее“.

Автор зупиняє ся ще на погляді А. Веселовського в справі шептання, висказаним у його статі „Замітки и сумнінія о сравнительномъ изученіи средневѣковаго заговора“ (ст. 111), де він дефініює шептання як „укорочений міт“. Сей погляд д. Зелінський вагає увагою, що в шептаннях дуже часто нема й натяку на міт, тим часом як признаки бажання і порівняння завсїгди вони мають, через те й дефініцію Потебні треба вважати найвірнійшою (ст. 13).

Що до часу повстання шептання, автор зупиняє ся найперше на погляді д. Крушевського, що звязує повстаннє шептання з епохою фетишизму. За підставу для такого виводу служить той розпросторений погляд, що на певнім ступні релігійного розвитку людському розумови властива віра в змогу накинути свою волю божеству, иньшому чоловікови, навіть річам, появам, властива й віра в людське слово, яко спосіб до того (ст. 13). Не годячи ся тільки з тою частиною сеї тези, де повстаннє шептання зачисляєть ся що до часу до епохи фетишизму, автор стараєть ся пояснити повстаннє шептання декотрими увагами, опертими на психології первісного чоловіка. Сї уваги доводять автора ось до якого виводу — до того ж, до якого дійшов Потебня на основі своїх студій над повстаннем мови: що слово для первісного чоловіка є сама річ, себто що асоціація межі словом і річю, до якої воно належить, ще така сьвіжа, що слово й річ зовсім зливають ся. Слово було немов частиною річи, і мало, значить, велику силу. Се й є перший елемент повстання шептання.

Потім автор звертає увагу на те, яку велику ролю в житю первісного чоловіка грала признака: віра в признаку основана на психології первісного і взагалі мало розвигото розуму, схильного давати велике значінне рівночасним появам, бачити причинний звязок між ними. Ся асоціація рівночасних появ доводить його до виводу, що поновивши першу з тих появ, він тим самим може викликати і другу.

Отсе й будуть чари. Чари се значить подія. При чарах, як події, можуть бути певні слова, котрим даєть ся символічне значінне. Як не стане події, доконечного елемента чарів, як не стане поновління першої рівночасної появи для викликання другої — лишає ся ряд слів, що приводили сю подію, — слів, котрим дає ся значінне майже однаке що до сили з самою подією. Отсе й буде шептаннє.

Таким чином чари то немов первісна формула шептання (ст. 25). Вкупі з тим значіннем, яке мало для старинного чоловіка слово (слово — річ, частина річи, події), і зрозуміле повстаннє шептання. Отже, видячи повстаннє шептання з первісної психології чоловіка і всіх рас і народностей на певнім ступні розвитку, автор не годить ся з можли-

востію пояснити повстання шептання з халдейських та асирійських закліть (ст. 37—38).

Дальша стаття присвячена д. Ермером латишській етнографічній виставі на X-ім археологічному конгресі в Римі, 1896 р. Виставу сю спорядила наукова комісія, що перше задля того зробила коло 10 екскурсій. Вистава ділила ся на 17 відділів, між котрими були не тільки звичайні по етнографічній виставі відділи, але й присвячені сучасним явам культурного життя країни, заселеної Латишами. Таке широке розуміння етнографії та етнографічних вистав, бачить ся нам, зовсім правильне і бажане.

У другім відділі вистави — історичнім, були декотрі цікаві документи з перед XIV ст. — привилей вільних, безподатних селян, що зберігли свою волю і в епоху панщини, так званих між народом „куронських королів“.

Інтересний, очевидно, був і відділ фольклора на виставі, бо народна словесність ще гарно зберігла ся у Латишів. Від 1894 р. видає ся великий збірник латишських народніх пісень, ще не скінчений.

З відділу, присвяченого письменству, дізнаємо ся, що коли власне наукова література і мало розвита в латишській мові, то газетна справа дуже розвиває ся і поступає наперед. Тепер у латишській мові є 12 журналів, 2 періодичні газети, 2 ілюстровані тижневики, 2 спеціальні, 5 політичних газет. Одна видає ся навіть у Бостоні, в латишській мові.

З 7-го шкільного відділу ми дізнаємо ся, що латишська народня школа дуже поступила наперед після визволу. В 1897 р., в границях губ., заселених Латишами (Курляндська, частина Ліфляндської та частина Витебської) було 1062 народніх шкіл. Доволі великі відділи були присвячені домашнім знарядям, праці etc.

Н. О. Сумцов, у невеличкій статі „Пісні о Травині“, доторкнувши ся справи про те, що доси українські розбійницькі пісні, розкидані по різних збірниках як сирій матеріял, не зведені в одну цілість, не стали предметом окремого досіду, окремої монографії, зупиняє увагу читателів на піснях про розбійника Травину, розкиданих у різних збірниках і записаних по різних губернях. Розібравши одну з тих пісень, надруковану у Чубинського (V т. Експ.) і Новицького (варіант її), автор доходить до виводу, що ся пісня не українського початку, а перевята від Велико-росів (ст. 61).

Е. Р—ова.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Огляд часописей за 1897 р.: Кіевская Старина.

Університетскія Извѣстія (київські).
 Записки императорскаго Харьковского унив.
 Труды Кіевской Духовной Академіи.
 Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Волинскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Подольскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Черниговскія Епархіальныя Извѣстія.
 Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Курскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости.
 Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ.
 Земскій Сборникъ Черниговской губерніи.
 Сборникъ Херсонскаго земства.

В. Б. Антоновичъ — Археологическая карта Кіевской губерніи, 1895.

— По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала, 1895.

— По вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала, 1896.

— Описаніе монетъ и медалей, хранящихся въ нумизматическомъ музеѣ Университета св. Владимира, вып. I, 1896.

— Публичныя лекціи по геологіи и исторіи Кіева, читанныя профессорами П. Я. Армашевскимъ и Вл. Б. Антоновичемъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтонисца, 1897.

Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione rossica edidit Basilius Latyschev — Извѣстія древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скиѣи и Кавказѣ, собралъ В. В. Латышевъ, т. I, вып. 2, 1896.

Петро Бѣлинскій — О уживаню парныхъ купелѣвъ у народѣвъ славянскихъ, причинокъ до исторіи культуры, 1896.

А. А. Шахматовъ — О начальномъ кіевскомъ лѣтописномъ сводѣ, 1897.

— Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись, 1897.

— Житіе Антонія и Печерская лѣтопись, 1898.

— Eugen Ščerkin — Zur Nestorfrage, 1897.

А. А. Шахматовъ — Отзывъ о сочиненіи: Eugen Ščerkin Zur Nestorfrage, 1898.

Н. И. Петровъ — Подлинность поученій преп. Θεодосія Печерскаго о питіи и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божіихъ, 1897.

Д. И. Абрамовичъ — Къ вопросу объ источникахъ Несторова Житія преподобнаго Феодосія Печерскаго, 1898.

— Нѣсколько словъ въ дополненіе къ изслѣдованію А. А. Шахматова „Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская Лѣтопись“, 1898.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, т. III. 1897. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, т. II, вып. 2, 1898.

Н. В. Галантъ — Къ исторіи поселенія евреевъ въ Польшѣ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности, 1897.

А. Ярушевичъ — Ревнитель православія князь Константинъ Ивановичъ Острожскій (1461--1530) и православная Литовская Русь въ его время, 1897.

К. Харламповичъ — Къ исторіи западно-русскаго просвѣщенія — Виленская братская школа въ первые полвѣка ея существованія, 1897.

Władysław Łoziński — Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba, 1898.

Н. И. Петровъ — Описаніе рукописныхъ собраній находящихя въ городѣ Кіевѣ, выпускъ II, 1897.

В. Серебrenниковъ — Кіевская академія съ половины XVIII вѣка до преобразованія ея въ 1819 году, 1897.

В. П. Горленко — Южнорусскіе очерки и портреты, 1898.

П. Милуковъ — Главныя теченія русской исторической мысли, том I, 1897.

Николай Барсуковъ — Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ и А. Н. Майковѣ, 1898.

Н. Ѳ. Сумцовъ — Современная малорусская этнографія, 1896.

В. П. Милорадовичъ — Народные обряды и пѣсни Лубенскаго уѣзда Полтавской губерніи, 1897.

— Прощаніе рекрута и рекрутскія пѣсни въ лубенскомъ уѣздѣ Полтавской губерніи, 1897.

А. Г. Хатемкинъ — Пѣсни молодежи въ современной деревнѣ, 1897.

Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie, t. II, 1897.

Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета, т. VIII, 1897.

Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества, т. X, 1897.

З Т О В А Р И С Т В А

(май — серпень 1898 р.).

З а с і д а н н я в и д і л у .

Засідання 4 н. ст. мая: прийнято до відомости, що намісництво прийняло новий статут Товариства рескриптом з дня 26/IV с. р. ч. 30492; про се ухвалено повідомити секції, аби застановили ся над способом реорганізації секцій; виділ ухвалено реорганізувати на найблизших загальних зборах. Прийнято до відомости, що міністерство уділило Товариству на 1898 р. 2000 субвенції, а на 1899 р. 3000 зр. Прийнято до відомости виступлене д. Ол. Борковського з редакції Літ.-наук. Вістника. Вибрано комітет в справі купна каменіці для Товариства.

Засідання 11 н. с. мая 1898 р.: прийнято до відомости, що Товариство увійшло в обмін видавництвами з археологічним товариством в Москві і виділом кравчим у Львові; прийнято до відомости жертви на академічний фонд С. Гр. 127·50, М. К. з О. 12·70, Л. з Ч. 3·81, Д. з Е. 12·71, на пам'ятник Шевченка: від Дирекції рус. театру 3·62, руської молодіжи з Станіславава 18 82, семинаристів з Станіславава 4 здр., Л. С. 6·35, Шр. з Ч. 6·35, А. Т. 12·70; на фонд доцентів Ф. М. 222·25.

Засідання 14 н. с. мая: окрім иньших справ вибрано комітет для святкування ювілею Котляревського і відродження українсько-руської літератури, поручивши йому розширитись кооптацією.

Засідання 25 н. с. мая: на запитання Виділу кравчого в справі заснування музею для історії культури ухвалено висловити таку гадку, що як би мав сей музей заснуватись при котрій інституції, то Товариство уважало-б найвідповіднішим, аби музей для східньої Галичини заснувати при ній; як би-ж мав засновуватись осібний музей, то треба-б його поді-

лити на секції для східної й західної Галичини, і першу з них віддати під управу етнографічної комісії Товариства. Порішено інші біжучі справи.

Засіданне 11 червня н. с.: виділ застановляв ся над участю Товариства в паризькій світовій виставі; прийнято 1 члена; ухвалено подякувати о. Стаднику за присланий ним до музею хрестик.

Засіданне 15 н. с. червня: в справі участі Товариства в ювілею Паляцького прийнято висенне, аби Товариство повдержалося від участі в нім з причини, що се святкування по всякій імовірности буде мати політичний характер; прийнято до відомости жертви: на фонд доцентів через д. В. з П. 300 злр., від С. 1270, від Ф. М. 3560, на видавництва з Київа 200 злр., на пам'ятник Шевченка від С. Рудницького 5 злр.

Засіданне 27 н. с. червня: ухвалено увійти в обмін з видавництвами з Чеським науковим товариством. Удїлено запомоги по 100 злр. д. Г. Гарматію, М. Кордубі, С. Рудницькому, С. Томашівському.

Засіданне 4 н. с. липня: застановившись над справою купна каменіці, виділ вибрав відпоручників, котріб занялись купном каменіці, евентуально — каменіць ч. 26 і 28 при ул. Чарнецького; ухвалено ввійти в обмін видавництвами з етнографічними товариствами в Відні й Упсалі.

Засіданне 30 н. ст. серпня: по справозданню комітета ухвалено закупити каменіці при ул. Чарнецького за 120 тис., з них готівкою зараз дати 41.096, а 1 марта 1899 р. 10.000. Вибрано комісію, щоб застановитись над перенесенем друкарні і бібліотеки Товариства до того дому. Пошановано встаннем з місць вістку про смерть митрополіта С. Сембратовича.

Сього року (в лютім) оден Українець в Росії (поки що своєю імени він не дав до публичної відомости, і скромність його була причиною, що Товариство навіть не могло в своїм часі оголосити сеї жертви), передав з свого майна Науковому Товариству ім. Шевченка капітал 40000 злр., поручаючи Товариству закупити за сі гроші каменіцю. Капітал сей, вложений тепер в доми, при ул. Чарнецького ч. 26 і 28, куплені Товариством 31 серпня с. р., має становити спеціальний фонд під управою Тов. Метою його є сформованне українсько-руського університета, дорогою-ж до того має служити в першій лінії роздаванне запомог і стипендій людям, що вже заявили свої здібности до наукової роботи, для приготування до професур. Сі запомоги роздавати ме Товариство за згодою й затвердженням легатора, що зістаєть ся доживотним куратором сього фонда.

Засідання секцій.

11 н. с. мая засідання історично-філософичної секції: М. Грушевський реферує розвідку д. Грущенка „Архимандрит случкий Доситей Галяховський“, б) предложено розвідку С. Томашівського З життя галицько-руських соймиків (надр. в III т. Жерел).

Тогож дня засідання археографічної секції: обговорено текучі видавництва комісії; з причини, що в Києві приготується критичне видання писань Котляревського по подібному пляну, який приняло було собі Товариство, ухвалено відложити сей плян і передруковати тільки виданне Енеїди 1798 р.

25 н. с. мая спільне засідання секцій історичної й фізіологічної в справі реорганізації секцій по новому статуту; по дискусії вибрано комісію, котра-б застановилась над кандидатами на дійсних членів по новому статуту і предложила їх секціям на спільнім засіданню; секції пропонувать кандидатів виділу, вибраному по новому статуту. б) Вибрано етнографічну комісію, головою її дра І. Франка, заступником Хв. Вовка в Парижі, секретарем В. Гуатюка, редакторами видавництва тих же осіб, в) Обговорено справу крайового музею для історії культури і подано свої гадки в сій справі виділу (див. вище). д) Обговорювано справу участі Товариства в світовій паризькій виставі.

4 н. с. червня: засіданє математично-природописно-лікарської секції: а) Рішено друкувати в III томі Збірника секції праці: К. Глібовицького „Про рух маятника на основі функцій еліптичних“, Вол. Левицького „Матеріяли до термінології фізичної часть II і III“, С. Сидоряка „Про вогастик“ і проф. Верхратського „Нічна лівка мотилів на живних цвітах“, б) Принято до відомости справозданне лікарської комісії про зміст I зошита лікарської части Збірника.

15 н. с. червня засіданє істор.-філоз. секції: а) М. Грушевський відчитав свою розвідку: Нестор і літопись (надрукована в збірнику: „Привіт“); б) С. Томашівський відчитав свою розвідку: Перший зазивний лист Хмельницького (надр. в XXIV т. Записок).

27 н. с. червня засіданє істор.-філоз. секції: а) др. К. Левицький предложив розвідки призначені для Правничої часописи на 1898 р.; б) Ю. Левицький предложив матеріяли до 1848 р.; ухвалено надруковати судове справозданне про львівську революцію 1848 р. in extenso і поручено се п. Ю. Левицькому (надр. в XXV т. Записок)

Тогож дня засіданє фізіологічної секції: др. Студинський предложив свою розвідку про історичні поеми Ст. Руданського.

4 липня засіданє істор.-філоз. секції: а) О. Целевич предложив свою розвідку: Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею (надр.

в XXV т. Записок); б) М. Грушевський предложив свою розвідку про скарб з Молотова (теж); в) Ухвалено видруковати в I т. Етнольоґічних материялів другу статю д. Вовка про археольоґічні нахідки в Києві.

9 н. с. липня засіданє лікарської комісії: а) Працю дра Долинського „Про ліченє рака родниці вприскуваннем Extracti chelidonii majoris“ передано до рецензії д-рови Сельському; б) рішено завести певну систематику в подаваних рефератах та звернути ся до декотрих лікарів з просьбою, аби постійно реферували новини в певних відділах медицини.

До тепер протягом 1898 р. вийшли отсі наукові видання Товариства (окрім часописи Літературно-науковий Вістник, Записок і численних передруків.

Збірник фільольоґічної секції т. I О. Кониський, — Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його житя, т. I, ст. 254.

Жерела до історії України Руси т. IV (Материяли до історії Галичини зібрав і впорядкував Стефан Томашівський, т. I -- р. 1648—9), ст. VI+32+412; т. III вийде пізнійше.

Етноґрафічний збірник т. IV (Етноґрафічні материяли з Угорської Руси. Зібрав Володимир Гнатюк, т. II. Казки, байки, оповіданя про історичні особи, анекдоти), ст. VIII+254.

Збірник математично-природописно-лікарської т. III зошит I — часть лікарська під редакцією дра Евгена Озаркевича, ст. 4+10+10+12+62+13. Теж т. III зош. II — часть математично-природописна під редакцією Івана Верхратського і Володимира Левицького, ст. 14+10+14+13+8.

Руська історична бібліотека т. XX (Я. Шульгина Начерк Коліївщини) с. IV+220.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj 29—86; 3. Šewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Šewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwińskiy 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Mess-
apparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskyj's. Desiderata von M. Hrušewskyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluž S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Saškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Šewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe $\text{mod-}m$, von W. Lewickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Šewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hrušewskyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commercielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Weličko S. 1—36; 2. Bittschrift Honta's und Zliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Šewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archeographische Note von M. Hrušewskyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *.* 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken auf Očakow im J. 1545, mitgetheilt von E. Barwinskyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniažewič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. A. Markewič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hrušewskyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašiwskyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hrušewskyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hrušewskyj S. 1—20; 2. Warlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Iwan Nekrašewič, mitgetheilt von A. Lotočkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hrušewskyj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotočkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897 dargestellt von W. Budzynowski (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hrušewskyj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von W. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyčkyi und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hrušewskyj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašiwskyj 1—138; 3. Chmelnyčkyj's Aufstand in der Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Iwan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyčkyj's nach einer ital. Gravüre von J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyčkyj's (St. Temberski Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyčkyj 1—22; 7. Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert, von A. Lotockyj S. 1—31; 2. „Bischof Daniel des Verhantens“ ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Mittelalters, von B. Séarat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Anwendung in O. C. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von H. medicinalis (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea der Wissenschaftlichen Chronik: Neue Untersuchungen über die Vererbung des Grosse Fins in Lithauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Wariam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Pöfessionverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Sewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke aus Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. L. wyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindis Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1846 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—20; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Sewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. C. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1666, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašiwskyj, I 1—14; 3. Taras Sewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomašiwskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj 1—48; 3. T. Sewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj 1—25; 4. † P. Kullä 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1894, von N. Knišewič 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Sewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewskyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Sewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—54.

НБ ПНУС

249255

Поодинокі томи „Записок“ (I—XXII) коштують 1·50 злр. (З
комплет I—XX т. продаєть ся по 24 злр.; VII річник коштує
т. XXIII—IV 2·50 злр.

Preis einzelner Bände (I—XXII) der Mittheilungen 1 G.
ö. W., B-de I—XX komplet kosten 24 G., VII Jahrgang kost
B. XXIII—IV 2·50 G.

Літературно-Науковий Вістник, виходить місячно книжка
12 арк., річна передилата 8 злр. = 8 руб. (при бандерольній пер
адміністрація: Академічна 8.

Адреса Товариства: Львів, Академічна 8.
Adresse der Gesellschaft: Lemberg, Akademiestrass

НБ ПНУС

249255